

Philosophiai Palyamunkak. Kiadja a magyar tudos tarsasag
(Philosophische Preisarbeiten). 1. Felelete ezen kerdesere ...
Tudomanyos mivelödesünk törtenete idöszakonkent mit
terjeszt elenkbe a' philosophia allapotja irant (Was bietet uns
die Geschichte unserer wissenschaftl. Bildung in Bezug auf d,
Zustand d. Philosophie dar)

Egyet. ny.

Budan; Budapest 1834

Signatur: 55188-B.1

Barcode: +Z168069400

Zitierlink: <http://data.onb.ac.at/ABO/%2BZ168069400>

Umfang: Bild 1 - 240

Nutzungsbedingungen

Bitte beachten Sie folgende Nutzungsbedingungen: Die Dateien werden Ihnen nur für persönliche, nichtkommerzielle Zwecke zur Verfügung gestellt. Nehmen Sie keine automatisierten Abfragen vor. Nennen Sie die Österreichische Nationalbibliothek in Provenienzzangaben. Bei der Weiterverwendung sind Sie selbst für die Einhaltung von Rechten Dritter, z.B. Urheberrechten, verantwortlich.

Hinweis: Das Dokument enthält hinterlegte Textdaten, die eine Suche in der Datei ermöglichen. Diese Textdaten wurden mit einem automatisierten OCR-Verfahren ermittelt und weisen Fehler auf.

KAIS. KÖN. HOF

BIBLIOTHEK

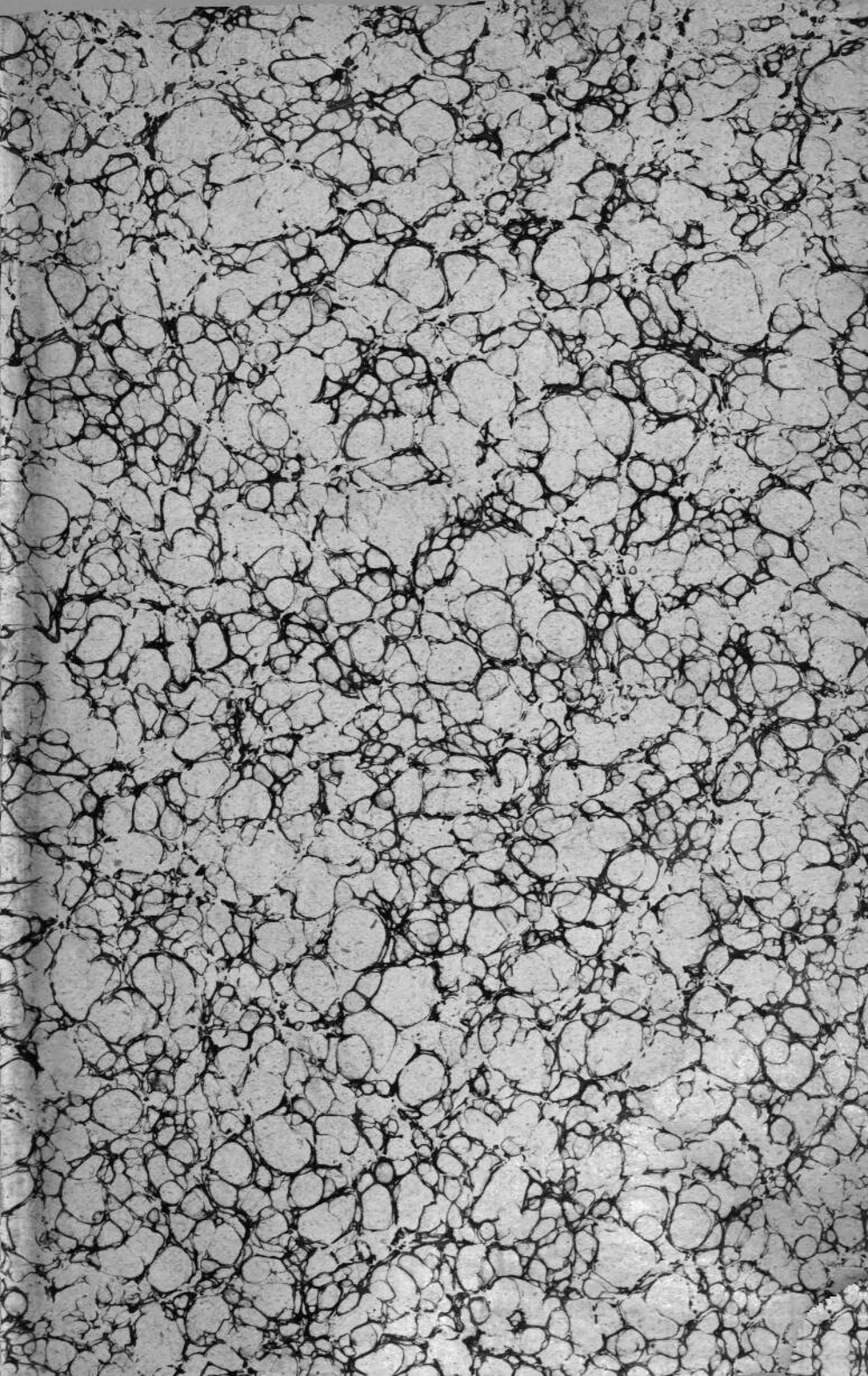
55.188-B

Alt-

~~43. No. 454.~~

W. 1. 3.

55188-B.

43. N. m. 457.
B. 1. 3.

Altk. gy. 1. 3.

PHILOSOPHIAI

P Á L Y A M U N K Á K.

KIADJA

A' MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG.

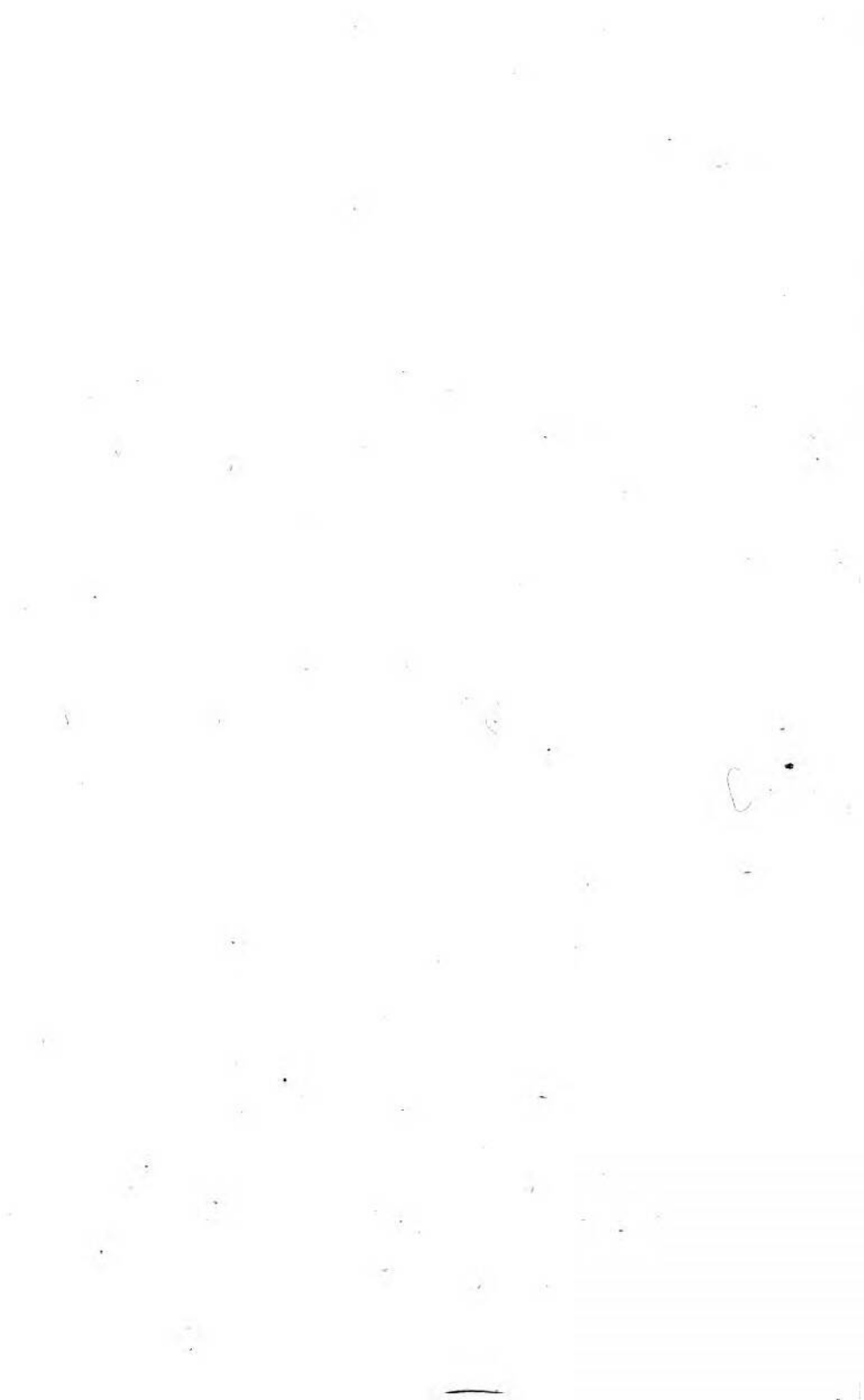
ELSŐ KÖTET.

1.

B U D Á N.

A' MAGYAR KIR. EGYETEM' BETŰVEL.

1 8 3 5.

E L Ő S Z Ó.

Az 1831.-ben kitett philosophiai kérdésre, 1834-beli Martius 8-dikáig e' jelmondatokkal:

1. Est Deus in nobis, agitante calescimus illo.

2. *Αληθευειν και παρηρησιαζεσθαι,*

béjött két felelet' biráiról szól történetiképen az évkönyvek' 2-dik kötetének 69- és 79-dik lapja, 's elítéléseikről, iróikról, ugyan itt a' 79-dik lap.

Ide való most, az elítélők' véleményeinek bővebb eladása, utasításul, hogy az olvasó lássa, a' társaság' részéről volt megbírálosok' okait:

Kállay, Szalay, Szilasy rendes tagok és bírálók véleménye átaljában találkozott ab-

ban, hogy egyik felelet sem tökéletesen kielégítő.

Azonban az alaprajz' 16-dik lapján álló rendelethez képest, Szalay és Szilasy az *Est Deus in nobis* jelmondatunak ítélte a' 100 aranyat; következőn, szólva felőle:

„Megemlítvén a' hajdan korban volt scythá philosophusokat, rövid vonásokban eléadja a' philosophia' történetét Európában; előszer a' közép korban, azután Bacótól Kanttig, Kanttól a' jelen időig 's időkoronként összehasonlítja a' magyar philosophia' állapotját amazéval. Mi-nek sikere ez: hogy más mívelt nemzetekhez képest hátra vagyunk a' philosophiára nézve. Okait helyes belátással és bátor lélekkel a' polgári szabadság' nem létében, a' nemzeti jóllét, gazdagság, hatalom' hiányában, a' nemzeti nyelv' elhenyélésében 's nevelés' fonákságában keresi. Emelné a' munka' becsét, ha a' szerző minden egyes időszakban, a' philosophia' történetét, nem, mint tevé, népek és tanulmányok szerint, hanem rendszeresen terjesztené elő 's így a' sok, néhol szükségtelen nevet elhagyván, felvett időszakaiban csak a' philosophia' teljes képét adná; ha, nem pusztán állítaná, hogy a' reformatio előtt Olaszországban tanult hazánkfjai tudományának kevés haszna és gyű-

mölcsé leve, valamint; hogy iskolai újabb rendszerünknek egyike sem volt kedvező a' philosophiára nézve, könnyen felfogható okokból, hanem ezen okokat valódilag nyomozó lélekkel kifejtette volna.“

Tevének még némelly észrevételt, kifelejtett magyar philosophiai írók' munkáira 's több adatra nézve, miket e' kiadásban az író pótolta is.

Kállay pedig erről így szóla:

„Mivel a' dolgozatnak nagy részét a' literaria historia teszi, mellynek különösen is azon szakasza hasznos és érdekes, hol a' hazai írók' munkái egybe állítva vagynak, kivánná, hogy e' szakasz, mint a' magyar philosophia' állapotjának literaria ismertetése, szerzője' meg-egyezésével akár a' Tudománytárban láthatna napfényt, akár toldalékul az *Αληθειναι και παρ-ήαισιαζεσθαι*-hoz adatnék, minthogy annak elé-számlálásaiból jó utasítást lehet venni.“

Mert ez, egészen ennek tulajdonítá az első-ség' jutalmát. Ennek, írta, „már vezérszavában higgadt az elme, nem mulat különösen a' magyar nemzet' ázsiai 's afrikai történeteivel, hanem derekasan forog a' fontos kérdés körül, ki-

jelentvén mindjárt tulajdon nézeteit a' philosophiáról. Látszik ezekből, hogy sokat és jól gondolkodva mond el olly igazságokat, melylyekről mások könyveket írnak: egyenes lélek, tudományos ismeretek kezét fogva tűnnek elé mindenütt. Átaljában az egész munkának előadása is kedves, menetele szép és velős, stylusa könnyen érthető ott is, hol a' tárgyak természetüknél fogva már elvontabbak, 's oda mutat minden, hogy az író tisztán felfogta a' philosophia' végczélját, melly emberiségünk kifejlésében határozottatván el, egészen praktikai szellemü. Felosztotta, mondá továbbá ez egy elítélő, ennek írója, munkáját 3 részre:

1. Minő állapotban volt az értelmi műveltség honunkban nemzeti létünk' kezdetétől a' mai időkig?

2. Minden idő és korszakokon keresztül, kik és minő sikerrel dolgoztak akár az egész philosophia' rendszerén, akár annak egyes ágain?

3. A' philosophia' mellyik ágában és mi okra vagyunk hátrább némelly nemzeteknél?

„Első részében: a' magyar értelmi műveltség' átaljános históriája forró nemzeti kebelre mu-

tat. Három stadiumot tűze ki itten : a' kereszttyén vallás' felvételét, a' kereszties hadat és a' reformatiót.

De, ohajtotta volna e' helyeken a' bíráló a' magyar nemzet' európai létének öt első századait más nemzetek' állapotjával összehasonlításba tétetni.

A' második részben, a' magyar philosophia' részletes históriáját adja, két bélyegével. Előszér a' dogmatismust, mellyet catholicus írók követtek; másodszer a' criticismust, mellyet életre a' protestantismus hozott.

Értelmességgel értekezik itt a' scholastica philosophiáról, mint a' hogy' az nálunk és másutt is divatkozott. Sz. István' karakterét, törvénykönyvéből, illendő méltóságban fejti ki. Röviden megemlíti e' szakaszában iróinkat Kanttig, kik philosophiai tekintet alá jöhetők; a' theosophiának mint azt honunkban Comenius Amos és Bayer János üzték, felfedezi gyengeségeit, a' Cartesianusokat méltóképen tiszteli Apáczai Csere Jánosban, 's mind ezekről szólva, pályatársát az eredeti gondolatokban, mélyebb combinatiókban, felül mulja.

Harmadik részében, nemzeti történeteink' philosophiai vizsgálatainak resultatumait három sarkigazságban nyújtja elé:

1. Kárunkra volt, hogy keresztyénségünk, kezdetben mindjárt, nem a' nemzetiségre építettett, 's a' deák nyelvénél fogva minden tudományosság a' papságra lett szorítva.

2. Törvényeink ennek következtében idegen bélyeget öltöttek magokra, a' mi, nemzeti sajátságaink' kifejlését akadályoztatta.

3. A' reformatio' jó fogantatai gátoltattak.

'S hátramaradásunknak három okát adja. Nincs igazi szabadságunk. Szegények vagyunk. Az ifjuság' nevelése hiányos. Megjegyzi itt, hogy, nézete szerint, szabadságunk' nemlétének nem a' kormány, nem a' polgári alkotmány okai, hanem előítéleteinkben kell azokat keresni, úgy, a' nyelvünkkel nem gondolat is.

Ha valahol — illy észrevétele volt itt a' bírálónak — itt lehetett volna mély philosophiával irni, de a' kérdés' legérdekesebb pontját, ugyanint: hátramaradásunk' okait mind a' két pályairat e' részben felfedezetlen hagyá. Megelégesznek szokott mindennapi okaikkal. Pedig tudományos dolgozatban, philosophiai irótól

azt kell várni, hogy történeteinkből, országunk' fekvéséből, alkotmányunk' alakulásából, huzamos tanulmány, helyes összehasonlítás útján idézze elő napfényre a' mélyen elrejtett okokat, 's meglepő felfedezéseivel tegyen eleget a' tudománynak. Épen philosophiai állapotunk' e' tüneményeit, u. m. az előítéletek, nyelvvel nem gondolás, szegénység, nevelésbeli hiányok' származásait kellett volna törté-
tünk' fonalából egymás után folyólag' fokenként kimagyarázni; mert a' társaság kérdése azért volt, hogy tudjuk meg már egyszer az okokat is, mellyekből ezutáni intézkedéseinkre nézve tanuljunk.“

Ezen okok közül néhányat eléada itt a' véleményes maga, önnézete szerint.

A' három bíráló' véleményei felolvastatván mind a' héti ülésben October 23-dikán, mind a' nagy gyűlésben Novemberben 1834. ez azt ítélé, hogy a' főjuttalmat azon felelet kapná, melly mellett két bíráló szól; az egy bíráló által pártolt felelet pedig másod karbeli gyanánt nyomtattassék ki 's ívenként érette tiszteletdíjul, 4 arany járjon *).

*) L. Magyar tudós társaság Évkönyvei. Második kötet. 1835. Első osztály. 79-dik lap.

Az elsőt íme, itt veszi a' közönség; a' második — nem jöhet ki.

Költ Pesten, a' héti ülésből, Augustus 17d. 1835.

DÖBRENTEI GÁBOR m. k.
TITOKNOK.

ALMÁSI BALOGH PÁL

ORVOS - DOCTOR, MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁGI LEVELEZŐ TAG'

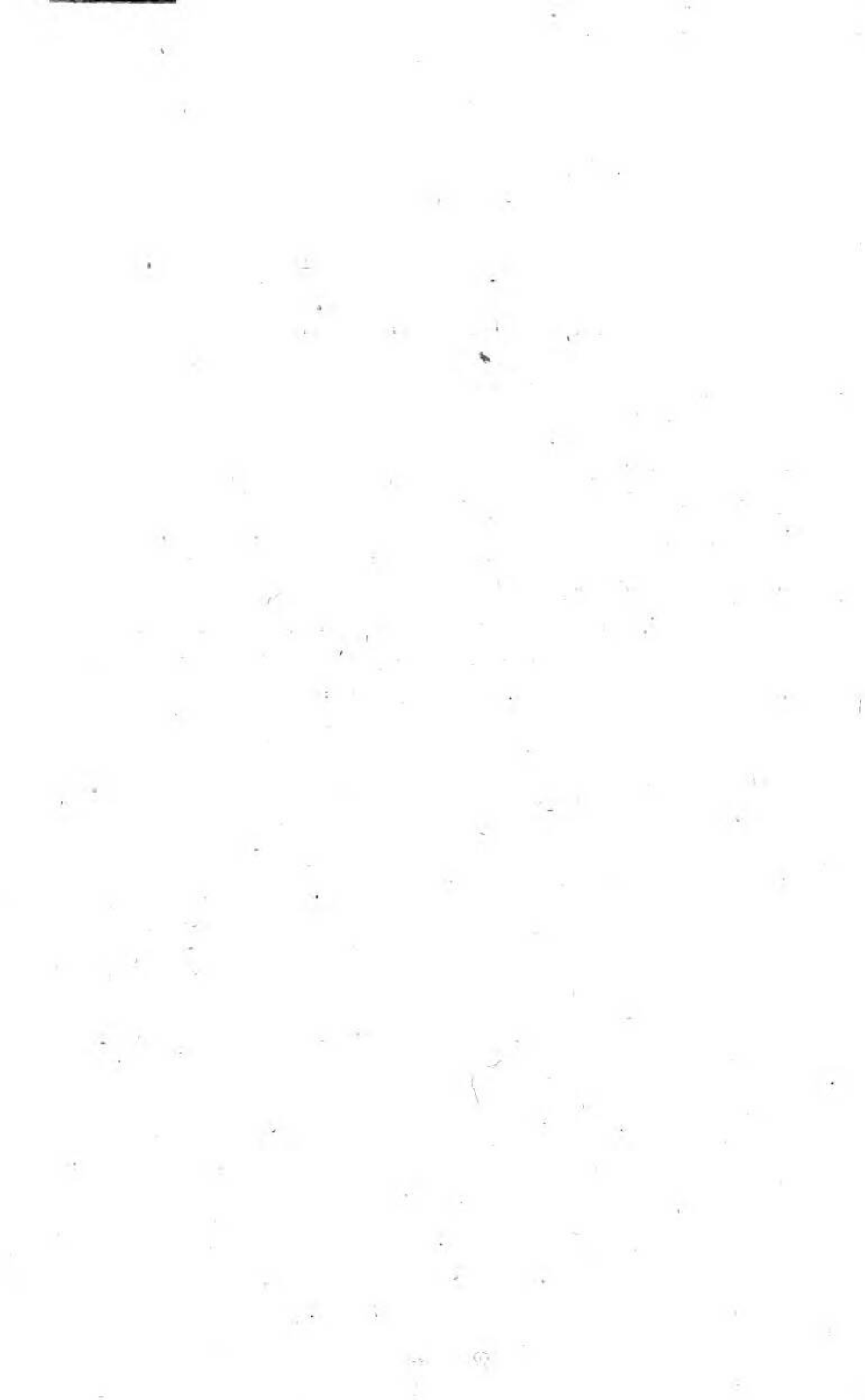
F E L E L E T E

ezen kérdésre:

Minthogy a' philosophia' minden ágának kifejtése 's hazánkban terjesztése leginkább az által eszközölhető: ha nemzeti iróink a' philosophiára nézve szüntelen szemök előtt tartják, milly sikerrel dolgoznak elődeik, vagy miben 's mi okra nézve maradának hátra; ez a' kérdés: Tudományos mivelődésünk története időszakonként mit terjeszt elénkbe a' philosophia állapotja iránt; és tekintvén a' philosophiát, miben 's mi okra nézve vagyunk hátrább némelly nemzeteknél?

Est Deus in nobis, agitante calescimus illo.

ELSŐ KARBELI JUTALOMFELELET 1834.

BÉVEZETÉS.

A' gondolkodás az ember idealis vagy lelki oldalának bélyege. Minden ember gondolkodik, akár az éjszak fagyos climája alatt lakozék, akár a' déli földgömböly égető sugárinak legyen kitéve. Az életfolyam előhaladása az élöművezet lassankénti kifejtődése, az élet fenntartására 's ennek elmulthatatlan vagy kényelmes szükségeinek kielégítésére való igyekezet, szükségessé teszi a' gondolatok' öszvefűgését vagy az okoskodást is. Később a' közönséges tárgyakra is kiterjed az ember figyelme 's a' dolgok okait kifürkészni igyekszik. Az okoskodásra 's philosophiára való hajlandóság hát az emberi lélekben mélyen alapúl. A' gondolkodó erő ezen munkássága, annak kisebb nagyobb mértékben való kifejtődése, a' léleknek a' mindennapi élet szükségein való tülemelkedése 's önmagára fordúlata, a' kültárgyaknak

a' lélekre 's ennek amazokra való vissz munkálatja bizonyos feltételektől függ. Mind az tudniillik, mi közvetve, vagy közvetlenül az emberi lélek kimivelésére munkál, előmozdítja egyszersmind a' gondolkodó erő kifejlését is. Ide tartoznak mind azon külső körülmények, mellyek épen úgy az egyes embernek mint egész nemzeteknek kimivelődésére befolyanak, az éghajlat, életmód, erkölcsi, vallásbeli, politikai viszony, a' tudományoknak ebből folyó állapotja, a' kor' történetei, végre egyes embereknek, kik e' vagy ama' tudománynak szentelék életöket, házi és polgári helyezettések, történeteik, műveltségök 'stb. Mind ezen külső körülményeket azonban csak úgy illik tekinteni, mint felébresztő és kifejtő feltételeit azon lelki erőknek, mellyek e' vagy ama' nemzetben, e' vagy amaz emberben, individualis alkotásnál fogva léteztek 's bizonyos törvények szerint munkálódnak.

Mihelyt az emberben a' lélek fejleni kezd, a' reáható külső körülmények 's behatások által, mihelyt a' kultárgyak figyelmét ébresztik 's azokkal kisebb nagyobb viszonyba lépni készítetik, azonnal a' behatások eránt való kisebb nagyobb fogékonysága szerint elébb vagy utóbb az előtte feltűnő jelenetek' okait 's célját ki-keresni 's tudni igyekszik. Esmereteinek ne-

vekedésével igyekszik azokba egységet hozni, az öszvefüggő esmeretek egymáshoz való viszonyait, az azoknak alapúl szolgáló okokat 's törvényeket felkeresni vagy is philosophálni. A' philosophiának kisebb nagyobb fokra emelkedése e' vagy ama' nemzetnél, mérlege tehát az emberi elme kisebb nagyobb kifejlésének, vagy is a' végokok 's törvények tudományára való kisebb nagyobb sikerü törekedésnek.

A' philosophia ideájának, mint tudománynak előre menő megvalósítására való igyekezet, majd minden nemzetnél feltaláltatik. Az ezekenél divatozó 's divatozott különféle rendszerek mutatják, hogy e' vagy ama' nemzet, e' vagy ama' philosophus, hol közelebb, hol távolabb volt a' philosophia' ideájától, majd homályosb, majd világosb alakban lebegett az előtte, a' szerint, a' mint azt a' külső körülmények, politikai helyzet 's tudományos műveltség engedé.

Nem minden nemzetek philosophusai voltak képesek különös philosophiai rendszereket fedezni, 's eredeti felfogásokat találni fel, a' philosophia ideájához való közelítésre; de az igyekezet mindeniknél, melly az állati homályból kivergődött, megvolt, 's annál fogva minden illy igyekezet, mint az emberi lélek kifejlődé-

sének történeti töredéke méltán figyelmet érdemel.

Annak előadására, mit tettek a' Magyarok, philosophiai kifejlődésökre, lesznek a' következő lapok szentelve.

BALOGH PÁL.

ELSŐ CZIKKELY.

Tekintet Magyarország' tudományos régiségeibe.

Noha nemzetünk' legrégebb történeteit még sok tekintetben mély homály fedi, 's az egymásnak sokszor ellentmondó írók, az igazság' fölfedezését igen nehezítik: de még is mióta az újabb kor' fáradhatatlan vizsgálódásai 's különösen roppant tudományu *Horvát Istvánunk'* nevezetes fölfedezése által, régi őseink' legelrejtettebb történeteire új világ derült, nagyobb kedvvel 's bizodalommal tekinthet a' régiségkedvelő a' Magyaroknak régi történeteibe is.

Hogy a' Scythá' név, nem volt olly semmit jelentő, mint azt *Schlözer* állítá, hanem hogy a' Scythák (vas nemzet) valóságos nemzet volt, 's hogy a' Bessusok, vagy Pacinaciták, a' magyar nemzet' egyik osztálya, a' régi Scythák' bizonyos maradékai valának, azt *Horvát István* a' leghitelesb létező történeti forrásokból megmutatá.

Az is kijő a' régi hiteles írók' szorosb vizsgálatából, hogy a' Scythák, azon kívül hogy vitéz 's dicső nemzetet tevének, a' műveltség' nevezetes fokán is álltak az akkori nemzetekhez képest. *Horvát István* ez előtt nyolcz esztendővel, azon eddig hallatlan, és sokak előtt — noha minden alapos okok nélkül — nevetésesnek látszó állítmánynyal állott elő, sok különöségekkal gazdag, de a' legrégebb 's hitelesb írók' mon-

dásán alapuló munkáscájában *) , hogy a' Scythák' régenten Nubiában 's Abyssiniában lakott eleiktől származott az egész világra nagy befolyással volt egyiptusi műveltség, 's hogy ők valának a' világtól most is csudált 's annyi ezer esztendőök' mindent szétmorzsoló erejének ellentálló pyramisok' első építői. Legfontosb bizonyossága régi atyáink' bölcseségének azon státusalotmány, mellyen alapíták nemzeti létüket, melly annyi sok századokon keresztül, 's annyi viszontagságok' ellenére is fennmaradt, 's. melly később alapúl szolgált a' római, spanyol, sőt még az angol törvényeknek is. De hogy később sem estek vissza, Ázsiában laktokban, a' míveletlenség' homályába, igen hihető; mert haszinte egy oldalt a' morálban ugyan nagy, de a' tudományokban gyermeki korban lévő Chinaiak' 's több bárdolatlan nemzetek' szomszédságában laktak is, de sokat társalkodtak az akkori világ' legmagasb műveltségű nemzetével, a' Görögökkel 's gyakran frigyeseik voltak azoknak. Hogy pedig nemzeti önálló értelmi nagyságra nem emelkedtek a' görögökként, annak részint a' Görögökétől különböző státusalotmányok, részint lakhe!yöknek egészen másnemű matematikai helyezettése 's innen eredt szegénységök, részint folyvást tartó háborúskodásik, vándorlásik 's azon fontos körülmény okozá, hogy az anyai nyelv nálok eleitől fogva nem bírt érdemlett jusaival, 's hogy mindig készebbek valának idegen nyelvet tanulni, mint a' magokét művelni. Ez az oka, hogy ázsiai eldődeink, semmi emléket anyai nyelvöken nem hagyának hátra, mit ha tettek volna, most az egész régi világ' története más alakban feküdne előttünk.

*) Rajzolatok a' magyar nemzet' legrégebb történeteiből. Figyelem gerjesztésül kiadta Horvát István. Pesten, 1825. 8.

Csudálatos azonban, hogy noha a' Magyarok, ázsiai laktokban nem voltak buzgó tisztelői anyai nyelvöknek 's mindig készebbek valának idegen nyelvvel élni, mint a' magokét mívelni: nyelvök' akkori állapotja még is azt mutatja, hogy nekik nem megvetendő esmereteiknek kellett lenni. A' magyar nyelvnek, mint eredeti 's minden nyugoti nyelvektől létalaposan elhajló ősnyelvnek, minden más európai nyelvek felett való bővelkedése egytagú gyökszavakkal 's alap hangokkal 1), mellyeknek pedig egy jó része elveszett vagy változást szenvedett, 's mellyek az eredeti természetes hangokkal öszveegyeznek, ellenemondhatatlan bizonyosága annak, hogy az ő ideáik' tárháza gazdag volt, ha ugyan a' nyelv az érzéki 's okos élet' kölcsönös álthatásának kinyomása, vagy is a' 'külvilág' jeleneteire figyelmetes 's azok által kinyilatkoztatásra 's elméletre (reflexióra) ébresztett lélek' munkája. Ide tartozik azon körülmény is, hogy a' scytha betűk, előszer Görögországban, azután pedig egész Európában felvétettek.

A' régiség négy nagynevű scytha tudós' emlékezetét tartá fenn nekünk, kiket a' fennebb röviden érintett 's tudósaink' szakadatlan fáradozásik által — mint bizvást reményljük — még nagyobb fényre jutandó dátumoknál fogva nem helytelenül számolhatunk régi eldódeink közzé, 's kiknek emlékezetét megújítani, nem épen olly hasztalan dolognak látjuk lenni, mint azt egykor prof. Schwartner állítá 2).

1) Ezt legközelebb Szilágyi János' vizsgálódásai is igazolják. Tud. Gyűjt. 1833. X. kötet, 21. l.

2) Nonne exercitationes de literatura Hunno-Scythica eodem loco habenda sint, quo loco habentur commentationes illae, quae de Bibliothecis et Societatibus scientiarum antediluvianis scriptae sunt. (Introductio

A' Scythák nem voltak ugyan philosophusok, mint *Brucker* mondja *), de az igazságnak, szivességnek 's erénynek nemzetséges bélyege megkülönbözteté őket. Egyike a' nevezetesb scythá tudósoknak *Abaris* volt, kit Pythagorás' tisztelői az ő tanítványának tartottak, de az idők' öszve hasonlításából kijő, hogy előtte élt. Olly sok meséket beszéltek róla, kivált *Jamblichus*, a' Pythagorás' életében, hogy azokat *Herodotus* is átálja elmondani (Lib. IV. cap. 36). *Himerius* orator szerint nyájás és kellemetes vala a' társalkodásban, titoktartó 's szorgalmatos a' nagy dolgok' végbevitelében, éles látásu a' jelen szükségekben, előrelátó a' jövődő veszedelmek' megelőzésében, keresé a' bölcseséget, ohajtá a' barátságot, keveset bízott a' szerencsében 's okosságával mindenek' bizodalma't megnyeré. Utána leghíresb volt, a' királyi vérből származott *Anacharsis*, ki midőn esmereteinek szaporítása végett Athenébe utazott volna, ott a' híres bölcsnek, Solonnak, esmeretségébe jutott, 's megnyervén ennek bizodalma't és barátsága't, általa a' Görögök' művészségébe és tudományába is beavattatott. Több esztendők után elhagyván Athenét, bejárá a' világ' nagy részét 's esmeretekkel gazdagon rakva tére vissza hazájába, de a' hol idegen istenimádást akarván bevinni, Saulius királytól, ki mint *Herodotus* mondja, testvére volt, nyállal megöletett. — *Toxaris* scythá, hasonlókép Görögországba utazott a' bölcsesség' megtanulása végett, 's Solon' barátsága't annyira megnyeré, hogy kedvesb embere nem volna senki, ő pedig hazájáról elfelejtkezvén, mind holtig Athenében mulatna. — Leghíresb scythá vala *Zamolxis*, a' philoso-

in artem diplomaticam, praecipue hungaricam. Pestini, 1790. p. 57.)

*) *Institutiones historiae philosophicae*. Lipsiae 1747. 8. p. 79.

phia' alapítója a' Scytháknál és Thracusoknál, kit ezek mint bölcs törvényadót 's halhatatlanság' tanítóját, Isten gyanánt imádtak *).

Ha szinte ezen kijelölt férfiak' élettörténete a' régiség' mesés homálya miatt, igen bizonytalan adatokon épül is, az minden esetre hihető, hogy a' görög philosophia' sugári elhatottak régi apáink' lakhelyébe is, 's hogy ennek gyümölcsei részszerint azon társasági rendelkezések 's törvényszabások, mellyeknek váza mostani polgári szerkeztetésünk' alapját teszi. Később midőn Róma meghódítá Görögországot 's ennek mívész munkái, képszoibrai 's edényeivel együtt a' philosophia' s

*) Horvát Istvánnak messze terjedő históriai vizsgálódásai 's felfedezései szerint, a' scytha philosophusok' körébe tartoznak, a' régi világ' bölcsei közzül a' finom mívelt-ségű 's nemes lelkű *Antisthenes*, *Socrates*' tisztelője 's barátja, a' cynica (cunica, basilica, kún) secta' vagy iskola' alapítója, az erény' legtulságosb magasztalója, kit a' régi világ' egyszerű kutjának (*ἄλοκύων*) vagy kúnnak nevezett; a' különösségeiről 's mardosó elmés-ségéről esmeretes sinopei bölcs, *Diogenes*, ki magát *κύνων*-nak (canisnak, kúnnak) nevezi; az aeginai *Onesikritos*, nagy Sándor' kísérője 's történetirója; a' thébae-i *Krates*, Plátó' egyik tanítványa, 's nője *Hipparchia*; a' syracusai *Monimus*; a' maroneai *Metrocles*, a' nemes lelkű *Hipparchia*' testvére; *Menedem* és *Menippus*; az alexandriai *Demetrius* és *Timarchus*, *Cleomenes*, *Theombrotus* 's némelly más kevésbbé esmeretes cynikusok; a' gyönyör' éldeletét fő czélul tett Aristippus' követői közzül *Hegesias*, a' halál' dicsérője (*πεισιθανατος*), ki Alexandriában tanított; és a' sophista *Bion*, az ifjabb Aristippus' tanítványának Theodornak — ki az ember' vég czéljául az örömet tartá 's istentagadása miatt Athenéből kiűzetett — tanítványa, ki *boristhenes* scytha volt.

tudományos műveltség is a' Rómaiak' martalékjává lőn, egész Ázsiát mély homály fedé 's az értelmi kitünések ritkábbak lettek.

MÁSODIK CZIKKELY.

A' philosophiai műveltség' állapotja Magyarországon a' közép korban, más nemzetekkel összehasonlítva.

Az Ural' hegyei között nem sok tudományos esmeretet hoztak magokkal őseink, európai új lakföldjökre, mint azt a' históriai dátumok mutatják, de azon örökös csatázások, hadak 's viszontagságok, mellyekkel Ázsiából Európába költözésök alatt küzködtek, eléggé kimagyarázzák azon műveletlen 's barbarus állapotot, mellyben a' Karpathusok' bérczhatárin áltverekedtek.

Az Árpád' véreből való királyok alatt a' XI, XII és XIII. században, nem messze haladtak eleink a' műveltségben 's tudományokban. A' pogány Magyarok' keresztény hitre térítése 's a' többi európai népekhez simúlása, a' gyakori vérengző háborúk, nevezetes akadályi voltak annak: de mély homály fedé akkor Európa' egyéb tartományit is a' lelki műveltség' dolgában, 's ha mi valahol történt a' tudományok' előmozdítására, fejedelmeink tőlök telhetőképén igyekeztek azt hazánkban is utánazni.

A' XI. században nagy változás történt egész Európában, a' lelki műveltség' dolgában, melly észrevehetőenül fejtődött ki, 's erre némelly nagy emberek hathatós befolyással voltak. VII. Gergely pápa, egy tanult, ügyes és lángbuzgalmu férfiú, az egyházi hatalomnak új erőt szerezvén, azt egész Európára kiter-

jeszti. A' szabadságra vágyódó emberi lélek azonban, nem engedi magát ez által szoros korlátok közé szorítatni 's épen ezen új életre hozott és egész szigorúsággal gyakorlott lelki uralkodás, eleven mozgásba hozza az emberi elméket. Az egyházi fejedelem által szórt menykövek, mellyek a' világot megreszkettették, merész ellenzésre ébreszték a' kevély olaszokat, 's a' felingerlett nemzeti önszeretet, lassanként a' függetlenség' szellemét fejti ki. A' Troubadour-ok, a' középkor' ezen szellemű éneklői, ellene szegeznek magokat minden egyházi befolyásnak, 's dalaik, mellyeket szabadság' szelleme 's merész okoskodás bélyegz, hatóságos befolyással vannak a' népre. — Más részt Spanyolországból, egész Európára tudományos esmeretek' sugári terjednek el. A' Mórok, kik a' nyolczadik század' eleje óta (712) uralkodnak Spanyolország' egy részén, tudományos esmereteket terjesztenek ott el 's híres iskoláik és tudós munkáik által, Európa' figyelmét magokra vonják. A' Hakem által felállított cordubai egyetem 's más főiskolák, a' hetvennél több 's többnyire mind nagy könyvtárak, a' Mórok által felemelt sok pompás architekturai emlékek, nem csak Spanyol, hanem más, különösen pedig Francia és Németországban, nagy befolyással voltak a' tudvág 's' mívészérzék' fölébresztésére. Felette sokat tettek a' köz míveltségre, a' II. Urbán pápa által 1095 valósított keresztes hadak is, mellyek tudományt 's esmereteket terjesztettek el a' Szentföld' vivóji között. — Később nem kevés befolyással voltak Európa' culturájára Olaszország' apró köztársaságai, mellyek a' kézművek, meszszeterjedt kereskedés 's szerencsés öszveköttetéseknel fogva, a' jóllét' virágzó fokára emelkedtek; 's hol a' nyughatatlanságok' kebléből tört ki — hogy Müller Jánossal szóljak — a' tudományok' világa, 's hol erények emelkedének ki, mint egykor a' régi Görögök 's Rómaiaknál.

Ezen lassanként mindenfelé terjedő tudományos műveltség' sugárai, hazánkat sem kerülék el, 's a' XI. században több klastromi és káptalani iskolák állítottak fel, a' papság' felügyelése alatt, azok' formájára, millyeket Németországon Nagy Károly (768—814), a' tudományos műveltségnek eme nagylelkű előmozdítója állított fel.

Még elevebben felébredt a' lélek' kiművelésére 's esmeretek' gyűjtésére való vágy, a' nagyobb iskolák' alapítása által. A' XII. században Párizsban (1206) és Bolognában (1119), főiskolák (studia generalia) állottak fel 's nagy privilégiumok' birtokába jutottak. Ezek' példájára csak hamar számos főiskolák állottak elő Európa' csaknem minden tartományiban, 's nevezetesen nálunk is 1276 alapítá Kun László, az első egyetemet Weszprémben (in quo liberalium artium studia, per quae mandata divina manifeste declarantur, prout Parisiis in Francia et cultus justitiae ad regni jura conservanda inibi obtinet principatum), mellyet 1287 új fényre emelt 's könyvtárral és gazdag tőkepénzzel megajándékozott. Egyébiránt ifjaink, 's különösen azok, kik magokat papi hivatalra szentelék, a' párizsi 's bolognai főiskolákat is meglátogták.

A' XII. és XIII. században, mindig nagyobb kiterjedést nyert a' tudományos műveltség Európában. A' nemzetek felszabadultak soknemű nyomorgásaik 's küzdéseik után, az őket nyomó durva hatalom' járma alól, 's önerejük' és igazaik' érzésére jutván, szabadabb státusalkotmányokat nyertek. Az esmeretek' köz elterjedése 's a' napkeletről jött ideák, felébreszték a' lo-vagszellémet, melly később a' tudományos műveltségnek tulajdon irányt adott. A' nemzetek' ezen közönséges felébredésével nem tettek nagy előmenetelt a' Magyarok, mert haszinte egy oldalt volt is módjuk más náloknál műveltebb nemzetekkel öszveérintésbe jőni, a' Venecziaiakkal vitt hosszas háború, de külö-

nösen a' keresztes háborúk alatt, mellyek az egész emberiséget, mint valamelly hatalmas szélvész a' peshedésnek indult tengert, felforgaták 's egész Európát új alakba öltözteték *), de más oldalt az úgy szerzett simúltabb erkölcsöket és esmereteket nem engedék éredésre jutni, örökös küzködéseik a' barbarus csordákkal, de nem nevelék 's terjeszték tanító intézeteik sem. Azon kívül hogy, ezek az egész ország' szükségéhez képest kevés számmal voltak, nem a' közönséges míveltség' 's tudományos esmeretek' terjesztése volt azoknak rendeltetésök, hanem csak papok' nevelése, 's ha kit tudvágya több esmeretek' szerzésére ingerlett, annak a' külföld' iskoláit kelle meglátogatni. Csaknem az egész Reformatio' idejéig, leginkább az olasz föld volt a' Magyaroknak tanulóhelyük. Innen a' magyaroknak akkori philosophiai míveltségökre következést lehet húzni. Olaszországban akkor a' scholastica philosophia uralkodott, mellynek sok buzgó és jeles fejű 'védőji és tanítói voltak ott. *Bonaventura*, kit a' közép kor doctor seraphicus czímmel tisztelt meg, elébb Franciscanus, később Cardinalis (szül. 1221, megh. 1274) egy éles elméjű 's mysticismusra hajlandó férfiú, Párizsban tanítá a' scholasticát. Ezt mind széles tudó-

*) Le temps des Croisades — így szól Villemain — fut comme la guerre de Troie pour les Grecs, l' âge héroïque des nations européennes. Là, le plus beaux souvenirs de leurs poésie ont pris leur source, le mouvement social à commencé; là les gouvernemens memes ont pris un caractère nouveau; là les premiers grands hommes ont paru, non plus isolément, dispersés à de longs intervalles, comme du temps de Charlemagne mais reunis, groupés ensemble s'animant l'un par l' autre. (Tableau de la literature au moyen âge, en France, en Italie, en Espagne et en Angleterre. Paris 1830. p. 176.)

mányára, mind magas elméjére nézve felülhaladá *Thomas d' Aquino* (szül. 1224, megh. 1274), kit korában legnagyobb theologus és philosophusnak tartottak 's közönséges és angyali (universalis et angelicus) doctor-nak neveztek 's ki a' scholasticát Párizsban 's Olaszország' sok városiban tanítá. A' scholasticusok az akkori egész tudós világot elönték csaknem hihetetlen kiterjedésű munkáikkal. A' nagy Albert' (szül. 1193, vagy 1205, megh. 1280) munkái 21, a' Bonaventuraéi 18, a' Thomas d' Aquinoéi 23, a' Duns Scotuséi (szül. 1275? megh. 1308) 12 folió darabot tesznek, ide nem számlálván ezeknek sok kézíratait, mellyeknek nagy része a' párizsi kir. könyvtárban van. Nem leheté hát máskép, mint hogy hazánkban is ezen időkorban a' scholastica uralkodott a' clerusnál, melly a' magyar földön, mint az első századokban egyebütt is Európában, minden tudománynak egyedül vala birtokában.

Meglehet, hogy a' külföldi, különösen pedig az olasz műveltség' sugárai, nálunk is egy két genialis elmét — mert omnis fert omnia tellus — munkás szorgalomra buzdítottak; meglehet általjában, hogy régibb literatúránknak egykor nevezetes maradványai létezhetek, mint azt legalább a' magyar nyelv' akkori állapotjából gyaníthatni *); de mennyi veszhett el az akkori háborús zavarokban? — Midőn Ázsia' vad csordái keresztény vért szomjuzó dühökben virágzó mezeinket széttapodák, csendes faluink' eget verdeső lángjaiban találák gyönyörjüket, 's állati vadsággal konczolák

*) A' Mária királyné' országlásából felmaradott ó testamentomi darabokban, 1382 évhől, a' magyarság olyan, millyen most is figyelemre méltó; és olyan az orthographia, melly a' bölcselkedő előtt a' mostanit felül is haladhatja. L. Horvát István' recensióját a' Tud. Gyűjt. 1819. X. köt. 85. l.

szép földünk' lakójit, mennyi nevezetes emlékei lehetnek semmivé eldődeink' tudományos szorgalmának? 's hány kéziratok vegyülhetének a' leégett lakhelyek' hamvvával? Egyébiránt ezen időkorból, tudós Wallaskynk *) mint nem utolsó philosophust és csillagászt Gerardust nevezi, IV. Béla, V. István' és IV. László' udvari orvosát.

Kedvező befolyással volt a' nemzeti nyelv 's litteraturára, az anjou házból volt királyok' uralkodása. A' magyar nyelv, udvari nyelvvé lön, 's udvari dámák' és kisasszonyok' ajkairól zengett az. Oklevelek készültek magyar nyelven, noha a' kormányi és egyházi dolgokban, 's az iskolákban még mindig fő maradt a' deák nyelv.

Nagy Lajos király 1367ben új főiskolát állított fel Pécsen, mellyet V. Urbán pápa erősített meg, 's melly egész a' mohácsi veszedelemig (1526) fennállt. Egyébiránt úgy látszik, hogy a' magyarokban akkor kezdett felébredni a' műveltség' első szikrája, midőn Nagy Lajos a' magyarokat a' már ekkor magas műveltség' fokán álló Olaszországba vezeté, hogy testvére' megöletését Nápolyban megboszúlja. Ez az expeditió, melly a' magyarokat sok új művészi 's tudományos esmeretekkel gazdagítá, a' Magyarországon keresztüljáró ázsiai 's áfrikai kereskedők' seregei, a' Jöremény foka' felfedezéseig a' külföldiekkel űzött hasznos eserekereskedés, nem kevéssé emelték a' Magyarországon fejlődő culturát. A' XIV. század' vége felé kezdették a' szent irást is magyar nyelvre fordítani, 's egy illy fordítás 1382-ből a' bécsi cs. könyvtárban is találtatik.

1388-ban a' sok nyelvet tudó Zsigmond király is-

*) *Conspectus Reipublicae litterariae in Hungaria. Editio altera etc. Budae 1808. p. 79.*

mét egy studium generalét állított fel Budán; virágoztak több apró iskolák is, különösen a' Benedictinusok 's Franciscánusok' klastromaikban, a' nélkül azonban, hogy azok szembetűnő sikerrel lettek volna a' tudományok' terjesztésére. A' tudósok rendszerint theologusok 's orvosok voltak. A' nemesség becsületének tartá, hogy nevét sem tudá leírni. Egyébiránt a' XIV század' elején, mint a' híres Cornides megmutatá, a' rongyból készült papíros, már szokásban volt Magyarországon.

Zsigmond után, ki a' Magyarokat nagyobb öszveköttetésbe hozá a' Németekkel, ismét csökkenni kezdett a' magyar cultúra, műszorgalom 's kereskedés. A' bárdolatlan török nemzettel való gyakori háborúk 's a' kereskedő csapatok' más felé fordulása, a' tudományos műveltség' több forrásaitól megfoszták a' magyarokat.

Azonban csak hamar a' tudományokra nézve sokkal kedvezőbb időkor virult Magyarországon, mint Európa sok más tartományiban, a' nagy Hunyadi Mátyás király alatt (1458—1490). Ez a' nagylelkű fejedelem, ki maga is a' tudományok' kedvelője 's művelője volt, a' fennebb tudományok' könnyebb tanulhatása végett Pozsonyban akadémiát (nem egyetemet, mint Wallaszky hibásan állítja) állított fel, mellyet 1467-ben szenteltete fel. Később a' Zsigmond által alapított, de a' sok bel villongások miatt virágzásra nem jutott 's e' miatt ismét elhanyaglott főiskolát állítá helyre Budán 's azt királyi bőkezűséggel látá el. Az általa gyűjtött pompás könyvtár, mellyben nagybecsű görög, zsidó és deák kéziratok voltak, 55000 darabra ment, a' mi egy olly időkorban, midőn a' kéziratok' száma olly szörnyű drága volt *), 's száz darabból

*) Mátyás király egy Bibliát 1400 's egy Breviariumot 500 aranyon vett. Egy földes úr, klastromának

álló könyvtár a' nevezetesek közzé számláltatott, bámulást érdemel. A' kéziratok' szaporítására olly halatlan szorgalom fordítatott, hogy az írókra 's felügyelőkre tett költség, 33000 arany forintra ment eszterdönként; mi nyilvános bizonyása annak, hogy Mátyás király a' maga időkorában többet fordított a' tudományok' előmozdítására, mint akármely más fejedelem. A' híres *Vitéz János*, ez a' múzsák' buzgó kedvelője, királyának magas példáját követni kívánván, temérdek költséggel gyűjtött 's állított fel Esztergomban egy fényes könyvtárt, melly elefántesont, ebenfa 's aranytól ragyogott, 's melly a' nevezetesb külföldiekkel vetélkedhetett. Birt e' mellett sok jeles matematikai műszerekkel is, mellyeknek egy részét a' híres *Regiomontanus János* (szül. 1436, megh. 1476) königsbergi fi készítette. A' budai főiskolán kívül voltak több más nevezetes tanító intézetek is: Esztergomban — mellyet a' derék Vitéz János érsek (megh. 1472) alapított; Vácson — mellyet Bátor Miklós püspök hozott divatba; Bártfán, Pécssett, Fejérvárott, Lőcsén és Kassán, de a' mellyekben — fájdalom! — nem volt semmi gond a' honi nyelvre, melly nélkül pedig minden még olly gazdag esmeretek is némák és siker nélkül valók.

nála lévő Bibliáját egy zsidónál 60 márkért elzálogosítá. A' könyv elveszett. A' földes úr egy falut 's még egy falurészt adott érte kárpótlásul a' klastromnak (*Schwartner's Statistik III. S. 353*). — Poggius 1450, egy Liviust 120 arany forinton adott el, mellyen magának Florentzia mellett egy falusi jószágot vett. Donat Acciajuoli 1470 a' Plutarchus' paralleláját 80 arany forinton vette. XI. Lajos királynak sok ezüst edényt kelle zálogul adni 's egy nemes embert kezesül állítani, hogy a' párizsi orvosi kartól a' Rhazes' munkáit kölcsön kaphassa.

A' könyvnyomtatás' mesterségének feltalálása után csak hamar, kihíván a' bőkezű Mátyás király 1472 körül Hess Andrást Olaszországból, könyvnyomtatóműhelyt állíttata fel Budán, mellynek azonban egyedülvaló emléke a' hires és felette ritka „Chronicon Budense“ (fol. 1473). — Mind ezen fényes tudományos készülétek, a' nagylelkű királynak 's egykori tanítójának, az Olaszországban mívelt, tudós Vitéz Jánosnak, a' tudósok eránt való nagy figyelme 's bőkezűsége, fényt hoztak ugyan, általjában véve, a' tudományokra, de nem a' magyar literaturára.

Olaszországban ezen időkorban, a' hazai literatúra, fénypontján állott. A' hazai nyelvet nagynevű költők, a' tökélet' magas pontjára emelék. A' XIII. században, váratlan tüneményként lépett fel *Dante Alighieri* (szül. 1265, megh. 1321), egy a' legnagyobb géniusai között a' mai Európának, ki a' még alig esmert 's gyermek korú olasz nyelvet, teremő lelki ereje által, kedves hangzatu formákba idomítá, 's halhatatlan költeménye által, mellyet a' vallás, a' pápai hatalom 's Olaszország' kifejlő szabadsága érlele meg lelkében, hatalmas mozgásba hozá kortársait. Ő utána *Francesco Petrarca* (szül. 1304, megh. 1374), a' jobb ízlés' halhatatlan érdemű alapítója, felülmúlhatatlan harmoniájú 's olvasztó érzéssel gazdag versezetei által, az olasz költői nyelv' elhatározója lön. Barátja *Giovanni Boccaccio* (szül. 1313, megh. 1378), a' nemesb ízlés' egyik legnagyobb érdemű terjesztője, a' prózában a' mai időkig mustra gyanánt ragyog. Az olasz literatúrának ezen három nagy hősét, több apróbb rangú költők követék a' XV. században. *Angiolo Poliziano* (szül. 1454, megh. 1494), a' műzsák' nagynevű barátjának Lorenzo de Medici - nek kísézője; *Luigi Pulci* (szül. 1434, megh. 1495) a' szép nyelven irt, de mocskos elmésséggel 's gúnyolódásokkal teljes „Morgante Maggiore“ írója; *Matteo Maria Bojardo* (szül. 1430,

megh. 1494), a' be nem végzett „Orlando innamorato“ írója 's mások. — A' philologiai tanulmányok' szép idő-kora, Olaszországban virult fel a' XIV. század' közepén. Petrarca és Boccaccio, mind ketten a' régi classicusok' buzgó kedvelői, ébreszték fel a' tiszteletet azok eránt 's fáradhatatlan munkálkodásik által felette sokat tettek, a' classicusok' és a' görög nyelv 's literatura' esmeretének elterjesztésére, minek különösen kedvező volt az Olasz 's Görögország közt fennálló hasznos összeköttetés. A' XV században a' classicai literatura' stúdiuma nemzeti ügygyé lön, világos jeléül az emeledő értelmi műveltségnek. A' régi világ' nagy géniusainak eredeti bélyegű munkáik, eleven ingerrel hatának a' tudományos esmeretek eránt fogékonyabb lelkekre. A' gazdagok fényes jutalmakkal serkentették a' tudósokat, a' régiek' munkáinak felkeresésére 's a' régi literatura' kiművelésére; mi olly enthusias-mussal is történt, hogy Roscoe' szavai szerint egy régi kézirat' felfedezését, csaknem annyira becsültek, mint egy királyság' elfoglalását. *Cosmus Medici* (szül. 1383, megh. 1464), Florenzia' első polgára, ki *Flavio Blondo* szerint gazdagságára nézve felülmult minden más privát személyeket Európában, de a' ki még sokkal hiresbbé lön, bölcsesége, humanitása, szabadelmű gondolkodás módja, különösen pedig soknemű hasznos, kivált históriai esmeretei által *), fényes példával ment ezen tekintetben elő. Az ő hatalmas pártfogása ébreszté fel különösen *Poggio*-t (szül. 1380, megh. 1459), a' nagylelkű olasz tudóst, európai utazási után nyolcz pápa' titkos irnokát, Quintilianus, Valerius Flaccus, Cicero, Plautus, Lucretius, Silius Italicus, Columella, Statius és Petronius' munkáinak részint felfedezőjét,

*) Tiraboschi, storia della litteratura italiana. Vol. VI. pag. 27.

részint kiegészítőjét, a' fáradhatatlan munkálkodásra. Ő állítá fel — *Gemisthus Pletho'* leczkéi által elragadtatva — a' később nagy tekintetű florencziai akademiát, hogy abban az általa annyira megkedvelt plátói philosophia míveltessék, melly célra, kedvelt házi orvosának fiát *Marsilius Ficinus-t* választá 's készítetté.

Még nagyobb fényre emelé a' tudományokat Olaszországban, *Cosmus Medici'* unokája, a' nagylelkű *Lorenzo* (szül. 1448, megh. 1492), a' múzsák' ezen kedvelt barátja, a' tudományok' visszaállítója 's a' jobb ízletnek az Olaszoknál megalapítója. Ő alatta virult fel Olaszországban azon boldog időkor, mellyet az olasz költők a' hajdani idők' arany korával hasonlítanak öszve. „Akkor ezen termékeny 's ingerlő tartomány“ — így szól *Guicciardini*, jeles történetírása' elején — „nem csak szép 's mosolygó lapályinak egész kiterjedésében, hanem még terméketlennek látszó kőszikláin is a' legnagyobb szorgalommal műveltetett. Lakosinak száma és gazdagsága, fejedelmi udvarainak fénye, a' szép városok' pompája, maga a' vallás' méltósága, minden más időkorok felett elsőséget adának annak. És ezen elsőséget a' nemzet' nagy része, a' *Lorenzo Medici'* igyekezteinek 's erényeinek köszönheti. Csak azt lehet sajnálni, hogy ezen boldog idő, rövid ideig tartó vala. Mintegy mulékony szélcsend, mellyet az égiháboru' ijedelmei követnek, alig vala érezhető ezen boldogság, 's már elenyészett. Mind addig mig *Lorenzo* élt, erős lábón állt a' közönséges jóllét, melly az ő szemessége' 's hívségének munkája vala, de mindjárt halála után, varázslatkint tűnék az el, 's romjai magok után vonák még annak maradékit is, ki azt alapítá.“ Az ő korszakában minden tudományokra kiterjedt, a' felvilágosodás' hajnala. A' plátói akademia legnagyobb virágában volt. Olaszország' legjelesb tudósai, kik közt a' *Medici* család' tagjai első helyet foglaltak el, a' plátói philosophiának hódoltak. A' metaphysikában több munkák

jelentek meg, mellyeket szerzőik Lorenzo Medici-nek ajánlottak. A' literatúra' szeretete közönségesen elterjedt az ő nagylelkű pártfogása alatt, 's ezen uralkodó ízlésnek a' legjelesb munkákat köszönhetjük.

Ezen kor' jelesb férfiai közt, nevezetes helyet foglalt el V. Miklós pápa is, a' szép művészetekben, régi literatúra 's philosophiában való esmeretei által. Mint pápának sem csökkent meg buzgalma a' tudomány 's régi literatúra eránt, 's a' kéziratok' gyűjtésében, a' görög munkák' lefordításában, a' régi emlékek' megújításában (restauratiójában), az egykorú művészek' felbuzdításában fáradhatatlan volt, úgy hogy halála előtt több mint öt ezer görög s' római írók gyűjtött öszve, mellyeknek gondos szaporításáról rendelést tön. Ő vetette meg első alapját a' vaticanumi pompás basilikának, 's ő volt első ki az ahhoz ragasztott palotában könyvtárt gyűjtött. Ezen korszakban nem kisebb buzgósággal munkálkodtak a' classica literatúra' elébbre vitelén: *Calandrino Tamás*, egy sarzanai szegény orvos' fia, kit a' maga korában, a' görög és római írók' esmeretiben senki túl nem haladott 's kinek köszönhetjük Celsus' fölfedezését; 's *Aldus Manutius*, a' futó írás' feltalálója Venecziában. Még nagyobb kiterjedést nyert a' classicusok' studiuma, a' könyvnyomtatási mesterség' bevitele által, melly itt eleinte különösen a' classicusok' elterjesztésére használtatott. Európa' minden tartományi közt, Olaszország követé legelső a' Németek' ezen dicső találmányát, úgy hogy kevés esztendőök alatt Olaszország' városai vetélkedtek egymással a' csinos nyomtatásban. Így lett Olaszországban a' classicusok' olvasása 's studiuma a' lélek' kimívelésére 's ízlés' finomítására minden rangú 's életkorúak közt elmulthatatlan szükséggé. Így lett az, hogy ezen időkor' legnevezetesb philologusai mind Olaszok voltak, 's tanítóji valának az egész akkori tudós világnak. — A' történetírási művészség is az Olaszoknál állt elő, különösen az által, hogy ők a' clas-

sicusok' studiuma által kimívelt izléssel, 's anyai már kimívelt nyelvöken, egyes országok' történeteit kezdék leírni. A' két *Villani* (Giovanni, megh. 1348, 's Matteo, megh. 1363) olly itélettel, felemelt lélekkel és philosophiával írt históriát, mint Polybius. A' szép izlésű 's szellemdúzs *Lorenzo Valla* (szül. 1407, megh. 1457) írta az első jól elsült históriai kritikát. Francziák és Németek követék az Olaszok' példáját. — A' geographiai esmereteknek is Olaszország volt első ülőhelye. A' classicusok' felébredt studiuma szükségessé tette a' régi földleírók' használatát is, 's kedvet gerjesztett azoknak tudományos rendbe szedésére. A' geographia' tökéletesítésére, az alapos mathematikai esmeretek' elterjesztése igen sokat tett. A' legfontosb fölfedezéseket nagy részint Olaszok tették. *Cabot János*, nagy cosmographus 's tapasztalt hajós, venécziái fi, de bristoli lakos, VII-dik Henrik' megegyezésével 's megbizásával eresztvén a' nagy tengernek vitorláit, első lépett Június 24-dikén 1497 Amerika' száraz földjére, hová Columbo csak esztendővel az után jutta. *Amerigo Vespucci* (szül. Florenchiában 1451, megh. 1516), ki a' kormányosok' fő felügyelője volt, ezen században tette első utját Nyugat-indiába (1497), a' Spanyol udvar' számára. A' matematika 's astronomia' tudományos restauratioja, Bécsből ment ki a' XV. században, de voltak Olaszországban e' tudományokban is nevezetes tudósok, különösen Bolognában, hol többek közt *Mana*, a' Copernicus' tanítója élt. — A' scholastica philosophiával, mellynek fő ülőhelye Párizs volt, nagy talentomú emberek foglalatoskodtak Olaszországban. — Olaszországban kezdődött az orvosi tudomány' tudományos kimívelése is, 's annak józanabb elvekre alapítása, *Lorenzo Medici*' gondjainak egyike volt. Itt volt az orvosi írók' legnagyobb száma, kik magoknak az orvosi tudomány' több részeiben nagy érdemeket szerzének. A' salernói iskola, honnan az orvosi tudomány Francziaországba költözött, sokáig

fenntartotta hívét. A' régi classicus görög orvos írók' studiuma tisztább forrásra vitte vissza az orvosokat 's alkalmat nyújtott a' gyógytudomány' reformatiójára. — A' törvénytudomány' pályáján is az Olaszoké a' legnagyobb érdem. Ők ébreszték fel a' római törvény' studiumát, a' mi nem kevés befolyással volt a' politikai tudományok' kimívelésére 's az egyházi törvény' rendszeres kidolgozására. A' bolognai főiskola mai napig is híres ezen tekintetben.

Mi magas polczára emelkedtek a' tökéletnek, a' szép művészetek Olaszországban, a' tudományos műveltség' ezen nevezetes időszakában, mindenki tudja. *Michel Angelo Buonarotti* (szül. 1474, megh. 1564), legnagyobb talentomu nevendéke a' Lorenzo Medici által alapított mívészi akademiának, szerencsés sikerrel reformálja a' szép mívészskéket 's csudálatra méltó munkái által a' mívészi ízlést magas fokra emeli. Az isteni *Rafael Sanzio* (szül. 1483, megh. 1520), a' római iskola' alapítója, folytatja az Angelo által elkezdett reformatiót 's szívreható keccsel önti el halhatatlan mívéit. Ezen két nagy művész mellett, nagy számú kisebb rangúak terjesztették a' felébresztett jobb ízlést. Így nem csak a' tudomány', hanem a' mívészet' egész körére fénysugárok terjedének el Olaszországból Európában, 's különösen a' florencziai status, minden más olasz statusok felett elsőséget nyert Lorenzo Medici' okos kormányzása 's a' gazdagság' kifogyhatatlan forrásai által.

Nem csuda hát, ha ezen dicső korszakban, melyben Olaszország' nevezetesb városai nemes vetélkedésben valának egymással a' tudományokban; melyben minden város, mintegy új Athenének nevezetethett Olaszországban; melyben ezen szerencsés ország a' régi világ' tudosaival 's mívészeivel vetélkedhetett; melyben valamelly fejedelmi udvar' fényének, az ott lakozó genialis fők, nagy tudósok 's mívészek' száma,

vala mérlege; azon időkorban, mellyen a' lelki műveltség 's nagyságban gyönyörködő, örömtelen szívvel mulatozik: nem csuda mondom, ha ezen korszakban, magas elméjű királyunknak Mátyásnak szemei is Olaszországon függöttek, ha itt kereste a' tudományok' forrásait 's ha innen hitt királyi bőkezűséggel tudósokat és művészeket, könyvtárnokokat és költőket, tanítókat és építőket, ha ezekre bízta az általa felállítandó tudományos intézetek' szerkeztetését, ha mindenben az Olaszokat kívánta követni, 's különösen a' bolognai főiskolát állítani fel mintául. Mindenek felett látszék ingerleni a' jeles fejedelem' dicsvágyát, a' florencziai udvar' fényének 's nagyságának híre, mellynek követésére magasb érzések ösztönzék, mint a' majlandi herceget Galeazzo Sforza-t, ki 1471-ben feleségével, a' savoyai herceg' testvérével, meglátogatván Florencziát, bámulva látá a' Lorenzo Medici' udvarának pompáját, a' régi művészet' dicsó emlékeit, a' nagy becsű szobrok, edények, metszett kövek, a' legnagyobb művészek' festéseinek, rajzolatnak, a' legritkább kéziratoknak 's egyéb ritkaságoknak hasonlíthatatlan gyűjteményét, de inkább irígységének, mint a' hasonló nagyságra vágyásnak felébredésével. Kétség kívül valóvá teszi azt, azon körülmény, hogy a' híres magyar király, *Angiolo Poliziano*-val (szül. 1454, megh. 1494), a' híres deák költő 's prosaistával, Medici Lorencz' legmeghittebb barátjával, szakadatlan kísérőjével 's gyermekeinek nevelőjével levelezésben élt, 's hogy magával Lorencz-czel, kinek karakterét 's talentomait egész Európa, sőt maga Mahmud zultán is tisztelte és csudálta, barátságos öszveköttetésben volt: bizonyítják sok fennmaradt levelei, mellyek nem csak azt mutatják, hogy ő a' tudományok 's művészségekhez buzgó hajlandósággal viseltetett, hanem azt is, mennyire tisztelé a' tudományok' ezen nagy pártfogóját; bizonyítja továbbá az, hogy midőn Sixtus pápa, ki a' Medici ház' halálos el-

lensége volt, 's ki nem sülvén el a' Lorencz ellen forralt iszonyu gonosztett, a' gyalázatos öszveesküvők jól érdemlett jutalmát vették alávaló szándékoknak, a' nápolyi királylyal Ferdinánddal öszveszövetkezve, a' florencziai köztársaságnak hadat izent, — többek közt Mátyás király is követet küldé Lorenczhez, barátságos segedelmének ajánlására *). De Lorencz is megkülönböztetett barátsággal viseltetett viszont ő hozzá 's megengedé nékie, hogy könyvtárából minden kéziratokat, mellyeket csak kíván, lemásoltathasson. — Tagadhatatlan, hogy a' hős király' buzgó igyekezetei által, egyszerre tudós lakhelylyé varázsoltatott a' magyar főváros, 's többnemű esmeretek terjedtek el az országban, mellyek különösen a' papságnál ébresztgeték a' tudományok' szerelmét. Cornides midőn azt mutatná meg a' históriából, hogy Magyarországon a' művészségek 's kézi mesterségek épen olly jókor virágoztak, mint Európa' legmíveltebb tartományinak akármellyphében, Razzano Péter' részrehajlatlan bizonyosságára hivatkozik, ki Mátyás király' udvarában nápolyi követ volt. Azonban valljuk meg részrehajlás nélkül 's őszintén, hogy nagy királyunk' fényes igyekezetei által, mellyek egész Európa' figyelmét magokra vonák, csaknem semmit sem nyert a' magyar ajku tudomány 's nemzeti kultúra, valamint később a' svéd literatúra sem az által, hogy a' halhatatlan Gustav Adolf' leánya, *Krisztina* (szül. 1626, megh. 1689), Európa' legnagyobb tudósait (ezek közt Des Cartes-ot, Bayle-t és Meibomot) udvarába hívta, könyvtárak' 's művészmunkák' szerzésére, tudósok' fizetésére, szörnyű summákat pazarolt 's Abóban egyetemet állított. A' magyar királyt nem annyira a' művészi, mint a' tudományos fényűzés kísérté, 's ebbeli vágyának kielégítésére valóban nem sajnált semmi

*) Machiavelli delle istoria Fiorentina. Berl. 1786. p. 498.

költséget és fáradságot. De épen e' miatt, nem lehet királyunk' igyekezeteinek messzéről sem, olly resultatuma, mint a' florencziai köztársaság' nagynevű kormányzója' munkás életének. A' helyett, hogy Lorenzo Medici, temérdek foglalatosságának közepette, maga is egy vala, korának legjelesb költői közül, 's Pico de Mirandola szerint, a' Dante' gondolatának erejét, a' Petrarca' kitételeinek finomsága 's harmoniájával egyesíté, 's Crescimbeni szerint — a' többek közt — nagy érdemeket szerze magának az olasz nyelv' tisztasága' visszaszerzése körül is; a' helyett hogy Lorenzo, gazdag tudományos esmeretekkel bírt 's különösen a' plátói philosophiában — mellynek munkás személyes részvétele 's intézetei által nagy hitelt és fényt szerzett Olaszországban, Ficinusnak Uranius Mártonhoz küldött levele szerint *) — nagy előmenetelt tett, minek többek közt dicséretes bizonyosága egy igen jeles, anyai nyelven irt költeménye (L' altercatione, overo dialogo, composto dal Magnifico Lorenzo di Piero di Cosimo de Medici etc.), mellyben a' plátói rendszert adja elő: a' magyar fejedelem nem vala jártas a' tudományokban, mint nagy előképe, 's csak a' külföldiekkel (Ficinusnal 's Polizianussal) való levelezésből 's idegen nyelv' segedelme által esmerkedett meg azokkal, anyai nyelvével pedig semmit sem láttatott gondolni, kivévén a' magyar dalokat, mellyek a' nemzeti szokáshoz tartoztak 's mellyekhez Galeotti szerint, még gyermek korában ébresztetett fel kedve; a' helyett hogy Lorenzo maga körül hazája' nagy férfait gyűjté öszve 's azokkal biztos barátságban 's társalkodásban élt: a' magyar királyi udvarban nagy részt idegenek tanyáztak, 's míg ezekre pazarolva szórta kegyeit a' fejedelem, hiv Magyarjaival keményen bánt, 's magát a' szép lelkű

*) Epist. Lib. XII. 30.

Vitézt is fogságra vetteté. Míg az olasz földön az anyai nyelv a' XIII. század óta a' tökély' magas pontjára hágott, míg koszorús költőjik, legszebb harmóniájú versezeteikkel egész Európa' figyelmét magokra vonák, míg tudós és művelt történétírók ékes anyai nyelven írák egyes nemzetek' történeteit, míg egyéb komoly tudományokban is igen gyakran éltek anyai nyelvökkel, mellyen szépen írni minden tudós tisztjének tartotta; nálunk a' honi nyelv parlagon hevert, 's a' tudományok' egyedülvaló organuma a' deák nyelv vala. Innen van, hogy hazánk' történeteit deák nyelven írták, még pedig egy részt olasz tudósok (Buonaccorsi Filep, Razzano Péter, Bonfini Antal) által, hogy a' budai könyvnyomtató műhelyből egy magyar munka sem került ki, hogy az ezen században felállított két tudós társaság, Budán és Erdélyben, semmi gyümölcsöt nem termett, 's tagjai csak azért gyűltek össze, hogy verseiket egymásnak felolvassák 's vendégeskedjenek, 's hogy végre némelly hymanusokon, legendákon 's dalokon és a' Báthori László által fordított magyar Biblián kívül (1450) — melly a' bécsi udvari könyvtár' birtokában van — alig mutathatunk fel valamit ezen időkorból, mellyet sokan a' tudományok' arany századának neveznek Magyarországon; 's ha szinte könnyen hihető is, mint Horvát István éles elmével megmutogató *), hogy a' budai biboros könyvtárban magyar könyvek is voltak, mellyek az idők' viszontagsági miatt elvesztek, mint ezt némelly akkor nyomtatott munkák' sorsa mutatja: de a' körülmények' összevetése csaknem kétségkivülvalóvá teszi azt, hogy ezen vesztéség a' tudományoknak nem nagy csonkulásokkal történt.

*) Nagy Lajos' és Hunyadi Mátyás' védelmeztetésük a' nemzeti nyelv' ügyében. Pesten, 1815.

Tagadhatatlan, hogy ezen időkor, midőn Magyarország egy nagy tettekre képes, a' tudományokat 's tanúlt embereket kedvelő király' kormánya alatt volt, a' magyar nemzet' történetében legkedvezőbb lett volna, a' Magyarok' értelmi nagyságra emelésére. Egy hatalmas 's több jeles tulajdonságaiért szeretett 's tisztelt király, magas példája által az egész nemzetet, a' lelkesedésre mindig készet, felébresztve, a' tudományos segédeket, királyi pazarlással előteremtve, a' tanúlt 's mívelt embereket mindennemű kedvezésivel elárasztva 's megkülönböztetve, önmaga vezetheté vala alattvalóit az értelmi nagyságnak, a' nemzeti lét' ezen legfelségesb céljának elérésére; de Mátyás királynak nem az vala célja, hogy nemzeti nagyságot teremtsen, hogy a' tudományok magyar hangon szóljanak körülte, hogy az esmeretek a' nemzet' köz java, de nem egynehány kiválasztottaké legyen, hogy a' felvilágosodás' sugárai egész népén elömljenek, hanem csak az, hogy a' külföld' tudósaitól csudáltassék, hogy udvara, mint egykor az arab fejedelmeké Bagdadban, mívészi 's tudományos fényüztől ragyogjon: innen nagy igyekezeteinek nem volt, több majd alább előadandó okokból, nagy befolyása a' nemzet' culturájára.

Wallaszky több tudósokat nevez hazánkban a' XV. századból, 's nem is lehet kételkedni, hogy sokan találtattak honfiaink közül, kiket a' külföldiek' míveltsége 's tudománya felébresztett 's követésre indított, 's kik részint itthon, részint Olaszországban tanúltak. Ezek közt nevezetes helyet foglal el *Vitéz János* (Janus Pannonius), pécsi püspök (megh. 1472), rokona az esztergomi főpapnak, egy az akkori legnevezetesb deák költők közül, ki Olaszországban 17 esztendeig lakott, 's ott a' többek közt a' görög nyelvben 's literatúrában, a' híres *Argyropulus János*-nak — ki Acciajuoli szerint munkás igyekezetei által a' régi görög philosophok' időkorát megújította, — a' philosophiában pe-

dig *Marsilius Ficinus*-nak (szül. 1433, megh. 1499), Plátó' és Plotinus' szabad fordítójának 's magyarázójának, tanításival élt. Figyelmet érdemlő philosophiai műveltségről azonban — melly külföldön sem vala szemebetűnő, kivált a' XIV. században *) — nem lehet szólni hazánkban, ezen időkorban sem. Olaszországban, honnan kölcsönözték hazánkfiak csaknem minden tudományos esmereteiket, még mindig a' XII. század' végén támadt scholastica philosophia uralkodott, melly mivel a' vetélkedésekben, finom megkülönböztetései, éles magyarázatai és szoros meghatározási által, felette kedvelt szolgálatot tett, csudálat' tárgya 's a' tudósság' elmulthatatlan feltétele volt az akkori időben. Nem csuda hát, ha az nálunk is tetszést nyert 's iskoláinkban uralkodott. A' scholastica philosophia, ha szinte egy részt haszontalan szörszálhasogatásai 's idővesztő szemlélődései által, a' szükségesb esmeretek' elmulasztására nyujta alkalmat, ízetlenséget 's mindennemű balvélekedések 's visszaélések' védését 's megerősítését szülte, de más részt a' tudományos rendszert hozá be 's az okoskodások, vizsgálódások, szétbontások 's meghatározások' sokfélesége 's finomsága által, az öngondolkodást is felébreszté, 's a' lelket szabadabb munkálódásra gerjeszté. Egyébiránt, mivel Olaszországban némelly görög kivándorlottak, különösen Demetrius Chalkondylas (1479 óta), Joh. Andronicus, Kallistus és a' két Laskaris, a' Medici-k' udvarában 's innen egész Florencziában divatozott plátói philosophiát sürgették, mások ismét az igaz peripatetica philosophiát tanították 's a' források' studiumát ajánlották: hihető, hogy némellyek hazánkfiak közül, ezeknek tanításiban is részt vettek.

*) Povera e nuda vai filosofia

Dice la turba al vil guadagno intesa; — így szól Petrarca.

Mátyás király' halála után a' tudományok nem találtak többé nagylelkű pártfogóra, 's a' magyar lelki műveltség hanyatlani kezdett. Sem a' tehetetlen Dobscshe László, sem ennek idétlen fia II. Lajos, nem találtak abban gyönyörűséget. Lassú, energia nélküli való élet lebegett a' tudományok' mezején, 's a' mohácsi veszedelem (August. 29-dikén 1526), melly mély gyászba dönté a' nemzetet, vég csapással illeté Mátyás király' dicső intézeteit. Elszéledtek a' külföldről nálunk letelepedett tudós tanítók, a' tanulók' nagy része a' dicsőség' mezején elhullt, a' pompás budai könyvtár a' vad ocsmán nemzet' dulása alatt részint elpusztítatott, részint széthurczoltatott. Szép hazánk' egyik részében a' vad törökök tanyáztak 's zsarnokoskodtak, más részét a' polgári zivatarok, meghasonlások, egyes fők' és vezérek' bitorlásai 's a' külföldiek' cselszövényei, a' legszomorúbb állapotba sülyesztették. Mind e' mellett is nem aludt ki a' tudományok' szeretete hazánkban, 's a' XVI. században nagyon megszaporoztak az iskolák mind Magyar- mind Erdélyországban. Pécsen, honnan háromszáz tanuló hullott el, tanítójokkal együtt, a' mohácsi mezőn hazájáért, már tizenégy esztendő mulva ezen szörnyű csapás után (1540) kétezer tanuló ifjú számláltatott *). A' tehetősebb ifjak folytatták utazásaikat Olasz-, Francia- és Lengyelországba 's Helvecziába, 's így némi ébredtségben tarták a' tudományos esmeretek eránt fogékony lelkeket, a' csak hamar bőv éledeleket találándókat.

A' XVI. század ugyan is, fontos következésű történeteivel, nevezetes fölfedezéseivel, merész újításival 's genialis fejeivel, egész Európának új alakot ad. *Copernicus* (szül. 1473, megh. 1543) a' planéták' mozgását határozza meg, 's bátor lélekkel vonja elől az

*) Istvánffy, historia Hungariae. Lib. XV. p. 161.

igaz világ-rendszert a' feledékenységből. *Magellán* (megöletett 1521) előszer utazza körül a' világot. *Ariosto* (szül. 1475, megh. 1533) az Olaszok' Homérusa, követhetetlen kellemmel dúzs dalaival bájolja az emberiséget. *Torquato Tasso* (szül. 1544, megh. 1595) művészi tökélyű 's a' genie' szikrájítól ragyogó epószával világol; a' Portugallusok' felfedezését a' mély érzésű 's eleven phantaziájú *Camoens* (szül. 1517, megh. 1579), dicsőíti Keletindia' partjain. Azonban leghatalmasb, legbehatóbb befolyású volt az értelmi erő' magasb kifejlésére, egész Európára nézve, a' már bizonyos idő óta megváltozott gondolkodásmód, 's a' magasb fokra emelkedett műveltség' következésében előállott egyházi reformatio, mellyet *Luther*, Németország' egyik dísze, 1517—19 vett munkába. Ezen nagy fontosságú történet kiszabadítja az elnyomott gondolkodás' szabadságát, 's a' lélek' munkálkodásinak nagyobb, szabadabb kört szerezvén, világot gyűjtött minden tudományokban, 's hazánkra is jóltévő befolyással volt. Semmi sem rázta ugyan is fel olly hatalmasan 's olly jóltévőleg a' magyar literatúrát, mint a' Luther által alapított reformatio, 's alkalmasint el lehet mondani Schwartnerrel *), hogy ha Luther és Kalvín ('s a' fratres poloni Erdélyben) magyar indigenatust nem nyertek volna, a' magyar nyelv azóta nem messze volna sírjától. A' Magyarok' művelő iskolájok egész a' reformatio' idejéig leginkább Olaszország volt, de csak igen kevés vala azok' száma, kik tudományok' nevelése 's magok kimívelése végett oda menének, 's igen csekély az onnan hozott tudomány' gyümölcse és haszna. Hazánkban ugyan is a' tudományok' virágának a' theologia tartott. Minden egyéb esmeretek másodrendű becscsel bírtak 's úgy tekintettek, mint egyedül a' theologiai mí-

*) Statistiek etc. III. 1. 443.

veltség' segédszerei. Nem soknemű esmeretek' szerzése volt hát, a' magyar ifjak' külföldi mulatásának czélja, hanem csak a' scholastica philosophia' alaptételein épült, 's annak szörszálbasogató vitétségeivel áltszótt font theologiával való bővebb megesmerkedés. Ezen nem elmét tápláló és gazdagító, hanem azt elfárasztó és megbénnító tanulmányoknak, mi hasznát lehetett várni földieinkre nézve? Az elmét gyermeki korából kifejtő, a' gondolkodó erőt mindennemű irányokban kimívelő, az embert emberi méltóságának érzésére felemelő 's az élet' practicus hasznaira is kiterjedő esmeretek helyett, grammatikai, scholastikai és theologiai soványságok hangzotnak kevés számú tanítói intézeteink' falai közt, mellyeket nagy részt csak azok igyekezének tulajdonokká tenni, kik magokat papi hivatalra szentelik. Ide járul az is, hogy a' mágnások' 's püspökök' kegyenczei, kik a' külföldi kimívelődésben részesülhetének 's kik honfiaik' oktatására kiválasztatának, ritkán voltak a' magas tisztnek megfelelő lelki tulajdonokkal felruházva. Voltak azonban a' magyar ifjak' közül többek, kik Németországot választák tanulások' helyéül, 's ezek csak hamar megesmerkedének Luther' tanításival, 's a' tűzzel felfogott tudományt, hazai nyelven írt munkákban közlöték honfiaikkal. Ezen időtől fogva számos tanuló ifjak' költöztek Vittenbergába. Még a' mágnások' 's földesurak' fiai közt is sokan találkoztak, kik a' külföldi (vittenbergai, baseli, strasburgi, thorni, danczigi és königsbergi) iskolákat meglátogatók, 's vetélkedve a' szegényebb származású ifjakkal, elméjüket alapos esmeretekkel gazdagíták *), világos jeléül annak, hogy nálunk a' tudományos esmeretekre vágyás eleitől fogva sokak' keblében lakozott. Az új tudomány sebes lépé-

*) L. Die Geschichten der Ungarn u. ihrer Landsassen. Erzählet von Fessler. VIII. Th. Leipzig, 1824. S. 441.

sekkel terjedt a' magyar földön. Vallásbeli viták álltak elő, 's általok a' honi literatura gazdagodott. A' szent irásnak több fordításai jelentek meg; magyar krónikák készültek; jeles egyházi beszélők léptek fel, 's így a' magyar nyelv eddig nem tapasztalt divatra emelkedett.

A' reformatio' Magyarországra lett behozatása 's terjedése adott arra is legelső okot, hogy *Cláh Miklós*, a' nagy hírnű és tudományú, a' külföldről is tisztelt primás, 1556 körül, az általa hazánkba behozott Jezsuiták' felügyelése alatt, Nagyszombatban új iskolát nyitott, első alapját a' későbbi magyar egyetemnek. A' Protestansok által mindenfelé felállított iskolák' száma napról napra nevedett, nem kevés előmenetelével a' világosodásnak. Könyvnyomtató műhelyek álltak elő, 's ezek közt az elsőt (a' budai után) *Nádasdi Tamás*, horvátországi bán, később Palatinus állítá fel Új-Szigethen, rendes lakhelye Sárvár mellett, melyet csak hamar a' debreczeni, nagyszombati, kolozsvári 's kövesdi követtek. Ezen időkorban kezdett a' Magyarok előtt az olasz iskolák' becse alábszállani 's e' helyett divatba jött a' protestans ifiaknál a' német, hollandus és helvecziai főiskolák' látogatása, mellyekből alapos tudományt 's gazdag esmereteket hoztak vissza honjokba. Felébredvén így a' vizsgálódás' lelke a' reformatio által gyujtott világ által, a' tudományok, mind eddig a' tudósok' kis számának kizárt tulajdonai, most mint a' lelki műveltség' elmúlhatatlan eszközei, köznépi irányt nyertek. Az iskoláskodó philosophia ellen még a' múlt században a' mysticusok 's humanisták által elkezdett viták, most nagyobb elevénséggel folytattak; de épen ezen vitáknak egyéb gyümölcse nem vala, mint az a' felől lassanként elterjedő meggyőztetés, hogy a' tapasztalástulí nézelődés, a' szórszálhasogató dialektika, az alapos esmeretek' szerzésére elégtelenek, 's hogy csak a' természet' vizsgálá-

lása 's esmerete vezethet való tudományra. Ezen bizonytalan állapotja a' philosophiának, melly mindenkép akart a' theologia' szolgálatjából szabadúlni, hazánkfiait, kik ekkor inkább a' theologiai tanulmányok' kedvéért siettek külföldre, nem igen érdekelte. Innen több igen jeles theologusokat ugyan, de olytat nem mutathatunk fel ezen időkorból senkit, ki vagy nevezetes részt vett volna a' külföldi philosophiai vetélkedésekben, vagy magát itthon mint philosophus megkülönböztette volna, 's hihető, hogy nálunk a' philosophia' állapotja nem sokat változott a' XVI-dik században, mellyben mint Wallaszky mondja 1), inkább a' haza' oltalmazása, mint a' műveltség' előmozdítása foglalatoskodtatta hazánk' atyjait 2), noha mind e' mellett is az országos gyűléseken nem felejtkezének el a' tanító intézetek' buzgó — noha nem sok sikerrel történt — 3) sürgetéséről 's biztosításáról, 's Erdélyországban minden valamirevaló városban gymnasiumok állítottak fel.

A' reformatio által felébresztett tudományszeretet, a' hatalmasan felrázott lelki munkásság 's öngondolko-

1) *Conspectus rei litterariae Hung. etc.* p. 174.

2) A' XVI-dik században — így szól Fessler (*Die Geschichte der Ungarn etc.* Bd. VIII. S. 431) — a' birtok nem vala bátorságban; benn részint hatalmas rabló urak, 's külföldi zsoldos népek, a' határokon a' hatalmas ellenség' pusztításai által szakadatlanul sértve vala az; el kelle akkor lankadni a' munkássági szorgalomnak 's nem tenyészhetett semmi földművelés. A' fáradságos és bizonytalan mezei és kerti munka elmulasztatott, 's a' könnyebb és bizonyosb marhatartás gyakoroltatott.

3) *L. Fessler. VIII. Th. S. 443.*

dás, nagyobb kiterjedést nyert a' XVII. században, midőn több nagy tekintetű férfaink is részt vettek a' tudományos munkálkodásokban 's vetélkedésekben. A' vallásbeli különböző vélemények 's ebből következő surlódások, ébren tarták a' különféle felekezetek közt a' lelki tehetségeket 's szakadatlan munkásságra ébreszték a' tudósokat, a' nélkül azonban, hogy azok a' valódi lelki műveltségre létalapos befolyással lettek volna. A' vallás' különféle czikkelyei felett előállott szenvedelmes viták, fanatismusra ragadák a' vetélkedő pártokat, despoticus rendszabásokra ingerlék az uralkodó részt, 's így az egy irányban mozgó, elkeserített, elkedvetlenedett, lenyomott bármilly magas röptű lelkek azt, mire talentomaik képesekké tették vala, nem teheték.

A' Catholikusoknak a' XVII. században négy akademiájuk virágzott: Nagyszombatban, Kassán, Pozsonyban és Kolozsváratt, melly utolsót a' nagy fejedelem, Báthory István alapítá (1581). Ezek közt a' nagyszombati, mellyet Magyarország' Ximenese, a' roppant tudományú 's mély elméjű *Pázmány Péter*, az élet' minden kényelmeiről való önkényes lemondása által — mint Fessler mondja — alapított (1635) és a' Jezsuitáknak áltadott, 's mellyet II. Ferdinánd az akkori egyetemek' minden privilegiumával megajándékozott, mint a' most virágzó pesti egyetem' embriója, legnagyobb figyelmet érdemel. — Nem maradtak hátra a' Protestansok sem, mennyire tehetségök engedé, 's több gymnasiumokat állítanak fel. Tagadhatatlan azonban, hogy a' Jezsuiták' eltöröltetéséig (1773), az iskolai tudományokban ezen fáradohatatlan szorgalmú 's valóban széles tudományu rend, felülhaladta a' Protestansokat, mint azt számos tudós munkáik bizonyítják, valamint általjában a' magyarországi Jezsuiták minden más országai Jezsuiták felett kiténtek. Azon kívül azonban, hogy a' Jezsuiták nem voltak a' hazai

nyelv'baráti *), a' philosophiai tanulmányokban is mind végig a' scholastica philosophia' körében mozogtak. Nagyobb érdemeket szerzettek magok'nak a' Protestansok, kik a' külföldi iskolákban megismerkedvén az azokban divatozó philosophiai rendszerekkel, azokat hazánk' keblébe is behozták. De mit lehetett várni egy olly felekezettől, melly eleitől fogva elnyomtatás' és üldöztetés' tárgya vala, melly bármi tudományos készülettel ragyogva, 's bármelley genialis tulajdonokkal birva, semmi segedelemre, előmozdításra 's megkülönböztetésre számot nem tarthata. A' lelki tehetségeket semmi sem veri ugy le, semmi sem fosztja meg magasb fejlődési rugóitól, mint az el nem esmérés 's az élet' szükségeivel küzködés, 's e' vala sorsok legjelesb protestans férfainknak, kik érdemeik' legnagyobb jutalmának tarthaták, ha csendes falukban mint papok, vagy szegény iskoláikban mint tanítók, háborítatlan töltheték el, az élet' nagy piaczatól távol, csekély munkássági körű életöket.

*) L. Schwartner's Statistik, III. Band, S. 444.

HARMADIK CZIKKELY.

A' philosophiai műveltség' állapotja Magyarországon Bacótól Kantig, más nemzetekkel összehasonlítva.

A' philosophiai magasb vizsgálódások' magvai Olaszországban nem fejthetének ki. Csak Angol-, Francia- és Németország fejtheték azokat ki kedvezőbb körülményeiknél fogva. Azonban Olaszország' némelly magas elméji már a' XVI. században, időkorokat túlhaladva, törekedének a' philosophia' mélységeit kitanúlni. Ezek közt *Giordano Bruno*, egy ritka talentumu, éleven phantaziájú 's roppant tudományu férfit, ki lelkét a' classicusok' studiumán művelte, matematikai, physikai 's astronomiai esmeretekkel gazdagította, Párizsban, Londonban 's Vittenbergában philosophiát 's matematikát tanított, magas elméjével az aristotelesi philosophián felülemelkedvén, eredeti termékeny lélekkel fejté ki, az Istenség 's világ' egységének ideáját, melly később Spinosá' és Schelling' philosophiai rendszereikben, új világban tűnik fel. Bruno mint a' római Hierarchia' ellensége, az Inquisitio' kezeibe jutván, 1600-ban Rómában megégettetett. Időkorá nem érté őtet, 's nagy és dicső gondolatokkal teljes munkáji, egész az újabb időkig felejtve maradtak.

Az emberi léleknek két ellenkező iránya a' philosophiai vizsgálódásokban, a' tapasztalás és nézelődés, a' XVII. század' elején, két nagy lelkek, *Baco* és *Des*

Cartes által, minden philosophiai rendszerek' maradandó bélyegjeléül alapítottak meg. *Francis Baco*, verulami lord (szül. 1561, megh. 1626), Angliában ragyogott, mint első rangu genialis tudós, ki mély 's világos elméjével átlátván a' philosophia' felette távollétét annak ideájától, 's innen a' tudományoknak az ész' kívánságival 's szükségeivel meg nem egyezését, az emberi esmeretek' öszveségének új alakba öntését 's a' köz életre alkalmaztatását tette fel magának, 's ezen magas cél' elérésére mindennemű hypothesiseket 's metaphysikai nézelődéseket száműzván, a' természet' hív vizsgálására 's a' tapasztalásra utasítá a' philosophusokat, 's halhatatlan munkáiban megmutatá, hogy egyedül a' tapasztalati forrásokból merített esmereteken épülhet a' józan, 's köz boldogságot és előmenetelt szülő philosophia, 's így a' tudományos figyeletmód' alapítója lön. — *Des Cartes* (szül. 1596, megh. 1650) mint philosophus, mathematicus, csillagász és physikus, méltó kevélységök a' Francziáknak, az empirismussal ellenkező úton igyekezett a' philosophiát reformálni. Mint Baco, túl emelkedvén minden előítéleteken, a' philosophiai vizsgálódásokat a' lélek' szabad munkálkodásin, vagy a' tiszta gondolkodáson alapítá, 's száműzve minden haszontalan szóvitákat 's álokoskodásokat, tudományos rendszert igyekezett a' philosophiába behozni. Sok új meghatározási 's eredeti nézetei, egy századon által befolytak a' philosophiai vizsgálódásokba. Ezen két nagynevű philosophus' utmutatása szerint, vagy tapasztalati, vagy értelmi úton (empirismus és rationalismus) igyekezének a' philosophusok a' dolgok' létalapját kitanúlni.

A' fényes talentomu Bacón kívül, Anglia több híres és jeles philosophusokkal diszeskedett ezen időszakban, kiknek nagy részére az ő tanítmányinak elhatározó befolyása volt. Ezek közt európai hírt nyertek: *Thomas Hobbes* (megh. 1619), Baco' barátja, jeles öngon.

dolkodó, ki minden esmeretekef a' tapasztalati és érzéki forrásból hozott le, 's Baco' empirismusát, 'materialismussá képezé ki; legtöbb figyelmet pedig öngondolkodásira épített 's következetesen kivitt természettörvényi rendszere gerjesztett, mellynél fogva a' határtalan monarchiát a' nyilvános csend' egyetlenegy alapjául tűzé ki. *Ralph Cudworth* (szül. 1617, megh. 1688), a' positiv vallás' eredeti lelkü védője a' materialisták 's atheisták ellen; a' nagy tudományú 's éles elméjű *More Henrik* (szül. 1614, megh. 1681), Cudworth' collegája, ki a' valódi philosophiát az isteni kijelentésből származtatá; *John Locke* (szül. 1632, megh. 1704), gróf Shaftesbury' barátja, ki a' philosophiát megtisztítván az iskolai vetélkedésektől 's szórszálhasogatásoktól, a' Baco által megtört úton elébbre haladt, 's félre vetvén a' velünk született ideákat, minden esmeretekeket 's előterjesztéseket az érzéki észrevételekből származtatott, 's így egy minden fogyatkozásai mellett is köz kedvességet nyert tapasztalati philosophia' alapítója lón; Lord *Eduard Herbert* (szül. 1581, megh. 1648), ki a' tapasztalástól független, velünk született esmeretek' létét állítá, 's azok' forrását nem az érzék 's értelemben, hanem az ész' ösztönében (naturalis instinctus) keresé; *Newton Izsák* (szül. 1642, megh. 1727), az Angolyok' kevélysége, ki minden metaphysikai nézelődések' ellensége lévén, a' tapasztalati adatokra utasítá a' vizsgálódókat, 's így a' philosophiai természetvizsgálásnak maradandó irányt adott; *Clarke Samuel* (szül. 1675, megh. 1729), Newton' tanítványa, 's egy az Angolyok' legjelesb philosophusai közzül, ki a' Locké' empirismusa által felébresztett scepticismust, materialismust és atheismust, az ész 's tudomány' fegyvereivel ostromlá; *Berkeley György* (szül. 1648, megh. 1753), cloyne-i püspök, egy világos elméjű 's jeles eszű genialis gondolkodó, ki ízléssel teljes dialogjaiban a' materialismust 's atheismust az által igyekezék semmi-

ségbe dönteni, hogy az anyag' realitását 's a' külső jelenetek' objectivitását tagadá; 's így a' metaphysikai idealismus' alapítója lőn; *Hume Dávid* (szül. 1711, megh. 1776), az angoly történetírók' főmestere 's egyszersmind egyike a' legmélyebb elméjű 's legélesb eszű gondolkodóknak, ki az emberi esmeretek' bizonytalanságát, olly mély alapon nyugvó következetességgel, olly tökéletes 's e' mellett olly világos és csinos alakban adá, mint nem még senki ő előtt. Ezen főrangu philosophusokon kívül, sok más jeles és tiszteletre méltó gondolkodókat szült Anglia. Illyek: gróf *Shafesbury* (szül. 1671, megh. 1713), egy éles elméjű 's magas műveltségű tudós, ki noha Lockenak barátja, de az empirismusnak szellemdúzs ostromlója vala; *Francis Hutcheson* (szül. 1694, megh. 1747), a' scotiai moralphilosophusi iskola' alapítója; *Hartley Dávid* orvos (szül. 1704, megh. 1757), Locke' psychologiai vizsgálódásinak buzgó folytatója, 's a' spiritualismus' ostromlója; *Thomas Reid* (szül. 1704, megh. 1796), a' Hume' scepticismusának egyik ostromlója, a' köz emberi értelem' (common sense) nézőpontjából; *James Beattie* (szül. 1735, megh. 1803), szép ízlésű védője az erkölcsi érzés' rendszerének, kinek több érdekes aesthetikai dolgozásai vannak; *Pristley József* (szül. 1733, megh. 1804), híres physikus és anyagvéd; *Richard Price* (szül. 1723, megh. 1781), éles elméjű moralphilosophus; *Henry Home* (megh. 1792), az aesthetikai kritika' híres szerzője; *Ferguson Adam* (szül. 1724, megh. 1816), tisztelt moralphilosophus; *Adam Smith* (szül. 1723, megh. 1790), Hume' barátja, a' nemzeti gazdaságróli classicus munka' írója 's moralphilosophus; *Payne Tamás* (szül. 1737, megh. 1809), a' híres ultrademocrata; *Alison, Gerard, Burke*, tisztelt aesthetikusok 's a' t.

Des Cartes' rendszerét a' Franciaíknál *Nicolo Malebranche* (szül. 1638, megh. 1715), Franciaország' legnagyobb metaphysikusa, mély eredetiséggel felfogván,

a' velünk született ideákat, éles elmével ostromlá 's alaptételül állítá fel, hogy mi minden dolgokat a' vég-hetetlen 's közönséges észben, az Istenben látunk. Des Cartes' követői közt nevezetesek voltak: *Blaise Pascal* (szül. 1623, megh. 1662), jeles physikus, ki a' philosophiai nézelődésekben kétkedő bizodalmatlanságra jutván, a' practica philosophiának erkölcsi mysticus irányt adott; *Pierre Poiret* (szül. 1646, megh. 1719), elébb Des Cartes' követője, aztán mysticismusra hajlandó 's a' nézelődés' ostromlója, 's mások. Azonban a' Des Cartes 's Malebranche' metaphysikáját csak hamar elfelejték a' Francziák, 's a' nemzeti karakteröknek jobban megfelelő Lockét, kit velök *Coste* és *Jean le Clerc* (szül. 1657, megh. 1736), a' híres „*Ars critica*“ írója, esmertetének meg, nyílt karokkal fogadák. Locke' empirismusára a' Francziákat különösen *Gassendi Péter* (szül. 1592, megh. 1655), Gibbon szerint az akkori philosophusok közt legnagyobb tudós, 's a' tudósok közt legnagyobb philosophus, az Epikurus' philosophiájának mély elméjű védője, készíté el. — Sok baráti voltak Franciaországban a' scepticismusnak is. Ezek közt nevezetes helyet foglalnak el: *de la Mothe le Vayer* (szül. 1586, megh. 1672), egy esmeretekkel dús 's igen jeles elméjű tudós, 's Franciaország' legtanúltabb sceptikusainak egyike; *Huet Dániel Péter* (szül. 1630, megh. 1721), egy korának legnagyobb tudósai között, kit sem a' Des Cartes, sem a' Gassendi' nézetei ki nem elégtvén, scepticismusra fordult; *Bayle Péter* (szül. 1647, megh. 1706), egy roppant tudomány 's éles elméjű tudós, mindennemű előítéletek' 's tévelygések' el-més, tudós és éles ostromlója, ki meggyőzöttetvén mindennemű dogmatica philosophia' alaptalanságáról, kritikusan scepticismusa által nagy befolyással volt a' józan gondolkodás' felébresztésére; *Marquis d'Argens* (megh. 1770) 's mások. Általjában azonban empiricus irányt vett a' francia philosophia. *Jean Pierre de Crousaz*

(szül. 1663, megh. 1748), egy szép ízlésű, híres eccle-
ctikus 's legalaposabb megítélője a' Wolf' philosophiá-
jának; *Duc François de la Rochefoucauld* (szül. 1612,
megh. 1780), a' híres ember- és világesmerő; *Báró de*
la Brede et de Montesquieu (szül. 1689, megh. 1755),
a' híres „l'esprit des loix“ írója, egy tiszta elméjű,
ember- 's világesmerettel gazdag philosophicus fő; *Mo-*
rean de Mauvertuis (szül. 1698, megh. 1759), kit a' lap-
póniai gradusmérés nevezetesít; *Offroy de la Metrie*
(szül. 1709, megh. 1751), anyagvitató 's atheista; *Fran-*
çois Marie Arouet de Voltaire (szül. 1694, megh. 1778),
elméssége, csábító előadása, classicus nyelve 's ritka
írói talentoma által; korára minden tekintetben hatal-
mas befolyásu férfit, kit Párizs mint első tragicus
költőjét imádott, királyok 's nagy emberek megláto-
gattak; *Jean Baptiste Robinet* (szül. 1723), egy a' Leib-
nitzéhoz közelítő Theodicea' írója; *Claude Adrien Hel-*
vetius (szül. 1715, megh. 1771), éles eszű ostromlója a'
megavúlt előítéleteknek, 's csin és kellemtelen író;
Jean Jacques Rousseau (szül. 1712, megh. 1778), az
eleven phantaziájú 's lánghevű republikanus; *Etienne*
Bonnot de Condillac (szül. 1715, megh. 1780), leggon-
dosb kimívelője Locke' empirismusának és a' tapaszt-
lati psychologianak, 's mustrája a' francia philoso-
phiának; *Charles Batteux*, az aesthetikai művészttheória'
alapítója a' Francziáknál; *Denis Diderot* (szül. 1713,
megh. 1784), egy éles elméjű 's szabad szellemű gon-
dolkodó 's kritikus író; *Jean le Rond d' Alembert*
(szül. 1717, megh. 1783), híres matematikus és művelt
író, legalaposabb 's legbelédeműbb minden francia
öngondolkodók közt; *François Vincent Toussaint*
(megh. 1772), kora' erkölceinek eleven színekkel 's sza-
bad lélekkel festője; *Marquis de Condorcet* (szül. 1743,
megh. 1794), kit a' véghetetlennek analysise 's a' lehe-
tőség' kiszámolása nevezetesít; *Seb. Mercier*, a' szeren-
csés karakterfestő; *Gabriel Bonnot de Mably* (szül.

1709, megh. 1785); *Emm. Sieyes* (szül. 1748), és sok mások, mind a' Locke' empirismusának hódoltak, melyet a' francia nemzeti karakterhez módosítva látunk ezeknek munkáikban, különkülönbféle színezetekben. A' francia logika' kifejlésére 's tökéletesítésére nagy befolyással voltak: *Bernard le Bovier de Fontenelle* (megh. 1757), a' világok' többségéről beszélgetések' híres írója; *Buffier* (1732), kinek nyomos előadásai az első igazságokról, még Voltaire-t is dicséretre ragadák; *Dumarsais* (1769), *D' Argens*, *Borelly*, *Marmontel* 's mások. — Némellyek a' német philosophiát is figyelmökre méltaták. *Deschamps* (1736), Wolf' logikáját francziára fordítá, 's *Formey* (megh. 1770), a' scepticismus' ostromlója, a' francia ízléshez alkalmaztatá azt.

A' Franciaországgal rokon bélyegű Belgium is a' tapasztalati philosophiának hódolt, 's *Gravesande* (megh. 1742) és *Mushenbroeck*, ezen szellemben írták becses logikáikat.

A' humanistákkal gazdag Hollandiában a' XVI. század' elején, *Desiderius Erasmus* (szül. 1467, megh. 1536), egy széles tudományú, tiszta elméjű, éles ítélő 's szép ízlésű férfiú, igazsággal, érzéssel, tudmánynyal 's csínnal teljes munkáival, a' scholastikának haszontalan logikai formuláit 's mesterséges szövegeit megvetés' tárgyává tette, 's korának felvilágosodására legtöbbet tett. Nagy diszére valának ezen korszaknak itt, a' mély belátású 's szeretetre méltó *Baruch Spinoza* (szül. 1632, megh. 1677), az igaznak tántoríthatatlan hőse, a' legkövetkezetesebb metaphysikai rendszer' felállítója, 's egy a' legnagyobb philosophusok között, ki magas és világos nézetei, éles kinyilatkoztatásai, szorosán egymásból folyó okoskodásai által, tiszteletet 's bámulást gerjesztett; *Hugo Grotius* (szül. 1583, megh. 1645), kinek a' theologia, philosophia, törvénytudomány, régi literatúra 's történetírás körül szerzett érdemei halhatatlanok, 's kinek munkái

az érettebb ízlés' kifejlésére 's megállapodására, 's a felvilágosodott és szelíd gondolkodás' módjára a' tudományos dolgokban elhatározó befolyással voltak 's maradandó becsűek; *van Helmont* (szül. 1577, megh. 1644), egy érzelgő, de sok világos és helyes ideákkal gazdag orvos, ki rendszerét a' spiritualismuson alapítja; és *Hemsterhuis Ferencz* (szül. 1720, megh. 1790), egy érzéssel 's phantaziával teljes socraticus philosophus.

Olaszországban minden nagy akadályok' ellenére is találkozott egy két jeles philosophicus fő, mit mind az ország' szerencsés helyzete, mind a' nemzet' műveltségi kincse megfoghatóvá tesz. Figyelmet érdemelnek: *Curdanus Jéromos* (szül. 1501, megh. 1576), egy nagy tudományu 's genialis férfiú, de a' ki a' legvilágosb ideák 's nézetek mellett, előítéletek 's gyermeki babonásokkal tele van; *Lucilio Vanini* (szül. 1585? megégettett 1619), egy nyughatatlan életű szabad gondolkodó, ki a' természet' és istenség' ugyanazonságát állítja munkáiban; különösen pedig *Campanella Tamás, Baco'* egykorúja (szül. 1568, megh. 1639), egy szép tudományú, nemes lelkű férfiú, 's tiszta fejű philosophus, ki az aristotelesi philosophia' jármát lerádván, a' szabad gondolkodás' buzgó védője lőn a' philosophiában, 's a' philosophiai igazságokat saját úton keresvén, minden esmeret' forrásának a' kijelentést 's természetet tűzé ki. De legnagyobb diszt szerzett ezen században az olasz literatúrának, *Galileo Galilei* (szül. 1564, megh. 1642), egy a' legnagyobb matematikai geniek között, ki a' természet' mechanikai törvényének megesmertetése által, a' philosophiai vizsgálódásokra is nagy befolyással volt. *Michel Angelo Fardella* (megh. 1710), az idealismust Malebranche' szellemében tanítá logikájában (Venezia 1696); *Giovanni Batt. Vico* (szül. 1660, megh. 1744), mint jeles philosophus, az olasz literatúra' egyik nevezetes embere; tanítványa *Antonio Genovese* (szül. 1712, megh. 1769), nápolyi professor, egy azok köz-

zül, kik az elvont 's fellengős kérdéseket a' tudományokból száműzvé, egyedül a' valóságot, 's az ember' életét és a' köz hasznot illető tárgyakat tartják figyelemre méltónak. Diceosinája nem rég ismét megjelent (Milano 1831). Egyébiránt, ha az újabb időkben eredeti 's nemzeti bélyegű philosophiai rendszereket 's vizsgálódásokat nem adhattak a' tudományokat egyébként mindig buzgón kedvelő Olaszok, kiknek kétszer volt már az a' szerencséjük, hogy Európának tanítói lehettek: annak okai nem magokban rejteznek, mint lejjebb előadandjuk, hanem lélekszorogató körülményeikben.

Ezen időszakból a' nemes Spanyol nemzet is mutathat fel, több jeles philosophicus főket, kik közt különös említést érdemlenek: *Sepulveda* (szül. 1491, megh. 1572), az aristotelesi philosophia' követője; *Vives Lajos* (szül. 1492, megh. 1540), a' híres Erasmus' barátja, és *Juan Huarte*, orvos doctor 's a' Spanyolok' Kantja (szül. 1520, megh. 1590), egy ritka tudományú 's világos elméjű gondolkodó. — Portugallia dicsekedhetik jeles és szellemdús scepticus philosophusával *Sanchez Ferenczcel* (szül. 1562, megh. 1632), ki az aristotelesi philosophiát elmés és szeszélyes tollal támadván meg, az alapos tudás' útját feltalálni törekedett.

A' Németek a' reformatio' ideje óta kétfelé szakadtak a' philosophiára nézve. A' Catholikusok megmaradtak a' régi scholastikánál, a' Protestansok pedig a' tisztább aristotelesi philosophiának hódoltak. *Melanchton Filep* (szül. 1497, megh. 1560), a' nagy ember 's tiszteletre méltó tudós, kit Németország méltán közönséges tanítójának nevez, meggyőzöttetvén a' scholastikai szórshasogatások' 's mesterséges vetélkedések' nem csak feleslegvaló de káros voltáról is, a' felvilágosodás' előmenetelére, a' tisztább aristotelesi philosophiát mint forrást ajánlá, alapos, világos és tudós munkáiban.

Egy illy nagy befolyásu ember 's buzgó követői által, ismét divatba jött Aristoteles Németországban, 's így nem is sok változást szenvedett a' philosophia a' XVII. század' közepéig, midőn ismét új erőben kezdte felemelkedni. *Báró Puffendorf Sámuel* (szül. 1632, megh. 1694) a' természeti és népi jogban, az egyházi és német statusjogban, epochát csinált, 's a' közönséges practica philosophia' alapítója lőn. "A' német philosophiának legszebb korszaka azonban Leibnitzzal kezdődik, ki magas elméjével az egész philosophia' meggyéjét felfogta. *Wilhelm Gottfried Leibnitz* (szül. 1646, megh. 1716), egy Németország' legnagyobb 's genialisabb tudósi közzül, ki mély elmével megvizsgálván a' régiebb philosophiai rendszereket, egy új rendszert — az észokos spiritualismust — az egész philosophiát reformálándót alkotá, mellyet csak részenként, öszvesen pedig soha sem fejtett ki, 's mellyet genialis nézetek, éles combinatiók 's eredetiség bélyegzenek, melly által a' scholastikát Németországon tönkre tevé, az öngondolkodást felébfeszté, 's a' philosophiának sok ágaira új világott hintett, de egyéb tudományokra is — melyeknek egész körében jártas volt — jóltevő befolyással volt. Leibnitzzal egy időkorban igyekeztek Németországban az iskolai philosophia' reformálásán: *Walther von Tschirnhausen* (szül. 1651, megh. 1708), híres mathematicus és physikus; *Christian Thomasius* (szül. 1655, megh. 1728), nagyérdemű practicus philosophus 's első Németország' tanítói közzül, ki anyai nyelvel élt egyetemi leczkéiben 's philosophiai munkáiban. Leghíresb tanítványa *Christian Wolf* (szül. 1619, megh. 1754) állítá fel, a' Leibnitz' philosophiájának sokoldalú kiegészítése által, a' philosophia' első közönséges rendszerét, 's különösen a' practica philosophia' kimívelése által korszakot csinált. Munkáit német nyelven 's igen jeles methodussal írván, a' német nyelv' kimívelése 's a' nemzet' tudományos culturája'

tekintetében is, magának maradandó érdemeket szerzett. Ő rázta le teljesen a' scholastika' lélekbénnító 's minden magasb előrehaladást akadályoztató béklyóit a' philosophiai tanulmányokról, egyszersmind utat tört a' szabadabb szellemü philosophiára, mit az anyai nyelv' divatba hozása véghetetlenül könnyített. A' Wolf' philosophiájának voltak több ellenségei is, kik közt *J. Lange* hálai theolog. professor, a' legnemteleb-
 nebb lelkü; *Ch. Aug. Crusius* (szül. 1712, megh. 1775) lipsziai professor pedig a' legélesb elméjű vala; de a' legjobb philosophicus fők mind hódoltak annak. Ezek közt kitüntetéek a' többek közt magokat: *G. B. Bilfinger* (szül. 1693, megh. 1750), *L. Ph. Thümming* (szül. 1697, megh. 1728), *Reinbeck* (szül. 1682, megh. 1741), *Isr. Gottl. Canz* (szület. 1690, megh. 1753), *J. R. Reusch* (szül. 1691, megh. 1757), *J. Chph. Gottsched* (szül. 1700, megh. 1766), *Joh. H. Winckler* (szül. 1703, megh. 1770), *J. A. Ernesti* (szül. 1707, megh. 1781), *Joh. Gl. Heineccius* (szül. 1688, megh. 1741), *Ir. Ch. Baumeister* (szül. 1708, megh. 1785), különösen pedig *Alex. Gottl. Baumgarten* (szül. 1714, megh. 1762), ki több új saját nézetekkel, a' megfogatok' élesb meghatározásával, leginkább pedig azzal szerze magának hírt, hogy az aesthetikát első öltözteté rendszeres philosophiai alakba. A' Wolf' iskolájából mentek ki többek közt: a' jeles physico-theologus, idősb *Herm. Sam. Reimarus* (szül. 1694, megh. 1768), az éles elméjű 's nagy tudományú *Gottfr. Ploucquet* (szül. 1716, megh. 1790), a' nagyhírű matematikus, physikus és philosophus, *Joh. Heinr. Lambert* (szül. 1728, megh. 1777), Kant' barátja. De a' német literatúrának több nagynevű tudós férfaira is nagy befolyással volt a' Wolf' philosophiája, mellynek iskolai formalismusa, ha a' tudomány' ideájának nem felelt is meg, de utat nyitott szabadabb, mélyebb, kiterjedtebb vizsgálódásokra.

Voltak több nagynevű philosophusok Németországban, kik a' Wolf' philosophiája 's a' Locke által alapított empirismus közt ingadoztak, 's kik a' fennálló philosophiai rendszerek' gyenge oldalait átlátván egyiknek sem hódoltak kizárva. Illyek: *Joh. Ge. Sulzer* (szül. 1720, megh. 1779), egy érzéssel 's szellemmel dús gondolkodó, kinek becses munkáit szép ízlés 's világos előadás bélyegzik; *Moses Mendelsohn* (szül. 1729, megh. 1786), egy művelt érzésű szerény bölcs, ki philosophiai vizsgálódásinak érdeklő csint 's világosságot adni igyekezett; *Joh. Bernh. Basedow* (szül. 1723, megh. 1790), a' nevelési tudomány' reformatora, kinek munkáit practicus bölcsesség 's szabad vizsgálódás' lelke ajánlja; *Joh. Aug. Eberhard* (szül. 1738, megh. 1809), jeles gondolkodó, a' megavúlt előítéletek' lelkes ostromlója, ki magának az alkalmaztatott philosophia' megyéjében nagy érdemeket szerzett; *Gottl. Sam. Steinbart* (szül. 1738, megh. 1809), melegszívű 's szabad lelkű, tudós naturalista; *Ernestus Platner* (szül. 1744, megh. 1818), egy éles elméjű gondolkodó, kinek anthropologiai vizsgálódási nagy becsűek; *J. Gg. H. Feder* (szül. 1740, megh. 1821), kinek popularis munkái practicus kincsekkel rakvák; *Chr. Meiners* (szül. 1747, megh. 1815), kinek psychologiai munkái becsesek; *Joh. Chr. Lossius* a' philosophiai Lexicon" (Erfurt, 1803—7. IV. B. 8.) tudós írója; *Chr. Garve* (szül. 1742, megh. 1798), Németország' legtiszteltebb 's legnagyobb hasznu popularis philosophusa 's classicus író; *Georg. Forster* (szül. 1754, megh. 1794), egy tiszta ízlésű művészphilosophus; *J. H. H. Ulrich* 's mások. — Voltak végre nem kevés számmal, kik a' metaphysikai nézelődésektől elidegenedve, Locke' szellemének hódoltak, kik közt különösen kitűnt *J. Nicol. Tetens* (szül. 1736, megh. 1805), egy mély elméjű gondolkodó, kinek munkáiban gazdag tapasztalások, érdeklő tiszta nyelven vannak előadva; de ide tartoznak a' többek

közt: *Irwing* (szül. 1728, megh. 1801), egy éles elméjű empiricus psychologus; *Campe* (szül. 1746, megh. 1818), *Tiedemann* (szül. 1748, megh. 1806), *Plattner*, *Garve*, *Moritz* (szül. 1757, megh. 1793), 's ezen utolsóknak, valamint *Engelnek* (szül. 1741, megh. 1802), *Eschenburgnak* (szül. 1743, megh. 1820), *Lessingnek* (szül. 1729, megh. 1781), *Herdernek* (szül. 1744, megh. 1803), és sok másoknak aesthetikai kritikai vizsgálódásaik.

A' philosophiai műveltséget Magyarország, leginkább Németországnak köszöni. A' reformatio óta, csak nem minden philosophiai rendszerek, mellyek Németországban virágoztak, Magyarországon is találtak tisztelőkre 's buzgó követőkre, a' mi tagadhatatlan bizonyossága annak, hogy hazánkfiak a' philosophiai vizsgálódások eránt fogékonyak. Miért nem emelkedhetek önállásu 's eredeti philosophiai nézetekre, annak okait alább látjuk meg. A' magyar philosophia' történetében nevezetes helyet foglal el *Apáczai Csere János*, egy nagy tudományu férfiú, ki Ultrajectomban olly szerencsével feküdt a' keleti nyelveknek 's egyéb tudományoknak, hogy ott tanítói székkal megkínáltatnék. Már külföldön laktában első irt magyar Encyclopaediát 1), mellyben a' többek közt az egész orvosi tudományt rövid foglalásban előadja, 's magyar műszavakat csinált, hogy honfiainak útát törjön a' tudományokkal való könnyebb megismerkedésre. Később midőn hazája' szeretetétől lüngolván, Erdélybe vissza-

-
- 1) Magyar Encyclopaedia, az az minden igaz és hasznos Bölcsességnek szép rendbe foglalása és magyar nyelven világra bocsátása. Ultrajecti ex officina J. a Waesberge 1653. in 12. Újlag kiadatott 1803.

tért 's először Gyula-fejérvárott 1), azután pedig Kolozsvárott theológiát, philosophiát, mathesist és törvényt különös tetszéssel 's előmenetellel tanított, magyar Logikát 2) is adott ki, mellyet Rákóczi Ferencz fejedelemnek ajánlott. Híre 's becsülete sok irigyet támasztván Gyula-fejérvárott laktában, beárultatott a' fejedelemnek, mint a' presbyterianus theologusoknak 's Cartesianusoknak követője 's ennél fogva a' köz jó' ellensége 's a' köztársaság' legnagyobb háborítója. A' fejedelmet a' fekete vád olly haragra gerjeszté, hogy Apáczaít a' gyulafejérvári toronyból letaszításra méltónak itélné, 's csak Kereszturi Pál' közbenjárása által tétetett ált Kolozsvárra tanítónak. A' szép igyekezetű 's jobb sorsra és hosszabb életre méltó jeles férfit, korán lett áldozatja (1659) a' halálnak, 's vele együtt a' magyar ajku hölcselkedés hosszú időre eltemettetett, nem találtatván senki, ki a' magyar literatúrára fényt derítendő 's korszakot képzendő igyekezeteit felfogta 's nagyobb tökélyre vitte volna. Egyebiránt Apáczaí Csere, Des Cartes' követője volt; de a' kinek tanítmányát Benkő szerint 1) *Csernátoni Pál*, székely (megh. 1676), ki német- és franciaországi, hollandiai, angliai és helvecziai útjából haza térvén, gyulafejérvári professor lett, első tanította nyilvánosan Erdélyben. Utánna *Kolozsvári Pál*, odavaló professor is

-
- 1) Beiktató igen jeles beszéde: „De studio sapientiae, in qua artium et scientiarum omnium utilitas earumque ortus etc. probatur.“ Megjelent Ultrajectumban, 1655. in 12.
 - 2) Magyar Logica. Gyula-Fejérvárott. 8. 1656.
 - 3) Transsilvania, sive magnus Transsilvaniae Principatus, Auctore Jos. Benkő. Vindobonae, Tom. II. 1778. p. 260.

Cartesius' követője volt. Ő kivülré több másoknak is tetszettek hazánkban Des Cartes' tanítmányai. Illyek voltak: *Apáti Miklós* debreczeni fi (szül. 1662, megh. 1724), ki több esztendőig Hollandia' egyetemeiben tanult 's ott nem csak a' theologiát, hanem az akkori szokás szerint az orvosi tudományt is elvégezte, 's végre hazájában több ekkleziáknak nagyhírű predikátora volt. Philosophiai munkáit 1) Des Cartes' szellemében írta. *Felvinczi Sándor*, ki ugyan csak Hollandiában tanult 's haza térvén sok ideig kassai professor, végre pedig debreczeni pap volt, hol Haeresiologiáját kiadá 2). Künn laktában egy philosophiai értekezést 3) írt Des Cartes' szellemében. *Deáki Fülöp József* Hollandiában laktában Des Cartes' elveire paraphrasist írt. *Moller Dániel Vilmos*, pozsonyi fi (szül.

-
- 1) Vita triumphans civilis, seu universa vitae humanae periphèria ad mentem illustris Herois et Philosophi Renati Des Cartes ex unico centro deducta, cum epist. nuncup. Amstelod. Senatoribus Amstelodami. 1688. in 8. p. 346.

„Utilitas Pathematum Animorum“ című munkája, mellyre a' híres Poiret Péter azt mondá: „Nunquam Cartesianorum ullus hoc praestitit;“ a' szerző' nagy fájdalomára kéziratban maradt.

- 2) Haeresiologia, id est: Dissertatio de haeresibus, quas ex etc. Historiarum, SS. Chronologiarum ac Haeresium scriptoribus in ordinem alphabeticum redegit etc. Debrecini, 1683. 8. p. 559.

Dissertatio philosophica bipertita exhibens absurditates condensationis rigorosae et replicationis, praeside Senguerdio. Lugd. Bat. 1669. in 4. fol. 8.

- 3) Paraphrasis in Principia philosophiae Renati Des Cartes. Franequærae, 1710. in 4. p. 44.

1642, megh. 1712), híres polyhistor, ki akadémiái pályáját elvégezvén, Lipsziában 's Vittenbergában, több esztendeig tartó tudós utazást tett, Német-, Francia-, Angol-, Olasz-, Nápoly- 's Lengyelországokban, Hollandiában és Helvecziában, meglátogatott minden nevezetes főiskolákat, a' leghíresb tudósok' barátságával élt, 's így mindennemű esmeretekkel gazdagon rakodva tért vissza hazájába, de vallásbeli viszályok miatt, esztendő múlva ismét kiköltözvén, az altdorfi egyetemen metaphysika' és historia' professorává lett. Számos tudós munkái közt, mellyekkel az egész tudós világ' tiszteletét 's bámulását megnyerte, több philosophiai munkákat is írt Aristoteles' és Des Cartes' szellemében 1). Később *Reviczky Antal* Jezsuita,

-
- 1) *Meditatio stoica de conditione temporis praesentis ad amicum.* Francof. 1673. in 12. p. 79.

Opuscula ethica et problematico-critica. Francof. ad M. 1674. in 12.

Guilielmi du Val, *Synopsis Analytica Metaphysicorum Aristotelis, cura nostri Molleri edita.* Altdorfii 1677. in 8.

Nagyszámu tudós akadémiái értekezései között, mellyeket Czvittinger (in specim. Hungar. litteraturae Francof. 1711. in 4.), ki Mollernek igen sokat köszönhetett munkája' szerzésében, felszámllál, néhányat említünk:

Eliae Schneegassii facilis disputandi modus, h. e. Nova Logica etc. Vitteb. 1662.

Disputatio metaphysica de persona. Vitteb. 1662.

Disput. metaph. de Re, absoluto entis synonymo. Vitteb. 1663.

De Philosophia effectiva. Altdorfii, 1688.

Theologia naturalis, Metaphysicae Metamorphosis. 1689.

philosophiai compendiumát 1) Des Cartes' szellemében írta.

Voltak hazánkiai közzül is, kik magokat Des Cartes' tanítványinak ellene szegezék. *Greising Bálint* székely, eleinte Vittenbergában philosophia' professora, végre a' brassói gymnasium' rectora, Des Cartes-ot atheismussal vádolta 2); *Eszéki István*, udvarhelyi ref. pap, az aristotelesi philosophia' igen erős védője, keményen megtámadá, Hollandiában laktában, Cartesius' velünk született ideáit, különösen pedig azon tanítmányát, mintha az Isten bennünk lakoznék 3).

De la Ramée Péternek (szül. 1515, meggyilkoltott a' párizsi vérmenyekzöben 1572), Oláh Miklós esztergomi érsek' és primás' egykori védenczének, ki az aristotelesi dialektikának olly szenvedelmes ostromlója volt, 's ki a' philosophiát élettudományyá akará nemesíteni 's popularizálni, sok követői voltak Németországban, Angliában, Helvecziában 's hazánkban is. *Tolnai István* (szül. 1630, megh. 1690), ki Belgiomban végeze a' theologiai és orvosi tudományokat, 's ki haza térvén kezdivásárhelyi pap, 's végre kolozsvári professor lett, többek közt egy dialektikát írt Ramus Pé-

Argumentum Cartesii pro existentia Dei probanda ex idea Dei innata desumptum et ab objectionibus liberatum. 1710 's a' t.

- 1) *Elementa Logicae, Metaphysicae et Theologiae naturalis. Tres Partes. Tyrnaviae, 1753—57.*
- 2) *De atheismo Renati Des Cartes. Vitteb. 1677. in 4.*
Írt még többek közt: *De controversiis selectis ex philosophia rationali. Ibid. 1677.*
- 3) *Prima veritas defensa: sive necessaria responsio etc. Traj. ad Rhenum. 1666. in 12.*

ter szerint 1); *Mártonfalvy György* (megh. 1681), ki fensőbb tanulmányit Franequerában végezte 's haza jövéen előszer váradi, 1660 óta pedig 21 esztendeig debreczeni professor volt. Több theologiai munkákon kívül a' Ramus' szellemében jeles logikai munkákat adott ki Debreczenben 2). Követője a' tanítói székben, *Lisznyai Pál*, a' magyar krónika' írója (Debreczenben 1692), hasonlókép Ramus' követője volt 3).

Mennyire hatottak hazánkfaira, a' Baco' nagyhasznu tudományos törekedései 's egészséges nézetei, kevés számu munkáikból nem bizonyos. Az egy *Bayer János*, eperjesi fi, egy jeles tudós 's öngondolkodó, ki Vittenbergában végezvén fensőbb tanulmányait 1650 körül, Eperjesen, Zólyomban 's Várallyán tanított, megvetvén Aristoteles' dogmáit 's a' scholastica philosophiát „*Filum labyrinthi*“ czímű munkájában 4), a' nagy Baco' nyomdokait követi, 's a' logikát úgy adja elő, mint a' melly nem haszontalan nézelődésekre, ha-

-
- 1) *Demonstratio compendiosa Dialecticae verae in usum Philo-Rameorum Illustris Collegii Claudiaci Reformati. Claudiop. 1680. 12.*
 - 2) *Rami Dialectica explicata, in 12. Debrecini, mellyre Báthori Mihály debreczeni pap, ezt írta:*
Parva quidem Logica est praeceptis; maxima praxi.
Ad Logicam, quidquid pertinet, illa tenet.
Examen Logicum undecim Decadibus absolutum. Debrecini, 1664. in 12. p. 180.
 - 3) Apáti Miklóstól kéziratban maradt: *Notationes in Petri Rami Logicam, ex dictatis Clar. et doctissimi viri D. Pauli Lisznyai excerptae, anno 1680.*
 - 4) *Filum labyrinthi, vel Cynosura, seu lux mentium universalis, cognoscendis, expendendis et communicandis universis rebus accensa. Cassoviae, 1663.*

nem az élet' hasznaira (rebus praeclare inveniendis) szolgál. Egy más munkájában 1), a' természeti dolgoknak a' mózsesi philosophia' útmutatása szerint három elvet ad, mellyek az anyag, szellem 's világ, mellyben Comenius Amossal van egy értelemben, 's általjában munkáiban az akkor divatozó philosophálás' módjával egészen ellenkező utat követ. Néhány apróbb, Vittenbergában készített munkáit, említi Klein 2).

Voltak hazánkban tisztelőji *Comenius Amos Jánosnak* (szül. 1592, megh. 1671), ezen morvaországi mystikus phanatikusnak, 's egykor sárospataki rectornak is, ki Fludd és Böhme után, a' szent írásban keresé a' philosophia' elveit „Synöpsis physices ad lumen divinum reformatae“ (Lipsiae 1632, 's tökéletesebben 1663) czímű munkájában, 's kinek a' gyöngéd életkor' szükségeihez alkalmaztatott oktatásmódja 's az eddig elmulasztott dologesmeretekre való figyelemgerjesztése, a' nevelés' tudományára jóltevő befolyással volt. *Albelius Simon*, brassói pap 's professor, Comenius' *Janua linguarum reserata*-ját, melly minden európai nyelvekre lefordítatott, újra kiadta (Coronae, 1638. 8.); magyarra fordítá *Szilágyi Benjamin*, váradi rector (Lőcsén, 1661. 8.). Tanításmódját különösen *Ladiver Ilyés*, eperjesi híres professor tanulá meg, 's igyekezék behozni minden evangélikus iskolákba.

A' Leucipp által feltalált 's Democritus, Epicurus és Lucretius, az újabbak közt pedig Gassendi, Carte.

1) Ostium vel Atrium Naturae ichnographice delineatum, id est, fundamenta interpretationis et administrationis generalia, ex mundo, mente et scripturis jacta. Cassoviae, 1662.

2) Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger. Leipzig und Ofen, 1789. I. Th. S. 10.

sius, Newton, Boerhaave 's mások által elfogadott atomusok' tudományát (corpuscularis philosophiát), *Zabanius Izsák* (megh. 1729), eperjesi fi 's az ottani gymnasiumban theologia' és philosophia' professora 1670 körül, 's ez elenyészvén szebeni rector és professor, *Ladiver* eperjesi professor ellen oltalmazá 1), 's számos metaphysikai disputatiók' szerzője: is vala.

A' híres Leibnitz, többek közt egy charakteristika vagy közönséges nyelv' feltalálásán is dolgozott, melly magába foglalja a' feltalálás' és megítélés' mesterségét, 's mellynek jelei épen olly hasznuak legyenek az esmeretek' öszveségére nézve, mint az arithmetikai és algebrai jelek, a' nagyság' viszonyaira. Ezt az ideát ő előtte már mások is próbálták létesíteni, nevezetesen: *Vossius, Scaliger, Hugo, van Helmont, Baco, Sanchez, Athan. Kircher, Meiers* 's mások. Hazánkfiak között *Kalmár György*, tapolczafői fi, jeles és tudós grammatikus dolgozta ki ezen tárgyat 2), legújabbán pedig *Réthy András*, győri professor 3), kinek tudós munkája külföldön is tetszést nyert. Németországon,

- 1) *Existentia Atomorum ab iniuria quatuor et viginti argumentorum vindicata. Vittebergae, 1667. in 4. p. 138.*

Akademiai értekezést írt: *De ideis, praeside Jägero. Tubingae, 1688. in 4. fol. 10.*

- 2) *Praecepta Grammatica atque Specimina linguae philosophicae sive universalis ad omne vitae genus accommodatae cum 2 Tabulis. Berolini et Lipsiae, 1772, in 4. p. 58. — Németül mit 5 Tafeln und d. Bildnisse des Verfassers. Wien, 1774, in 8. XXIV. u. p. 114.*

- 3) *Lingua universalis, communi omnium Nationum usui accommodata, per Andream Réthi etc. Viennae, 1821, 8. p. 144.*

az újabb időben *Burmann* és *Krause* foglalatoskodtak azzal.

Hazánk' megnevezett tudósain kívül, részint philosophiai kézikönyveket, részint philosophiai tárgyú munkákat írtak ezen korszakban: a' nagy tudományu 's diszteljes életű, de szerencsétlen végzetű *Jeszeni* (Jeszenszky) *János*, ki a' Törökök' dúlásai elől Breslauba költözött szüleitől 1566 született, Lipsziában, Rómában és Párizsban tanulta az orvosi tudományt, 's vittenbergai professor lett, majd Tycho Brahe' ajánlására, elsőbb II. Rudolf és Mátyás királyok' udvari orvosa, később a' prágai akademia' cancellárja, de szerencsétlen fátumba keveredvén 1621-ben fejét veszté. Számos tudós munkái közt philosophiai tárgyak is voltak 1). *Árkosi Tegző Benedek*, székely fi, ki élvégezvén nagy dicsérettel theologiai tanulmányit, az orvosi tudományt Páduában végzé, 's haza térvén a' kolozsvári Socinianusok' collegiumában mint professor holta' napjáig (1660) munkálkodott. Többek közt philosophiai tárgyú munkákat is írt 2). *Mautner János*, a' kassai evang. gymnasium' re-

-
- 1) Zoroaster. Nova, brevis, veraque de Universo Philosophia. Vitteb. anno 1593, in 8. p. 9. Friderico Wilh. Duci Saxoniae et Vinariae oblatur.

De divina humanaque Philosophia. Progymnasma ad Rudolph. Imp. Venetiis, 1591. 4.

De universi perfectione. Libr. II. Vitteb. 1601. fol.

Libellus de anima et corpore universali 'αρχαίσις περίπαιητική. Pragae, 1605, in 12. p. 173.

- 2) Oratio panegyrica de laudibus Philosophiae et Medicinae. Patav. 1639, in 4.

Introductio ad Principia Philosophiae in usus Auditorum. Debrecini, 1757, in 8. p. 19.

ctora, kinek logikája 1) olly nagy becsületet nyert, hogy azt Michaëlis, vittenbergai professor, leczkéji' alapjául választaná. *Albrich Márton*, a' brassói gymnasium' rectora, több philosophiai írományokat adott ki az ifjuság' hasznára 2). *Buzinkai Mihály*, ki a' külföldi akademiákról visszatérvén, előszer a' nagy-bányai Athenaeumban, majd a' sárospataki gymnasiumban, végre pedig a' gyulafejeváriban volt professor, többek közt logikát adott ki tanítványi' számára 3); *Szentiványi Márton*

- 1) *Gymnasium logicum plenius centum Tabulis universae logicae praecepta necessaria una cum exemplis et solida ad triplicem mentis operationem manuductione breviter, clare et perspicue comprehendens. Leutschoviae, 1640. in 4. p. 104.*

Tabellae logicae in usum scholae restauratae Casoviensis. Ibid. 1640, in 4.

Tyrocinium logicum viginti Tabellis, praecepta summaria una cum exemplis et rudi totius artis Dialecticae fundamento comprehendens.

- 2) *Synopsis Logicae, in quo praecepta selectiora exemplis illustrantur, controversiae nobiliores breviter deciduntur, canones utiliores declarantur in usum Juventutis scholasticae Coronensis. Coronae, 1655. 8.*

Opusculum metaphysicum, in quo primo praecepta in debita sua universalitate proposita, et post expeditas distinctiones nominales fideliter explicata etc. Coronae, 1657. 4. p. 219.

Canones Logici selectiores. 16.

- 3) *Institutionum dialecticarum libri duo. Patakini, 1659. in 8. több mint 464 lap.*

Compendii logici libri duo, in quibus universa artis bene disserendi praecepta methodo accurata et perspicua ita sunt proposita, vt Tyro semestri spatio fundamenta logicae cum fructu jacere queat. Leutschoviae, 1696. in 12. p. 208.

(szül. 1633), nagy szorgalmú, tudós Jezsuita 's híres professor a' philosophiában, mellyben Aristotelest követé, nyomtatott munkái azonban nincsenek; *Parschicz Dániel*, a' körmöczyi gymnasium' rectora, jeles philosophus, philologus, theologus és költő, egy az akkori legjelesb tanítók közzül hazánkban, ki még Gúsztrovban, hol eleinte a' gymnasium' rectora volt, adott ki egy logikát 1); *Marci János*, lőcsei professor, egy logikát adott ki 2); *Herczeg János* (szül. 1678, megh. 1713), orvos doctor, külföldi utjából visszatérvén, philosophia' tanítójává lőn a' debreczeni ref. collegiumban. Kézikönyve: „Lineamentum philosophiae rationalis in usum tiro-num elaborata“, kéziratban maradt; *Ladiver Illyés*, nagy szorgalmú eperjesi professor, Aristoteles' buzgó követője, egy kis logikát adott ki 3); *Kaposi Sámuel*, rima-szombati fi, ritka tudományú 's nagy hírű férfiú, ki hét esztendeig lakott Angliában 's Hollandiában, 's ott a' görög, zsidó, deák 's ángol nyelvekben magát tökéletesítvén, nagy emlékező tehetségét mindennemű esmeretekkel gazdagítá, 's visszatérvén 24 esztendeig terjesztgeté nagy haszonnal esmereteit Erdélyben, hol hirtelen hala el (1713), nem minden gyanúja nélkül a' megégetésnek. Több tudós munkái, mellyek philologiát, philosophiát, geographiát, astronomiát, calendariographiát, mathesist 's históriát tárgyaztak, az akkori

-
- 1) *Breviarium logicum in 8 Tabellas distributum. Rostochii, 1663.*
 - 2) *Tyrocinium logicum in usum studiosae juventutis conscriptum. Leutschoviae, 1672. in 12. plag. 4.*
 - 3) *Summulae logicae, in quibus omnis formalis ratio argumentandi delineatur et exprimitur, ac ad Controversias Dialecticas disponitur. Solnae; typis Joh. Dandan, 1671, in 8. fol. 12.*

hadi viszontagságok miatt, kéziratban maradtak; Maros-vásárhelyi *Töke István* (megh. 1768), ki első vitt a' külföldről antlia-pneumatica-t 's egyéb mathesist 's physikát illető műszereket Erdélybe, 's Gyulafejevárott a' tapasztalati physika' tanítója volt. Beköszönő beszédében a' philosophiát magasztalá 1), 's több philosophiai munkái közt, kiadá leczkéit is. — *Gróf Kéri János* (megh. 1685), ki mint Paulinus nagy dicsérettel tanított 's kedvelt ékesszólású papoló volt. Nagy tudománya 's okossága által, egész rendje' tiszteletét megnyervén, 1669-ben fő elnökké tétetett, 's végre szirmiumi, majd csanádi, végre váci püspökké lett. Philosophiai kézi könyvét három darabban adá ki. *Jaroszlai Alexius*, Piarista, a' philosophia' történetét és dogmáját adá ki 2); *Rosti Miklós*, Paulinus, kiknél philosophiát és theológiát tanított 3); *Ivancsics János* (szül. 1722), Jezsuita és professor, philosophiai kézi könyvet adott ki 4); *Jaszlinszky András* (szül. 1715), Jezsuita és professor, hasonlókép 5); *Berényi Sándor*, a' Barkóczi

1) Oratio inauguralis in laudem Philosophiae, 1725.

Institutiones Philosophiae naturalis, dogmatico-experimentalis. Cibinii, 1746. 8.

2) Philosophia historico-dogmatica. Pars I. complectens Historiam philosophicam, Logicam et Ethicam salamoniam. Pars II. completens Physiologiam. Accedunt in fine disputationes XI. ex Somatologia et XIV. ex Physiologia. Posonii, 1746 in 4. — I. fol. 46 et p. 239. II. p. 260 et 58.

3) Institutiones philosophicae. Pestini, 1762. in 4.

4) Institutiones logicae et metaphysicae. Tyrnaviae, 1757 et 58. 8. maj.

5) Institutiones logicae et metaphysicae. Tyrnav. 1756. 8.

Ferencz által felállított híres egri iskolában első tanított philosophiát, 's tanítványi' számára kézi könyveket is adott ki, mellyekben az akkor divatban lévő scholastikától eltávozván, Wolf' nyomdokait követi 1); *Horvát Ker. János* (megh. 1799), egykor Jezsuita 's a' budai akademiában physika és philosophia' nagyhírű professora, mathesist, physikát és philosophiát tárgyazó tudós kézi könyveket adott ki 2); *Sartori Bernhard, Franciscanus* (szül. 1735), philosophia' tanítója. Apáczai Csere János után ő írt ismét magyar nyelven philosophiát 3). *Szerdahelyi György Alajos*, váczai kanonok, egy legjelesb tudósaink közzül, több jeles aesthetikai munkákat írt 4); *Tzanáki Mátyás* (szül. 1595),

-
- 1) *Philosophia rationalis seu logica in usum discipulorum adornata. Agriae, 1762. 8.*

Metaphysica. Ibid. eodem anno.

- 2) *Institutiones logicae, quas in usum auditorum Philosophiae conscripsit, Joan. Bapt. Horváth Presbyter secularis, in Univ. Tyrnaviensi Physicae Prof. P. O. Aug. Vindelicorum 1772, 1781. Negyedszer kijött Egerben, 1773. 4.*

Institutiones metaphysicae etc. Az elébbivel együtt negyedszer Egerben jött ki 1773. 4.

- 3) *Magyar nyelven Philosophia. Az az: A' bültesség' szeretésének tudományából némelly jelesebb kérdések 's a' t. Egerben, 1772. in 4. I. 276.*

- 4) *Aesthetica, seu Doctrina boni gustus ex Philosophia Pulchri deducta in Scientias et Artes amoeniores. Partes duae. Budae, 1778. in 8. I. p. 387. II. p. 434.*

Imago Aesthetices, seu Doctrina boni gustus breviter delineata et considerationi exposita. Budae, 1780. in 8. p. 22.

ki Rákóczi György fejedelem' bőkezűségéből a' külföldi híresb tanító intézeteket meglátogatván, Németországon, Hollandiában, Angliában és Helvecziában tiz esztendeig tanult, 's haza térvén sárospataki professor és a' fejedelem' udvari orvosa lón. Többek közt philosophiai munkái is vannak 1). *Pósa-házi János* (megh. 1686), philosophia' professora S. Patakon, hol 1657 tartá beköszönő beszédét: *De vera eruditionis comparandae ratione*. Az aristotelesi philosophia' követője 's a' Cartesianusok' ellenzője volt, mint azt különösen egy munkája mutatja. Írt ezen kívül más philosophiai tárgyú munkákat is 2). *Benyák Bernárd* (szül. Komáromban 1745), Piarista, Pesten philosophia' tanítója, kinek elnöksége alatt legelőször vetélkedett két nemes ifju,

Ars poëtica generalis ad Aestheticam seu Doctrinam boni gustus conformata. Budae, 1783. in 8. p. 163.

Poësis narrativa ad Aestheticam etc. conformata. Budae, 1784. in 8. p. 181.

Poësis Dramatica ad Aestheticam etc. conformata. Budae, 1784. in 8. p. 205.

- 1) *Controversiae partim logicae et philosophicae, partim etiam theologicae etc.* Lugd. Bat. 1625. 8. plag. 15.
Logica et Metaphysica. Authore Mattheo Mant. Tzanáki.

- 2) *Philosophia naturalis, sive introductio in theatrum naturae*. S. Patakini, 1667. 8.

Syllabus assertionum ac hypothesium illarum, quibus neoterici quidam Theologi ac Philosophi, hoc tempore in Belgio, Hungaria et Transsilvania Scholas et Ecclesias turbant, ex propriis ipsorum scriptis collectus cum succincta animadversione, Auctore Joh. Posa-házi, A. L. M. 1685. 4.

Czikó János és Fekete István, hazai nyelven a' philosophiából (1777) 1). Két philosophia' körébe tartozó munkáit azonban deák nyelven írta 2). *Hunderla Ferencz*, egykor a' budai egyetemen philosophia' profeszora 's egy hazánk' legjelesb tudósai között. A' philosophia' tudományos történetén kívül logikai kézikönyvet is írt 3). *Hutvani István*, orvos doctor (szül. 1718, megh. 1786), philosophia' és mathesis' nagy hírű profeszora a' debreczeni collegiumban, írt egy bevezetést a' philosophiára, vagy is logikát, melly a' legjelesb munkák között való az akkori korból, hazai literatúránkban 4); *Severini János*, ki magát Németországon mí-

1) Egész Logikából és Metaphysikából válogatott Czikkeltek 's a' t. Kalocsán, 1777. in 4. fol. 6.

2) Sermocinationes criticae super ortu et progressu Philosophiae apud priscos homines ad aetatem nascentis eruditionis Romanae. Pestini, 1779. in 8. p. 396.

Ratiocinium philosophicum super libertate ingenii humani in philosophando. Pestini, 1784. in 8. p. 149.

3) Historia critica literaria Philosophiae, in usum Auditorum suorum concinnata. Budaë, 1782. in 8. p. 219.
Institutiones logicae.

4) Introductio ad principia philosophiae solidioris. Debrecini, 1757. 8. 19 ív.

Modesta disquisitio num in Philosophia eadem Doctrinae capita tractari et sic eadem Philosophia, quod omnes eius partes, in scholis, gymnasiis et academiis Romano-Catholicis, Augustanis et Reformatis salva religione doceri possit. Viennae, 1785. 8.

Oratio de Philosophiae utilitate in Theologia annexa suae de Jure summorum Imperantium in Religionem et Conscientiam civium commentationi. Basileae, 1757. 4.

velé ki, 's visszatérvén a' selmeczi iskola' rectorává lett. Több históriai munkáin kívül, írt egy logikát is az ifjúság' számára, mellyet halála után Teschlák Pál adott ki 1). *Szathmár-Németi Sámuel* (szül. 1658, megh. 1717), hollandiai főiskolákban mívelé magát 's kolozs-vári professor lett, hol több tudományokat sok ideig tanított. Több theologiai munkákon kívül írt philosophiát illetőket is 2). Kerek-gedei *Makó Pál*, jász fi (szül. 1724, megh. 1793), híres Jezsuita 's nagy tudományu férfit. Több physikát és mathesist tárgyazó munkákon kívül adott ki logikát 's metaphysikát 3). *Szentgyörgyi István* (szül. 1736, megh. 1799), sárospataki nagy hírű 's tisztelt professora a' philosophiának. A' nélkül hogy a' külföldet látta volna, önmagától, gazdag esmereteket szerzett magának a' philosophiai tudományokban. Beiktató beszédet „De variis philosophorum veterum cosmogeniis“ (1767) tartá, 's több philosophiai kézi könyveket írt 4).

1) *Philosophia Rationalis, seu Logica usibus Juventutis veteriore ex Disciplina recenti Methodo accommodata, opusculum posthumum. Schemnitzii, 1789. p. 99.*

2) *Metaphysica contracta. De principiis philosophicae cognitionis de Deo, mente et corpore; in usum Claudiopolitani Ref. Collegii adornata. Claudiopoli, 1690. in 12.*

3) *Compendiaria Logicae institutio. Venetiis, 1796. in 8. p. 156.*

Compendiaria Metaphysicae institutio. Venetiis, 1797. in 8. p. 444 cum tab. aenea. Editio tertia veneta. Ezen kézi könyvek Bécsben is több kiadásban megjelentek 's mind hazánkban, mind Olaszországban nagy kedvességet nyertek.

4) *Theologia naturalis. Posenii, 1784. p. 596. 8.*

Ezen nagy részt philosophiai kézikönyv-írókon kívül, voltak még néhányan hazánkiai közzül, kik philosophiai tárgy munkákat írtak. Illyek: *Gróf Teleki József*, ki külföldi tanulását Bazileában, Leydában, Ultrajectomban és Párizsban végezte. Párizsban laktában a' hitetlenség és babonaság ellen írt egy munkát franczia nyelven 1). *Poor Kajetán*, piarista, az érzékek' theoriáját adá ki 2); *Hunyady István*, Petrarchát követé életbölcse ségi munkájában 3); *Palóczi Horváth Ádám* (szül. 1759, megh. 1820), prokátor és földmérő, több philosophiát tárgyazó munkákat írt, mellyeknek nagy része kéziratban maradt, kivéven psychológiáját 4). Mit lehessen azonban philosophiai dolgozásiról tartani, már abból némileg gondolhatni, hogy görög és deák nyelven kívül egyebet nem tudott, a' Kant' philosophiáját pedig éretlenségek' éretlenségének tartá, valamint az első nemzetek' leghíresb munkái felől is igen csekély vélekedéssel volt. *Dombay Ferencz*, hí-

Philosophia instrumentalis. Pestini, 1793. 8. p. 219. — Kéziratban maradtak: Historia Philosophiae és Philosophia moralis.

- 1) Essai sur la foiblesse des esprits forts. Amst. 1761. 8.
- 2) Theoria sensuum cum propriis, tum probatissimorum nostrae aetatis Philosophorum rationibus ac experimentis illustrata et confirmata. Cum tab. aeneis 2. Pestini, 1781. 8. p. 376.
- 3) Ars recte philosophandi, seu vitam ex praescripto rationis moderandi, desumta potissimum ex dialogis Petrarchae de remediis utriusque fortunae. Tyrnaviae, 1707. in 12. p. 314.
- 4) Psychologia, az az : a' Lélekről való tudomány, írott 1789. Pesten, 1792. in 8. p. 392.

res cs. k. tolmács 's napkeleti nyelvtudós, a' Törökök, Persák és Arabok' köznépi philosophiáját írta le 1); *Grigely József*, budai professor, a' philosophiának a' vallással való egyességéről írt 2); *Zwanziger Keresztély*, lőcsei fi, philosophia' professora Lipsziában, a' philosophus' vallásáról írt 3); nagy tudományu *Bereg-szászi Pálunk*, az önesmeretről tartott künn laktában egy beszédet 4); *Benkő Sámuel* (szül. 1743, megh. 1825), nagy híru miskolczi orvos, ki magát a' német 's hollandiai főiskolákban tökéletesíté 's több nagy becsú munkáival köz tiszteletet nyert, többek közt egy philosophiai próbatételt is írt a' honszeretet' előmozdításáról 5), mellyért II. József császártól jutalmat is nyert.

Akademiai 's apróbb philosophiai értekezéseket írtak: *Bausner Bertalan* (szül. 1529, megh. 1682), ki Beldélyben tanult 's erdélyi superintendens volt 6);

-
- 1) Popular Philosophie der Araber, Perser und Türken, theils gesammelt, theils aus Oriental. Manuscripten übersetzt. Agram, 1795. in 8. S. 277.
 - 2) De Concordia Philosophiae cum Religione. Budae, 1796. 8. p. 163.
 - 3) Die Religion des Philosophen und sein Glaubensbekenntniss. Dresden, 1799. in 8. S. 168.
 - 4) Über die Selbstkenntniss. Eine Rede etc. Erlangen, 1795. in 8. S. 45.
 - 5) Tentamen Philopatris in Monarchiis et Aristocratiis promovendae philosophicum. Vindob. 1787. in 8. hús iv. Ezen munkát a' mantuai kir. akademia is nagy tetszéssel fogadta.
 - 6) Disput. Philos. de cordis humani actionibus. Lugd. Bat. 1654. 4.
De Metaphysices definitione. Ibid. eod. anno. 4.

Kutseru János, a' rosenbergi akkor híres gymnasium' rectora, több theologiai és philosophiai munkák' írója 1); *Basch Simon*, szebeni fi, Vittenbergában írt egy philosophiai értekezést aristotelesi szellemben 2); *Schubert János András*, soproni fi, az altdorfi egyetemen tudós philosophiai értekezést adott ki, a' természet' világaról 3); *Schoen Gáspár*, eperjesi fi, ki Vittenbergában tanult 's ott több philosophiai értekezéseket adott ki 4); *Lossics István*, csáktornyai fi, Vittenbergában laktában logikai értekezést írt 5); *Báró Forgács László*, philosophiai értekezést írt az érzékekről 6); *Fuchó János*, brassói fi 's weidenbachii pap, ki Vittenbergában laktában több philosophiai értekezéseket írt, mellyek egy kötetbe szedve jelentek meg 7); *Fridelius János*, sopronyi fi, Vittenbergában

-
- 1) *Disputatio ethica de virtute. Leutschoviae, 1641. 4.*
— — de virtutibus homileticis. *Ib. 1642. 4.*
 - 2) *Dissert. philos. de materia prima peripatetica adversus Ildephonsum de Pennafiel. Vitteb. 1659. 4.*
 - 3) *De Natura seu essentia luminis Naturae, sive rectae rationis et lumine revelationis differentia. Altdorfii, 1662.*
 - 4) *De Abstractione. De formalitate. Vitteb. 1643.*
De ingeniosissima specie intelligibili. Ibidem, 1665. 4.
 - 5) *Disp. logica de argumenti dialectici inventione et sede. Vitteb. 1614.*
 - 6) *Theses animasticae de sensibus. Viennae, 1624. 4. fol. 10.*
 - 7) 1. *De constitutione Metaphysicae.* 2. *Axioma mentis.*
3. *De ratione entis in ordine ad inferiora.* 4. *De causis corporis naturalis in genere et in specie de mate-*

a' velünk született ideákról ada ki egy értekezést 1); *Remenik András*, csetneki fi 2). *Husztí István*, orvos doctor, ki Németországban, Hollandiában 's Angliában elvégezvén tanulását, Debreczenben philosophia' profesora volt 3); *Palumbini Mátyás*, divék-újfalvi fi, Trenchin vármegye' physikusa, Jénában laktában egy philosophiai értekezést írt 4); *Gróf Illésházy György*, practica philosophiát tárgyazó munkácskákat adott ki 5); *Hegyfalusi György*, vásonyi ref. pap, Vittenbergában laktában ada ki egy erkölcsi philosophiát tárgyazó értekezést 6); *Köleséri Sámuel* (szül. 1663, megh. 1732), nagy hírű erdélyi főorvos, két philosophiai értekezést írt 7); *Kassai György Mihály* (szül.

ria. 5. Centuriae primae Axiomatum quinque regularum philosophicarum. 6. De coelo et physicis. 1653. pag. 54.

- 1) Ex Anthropologia de principiis nobiscum natis disputatio. 1661. 4.
- 2) Theoremata philosophica de Anima separata. 1659. 4.
- 3) Philosophiae experimentalis axiomatice Dissertationis prima de corporibus illorumque principiis et affectionibus. Halae Magd. 1695. 4.
- 4) De objecto Metaphysicae formali. Jenae, 1678. 4.
- 5) Disput. de justitia originali eiusque inessendi modo. Trenchinii, 1640. in 4. fol. 10.
Oratio in genere demonstrativo continens quadrigam columnarum Ethicarum etc. Ibid. 4.
- 6) Diss. moralis de conscientia. Vitteb. 1692. 4. fol. 24.
- 7) Diss. de systemate mundi. Lugd. Bat. 1681. 4.
Axiomata juris Naturae de officiis honesti et decori cum introductione parenetica. Cibirii, 1723.

1640, megh. 1730) Vittenbergában a' philosophiai kar' segédje, ki könyvtárát ott tanuló honfiainak hagyá, 5169 tallérral együtt, stipendiumokra 1); *Claudius Jakob*, nógrádi fi 2); *Gömöri Dávid* (szül. 1708), rosnyai fi, nagy hírvű orvos és alchimista. Jénában laktában beiktató philosophiai értekezést írt 3). Maradtak több philosophiai tárgyakat illető igen tudós és nagy kiterjedésű munkái is kéziratban, mint azt Weszprémi előszámlálja (*Succincta Medicorum Hungariae et Transsilvaniae Biographia. Centuria altera. Pars prior. Vienne 1778. p. 72*). *Cornides Dániel*, körmöczi fi, híres történetbuvárunk 4); *Cyryllus Mihály*, bártfai fi 5); *Casparides András*, almási fi 6); *Benedicti Jakab*, csetneki fi 7); *Joseffi és Zwanziger* 8); *Szathmári Pap János*, ki Belgiumban tanult, 's haza térvén 1685 körül nagybányai rector lett, 's mint kolozsvári pap

-
- 1) Künn laktában írt egy philosophiai értekezést.
 - 2) *Diss. de sublimi in scientiis. Vitteb. 1734. 4.*
 - 3) *De syllogismo, mathematica nova methodo conscripta. Jenae, 1732. 4.*
 - 4) *Theses philosophicae inaug. Humio atque Bolingbrokio Deistarum recentissimorum Coriphacis oppositae. Erlangae, 1758. 4. p. 16.*
 - 5) *Diss. de beatitudine Dei. Jenae, 1756.*
 - 6) *Diss. metaphysica de Possibilium Natura. Vitteb. 1756. 4. p. 16.*
 - 7) *Disp. philosophica de Justitia Dei praesertim punitiva et bonitate summi Numinis in puniendo. Altdorfii, 1762. in 4. p. 32.*
 - 8) *Examen Dubiorum quorundam, quibus libertatis et necessitatis nexus premitur. Lipsiae, 1768. 4. p. 22.*

holt meg. Künn laktában egy rövid metaphysikát írt 1). *Szilágyi Márton*, ki Hollandiában tanult 's haza térvén Debreczenben keleti nyelveket, philosophiát és theologiát 30 esztendőig tanított nagy haszonnal és dicsőséggel 2). *Horányi Alexius*, Piarista, a' „*Memoria Hungarorum*“ nagy érdemű írója, ki némelly logikai és metaphysikai munkácskákön kívül 3), a' *Dalham Florian* Piarista' philosophiai munkáit is megjobbítva és megbővítve adá ki 4). *Toroczói Lázár István*, beiktató philosophiai értekezést írt *Leydában* 5). *Gróf Kendeffy János* 6), *Tsernátoni V. Sámuel*, maros - vásárhelyi professor 7), *Gróf Bánffy*

-
- 1) *Philosophia prima seu Metaphysica, brevibus aphorismis delineata.* Franequ. 1682. 8.
 - 2) *Philosophia adplicata cum approbatione Facult. Philos. Heidelbergensis etc. Heidelbergae, 1678. 8.*
 - 3) *Propositiones Logicae et Metaphysicae cum Dissert. de Leibnitziano rationis sufficientis principio.* Budaë, 1767. 4. p. 84.
 - 4) *De ratione recte cogitandi, loquendi et intelligendi. Libri III.* Venetiis, 1770. 8.
 - 5) *Tentamen philos. Inaug. Centuriam Positionum philosophicarum ex variis universae philosophiae capitibus delectarum exhibens.* Lugd. Bat. 1775. 4.
 - 6) *Diss. philos. in qua quaeritur: An casus adversi, qui hominibus praeter suam culpam accidunt. poenarum divinarum positivarum loco sint habendi?* *Claudiop.* 1788. 4. fol. 18.
 - 7) *Tentamen philos. in quo demonstratur ex natura Dei, ejusque attributis lumine rationis cognitis, divinam rerum futurarum praescientiam falli non posse, nec tamen libertatem actionum humanarum affligere.* *Vien-nae, 1791. in 8. p. 216.*

György 1). Különös említést érdemel e' helytt, *Fogarasi Pap József* (szül. 1743, megh. 1784), a' marosvásárhelyi evang.-reform. collegiumban philosophia' és mathesis' professora, egy roppant tudományu 's ritka talentomu férfiu 's jeles tanító. Három esztendei külföldi tanulását különösen Ultrajectomban végezé, hol többek közt az éles elméjü Hennert-et hallgatá 2). Semmi rendszeres munkát nem írt, de részint theologiai, részint philosophiai pályáírásával ötszer nyert jutalmat. Ezeknek egyikében, mint Leibnitz' Theodiceájának buzgó kedvelője mutatá magát 3). II. József császár a' pesti egyetembe hívá őtet meg, logika, metaphysika 's erkölcsi philosophia' rendes tanítójának, de midőn útnak indulni akarna, tüdőgyuladásba esvén, 15 nap alatt megholt.

Hogy ezen korszak' philosophiai literatúrája teljes legyen, megemlítjük ezennel az ezen körbe tartozó néhány — nagy részt erkölcsi tárgyú — fordításokat is. *Faludi Ferencz* (sz. 1704), Gracian Lórencznek, egy nevezetes spanyol Jezsuitának, németre fordított munkáját adá magyarul 4); *Benyák Bernárd*, Brueys. Apátur'

-
- 1) Diss. de ratione hominum cognoscendi res externas sensiles sive corpora. Cibinii, 1790.
 - 2) Beiktató értekezést írt: De natura aeternitatis successionis experte; et duratione mundi successiva, initium necessario habente. Ultrajecti, 1774. 4.
 - 3) Disputatio Josephi Pap de Fogaras proemio Stolpiano ornata, qua demonstratur, non esse contra naturam Dei perfectissimum effecisse mundum, in quo mala insunt. Lugd. Bat. 1784. 4.
 - 4) Bölcs és figyelmetes udvari ember. Irta spanyol nyelven Gracian Boldizsár. Fordította németből Faludi Ferencz. Nagy-Szombatban, 1772.

munkáját fordítá le francziából 1); *F. Őri Fülep Gábor*, Mason' munkáját az önesmeretről 2); *Pajor Gáspár*, Mendelssohn' munkáját a' lélek' halhatatlanságáról, németből 3); *Illei János*, Boethius' philosophiai munkáját 4); Egyházas Radótzsi *Boda József*, Baranya várm. Főbíró, több részint erkölcsi foglalatú munkák', részint románok' fordítója, Justus Lipsiusnak, a' stoicismus' nagy tudományu's jeles védőjének (szül. 1547, megh. 1606), munkáját az állhatatosságról; *Tsernátoni V. Sámuel*, prof., Flögel' egyik tudós és szép munkáját 5); *Segesvári István*, William Derham' (megh. 1735) munkáját, kit Locke' empirismusa, másokkal együtt ellenmunkálatra ébresztett, a' vallás' oltalmazásában 6); *Nagy Sándor*, Campe' psychológiáját (Pozsonyban 1794.

-
- 1) Okos elmének mulatozásai, mellyeket francziából hazanyelvén kiadott Benyák Bernárd. Pesten, 1793. 8. l. 123.
 - 2) A' magunk megesmeréséről. Magyarúl kiadta F. Őri Fülep Gábor. Pozsonyban, 1792. 8. l. 468.
 - 3) Fédon, vagy a' lélek' halhatatlanságáról. Három beszédekben fordította egy hazafi. Pesten, 1798. 8. l. 292.
 - 4) A. M. Torquatus Boetziusnak öt könyvei a' Filozofiának vagy is Bölcseségnek vizsgálásairól. Deákból fordította Illei János. Kassán, 1766. 4. l. 258.
 - 5) Az emberi Értelemnek természeti históriája, vagy olyan filosofiai vizsgálás, a' melly az elmék' tulajdonságainak különbségeket 's azoknak a' tapasztaláson fundált okait előadja. Kolosváratt, 1795. 8. l. 580.
 - 6) Derham William' Physico-theológiája, az az: Az Isten' lételének és tulajdonságainak a' teremtés' munkáiból való megmutattatása. Anglusból magyarra fordította Segesvári István. Bécs, 1793. in 8.

8. I. 128), *Szlávy Pál*, Vives Lajos, híres spanyol philosophus' munkáját fordíták magyarra 1). *Nagy Tóth József*, Michel de Montagne, nagyhírű francia írónak (szül. 1533, megh. 1592), a' mély elméjű 's ember- és világ-esmerettel gazdag sceptikusnak, egyszerű, kimeríthetetlen szeszélylyel 's az előadás' minden kecseivel teljes próbatételeit adá kivonatban magyarul 2).

Ha a' magyar philosophiai literatúrának ezen képét, mellyben készakarva felhoztuk a' legcsekélyebb irománykákat is, öszve hasonlítjuk a' külföldi műveltebb nemzetek' fenntebb csak nagyjában előadott literatúrájával, fájdalommal tapasztaljuk, mi keveset tettek 's tehettek hazánkfiái ezen minden tudományok' tudományának mezején. Azon nagy embereknek, kik ezen korszakban a' lelki műveltség' képviselői valának, 's kiknek munkáik kisebb nagyobb fokon állnak az emberi lélek' kifejlésének történetében, valamint az éjszaki nemzetek, úgy mi sem állíthatunk senkit ellenökbe, kinek munkálkodása a' gondolkodás' tudományában nevezetes befolyással lett volna, vagy a' ki eredeti ideákat fejtven ki's új utat törvén az igazság' keresésére, a' tudományok' történetében jeles polczra érdekesítette volna magát. Voltak mindazáltal hazánkfiái közül többen, kik legalább a' mások által nyitott utat fogékony lélekkel 's tudományok eránt buzgó kellel követvén, mennyire tőlük a' körülmények' korláti közt telheték, dolgozásikkal megbizonyították, hogy a' magyar nemzet nemcsak nem idegen a' philosophiai

-
- 1) Bűltességhez vezető-út, mellyet deák nyelven kiadott régenten Valentziai Vives János Lajos, most pedig azal magyar nyelvben édes Hazája' nevendék Ifjainak kedveskedik Szlávy Pál. Pesten, 1779. 8. I. 161.
 - 2) Montagne Mihály' külömbkülömbféle Tárgyak felől való gondolatjai és vélekedései magyar köntösb. Pozsonyban, 1803. 8. I. 331.

dolgozásoktól, de kedvezőbb állásponton nem utolsó fokon volna maradandó.

Ha a' magyar philosophiai literatúra egy részt, a' tudomány' előmenetelére, igen csekély belbecsére nézve nem örvendeztető, nem kevésbé szomorító más részt azért, hogy ezen egész korszakban Apáczai Csere János' logikáján 's Sartori Bernárd' philosophiáján kívül, több ezen körbe tartozó eredeti magyar munkát fel nem mutathatunk, 's ezen gondolat' kedvetlenségét csak az enyhítheti, hogy a' tudós Németeknél, kik majd másfélszáz esztendő óta vannak birtokában a' tudományos philosophiának, a' mi Apáczai Cserénk' logikájánál, 35 évvel később jelent meg az első philosophiai munka nemzeti nyelven, Thomasius Kerestélytől *), kinek szép példáját Wolf számos philosophiai dolgozásiban követé. Azonban mi — fájdalom! — a' helyett hogy a' Németek a' Thomasius és Wolf által nyitott utat követvén, anyai nyelvöket a' tudományok' előadására sebes lépésekkel kimívelék, mi hívek maradánk a' nemzetiségünket nyomó deák nyelvhez 's elmaradánk a' pályán, mellyet Apáczai Cserénk buzgó hazafiúi érzéssel felnyitá, 's tudományos nyelvvel mai napig sem bírunk, midőn más mívelt nemzetek annak tökéletes birtokában vannak.

Hogy azonban, nem az anyai nyelv' hátratétele, hanem más mélyebben fekvő okok miatt nem haladhata nemzetünk elé, a' philosophiai tudományok' pályáján, kétségkívülvalóvá teszi az, hogy Németországon kívül Angliában is a' komolyabb tudományok egész a' XVIII-dik század' elejéig nagy részt deák nyelven írtak. A' majdan felhozandó okokon kívül elég legyen itt azt említeni, hogy ezen korszakban theologiai értekezésekbe szőtt 's homályba burkolt philosophiai megfogatokon, vagy is scholastikán kívül,

*) Einleitung zu der Vernunftlehre. Halle, 1691. 8.

egyéb honi iskoláink' nagy részében nem tanítatott, 's ki tudományszomját ki akará elégíteni, annak külföldre kelle utazni, honnan haszinte felvilágosodott elmével 's gazdag philosophiai esmeretekkel tért is vissza honjába, azokkal hontársainak felvilágosítására 's hasznára épen olly kevéssé élhetett, mint a' nemes lelkű *Machiavelli* (szül. 1469, megh. 1526), a' szabadság' eltüntével hazájában, bár tökéletes nyelven írt, forró honszeretettel, kiterjedt esmeretekkel 's szellemdús tanítmányokkal gazdag munkáival nem, szűkkeblű kormány alatt elaljasodott 's elbutult hontársainál.

Mi nemzetünk' ezen időkori philosophiai literatúráját közelebből illeti, mint Németországban, úgy nálunk is a' Catholicusoknál még mindig a' scholastika a' maga régi formájában vala divatban, mint a' melly az egyházi hivatalra készülők' szükségeinek leginkább megfelelt, 's mint mellynek létalapja *Tennemann'* helyes megjegyzése szerint *), a' dialectikának az Augustinus óta megalapított theológiára való alkalmaztatásában 's mind kettőnek belső öszveolvadásában áll. Még a' XVII-dik században úgy tekintetett nálok a' philosophia, miat a' melly csak a' theológiáért létezik, mellyet *Schmitth Miklós* (de *Episcopis Agriensibus*. T. III. *Tyrnaviae*, 1763. p. 264), minden tudományok' királynéjának nevez. A' scholastika' szelleme mutatkozik a' tudós Jezsuiták által hazánkban kiadott, egyébként igen tudósan 's bőven kidolgozott philosophiai kézi könyvekben, noha némelleyek, mint a' híres Horváth és Makó, Leibnitz' és Wolf' philosophiáikat is figyelemre méltaták. *Kazy Fereucz*, a' nagyszombati akademia'

*) W. G. Tennemann's Grundriss der Geschichte der Philosophie für den akadem. Unterricht. Fünfte verm. und verb. Auflage von Amadeus Wendt. Leipzig, 1829. 8. S. 251.

történetében (pag. 135) előadja, hogy ott a' XVIII-dik század' elején a' philosophia Aristoteles szerint tanítatott, 's a' budai, kassai és kolozsvári akademiák a' nagyszombatival tökéletesen megegyeztek. — A' Protestansok által hazánkban tanított philosophia, a' külföldről hozzánk behozott elveken alapúl. A' XVI-dik században, midőn az aristotelesi philosophia, Melancthon, Camerarius 's mások által ismét divatba hozatott 's tekintetét még a' XVII-dik században is megtartá, hazánkfiái közzül is sokan hódoltak annak. Voltak mint feljebb látók olyak is, kik az ellenféllel tartottak. A' XVIII-dik században, midőn a' Wolf' philosophiája egész annak reformációjáig Kant által, közönséges divatban 's kedvességben volt, nálunk is az uralkodott a' protestans iskolákban, mint azt kézi könyveik mutatják. *Heineccius'* és *Baumgarten'*, 's az eclectikus *Hollmann* göttingai professor' (szül. 1696, megh. 1787) munkái különösen kedveltettek.

Egyébiránt mi szegény állapotban valának a' XVII-dik században nálunk a' tudományok, *Csiphés Komáromi* (?) debreczeni professor' szavai elevenen festik: „In latinis scholis quid discitur? Omnium liberalium artium (praeter Grammaticae et Logicae frustula) Historiarum item Philosophiae, Medicinae etc. publica ignorantia docet“ (Gentis felicitas. Ultrajecti, 1660. 12.) Azonban a' XVIII-dik század sem vala kedvező a' philosophiai tanulmányokra. József császár meg nem engedé, hogy az egyetemen 's öt akademián kívül egyebütt is tanítassék a' philosophia. A' XVIII-dik század' végén azonban (1793 óta) egyebütt is kezdtek azt a' szorgalmatos Piaristák, kik egyébként József császár' Reformjának meleg baráti valának, tanítani, 's 1808 óta minden egyházi rendeknek szabad philosophiát tanítani.

Ha a' tanulás' segédeszközeit tekintjük, ezen korokban szembetűnő előlépéseket találunk az ifjuság'

nevelésében 's oktatásában. Magyarországon egész a' Maria Theresia' idejéig, csaknem semmi részt sem vett a' kormány a' nevelés' és tanítás' dolgában. Maria Theresia volt első, ki különös gondot kezdde fordítani, ezen nagy fontosságú tárgyra. Ő vala, ki nagyszerű ellátásánál fogva, a' nagy-szombati egyetemet, a' bécsi egyetem' mintája szerint kezdé alakítani 's gazdag adománya' következtetésében, az egész intézetet szélesb alappal építvén, magának tartá meg a' legfőbb felügyelést hazánk' egyetlen fő tanító-intézetére. Felejtethetlenné hát az ő érdemei a' nép' neveltetése 's tanítására körül, 's az általa felállított jeles intézetek' jóltévő befolyása az egész nemzetre tagadhatatlan. Parancsolatára 1777, dologhoz értő férfiakra (Ürményi József 's Trsztyánszky Dánielre) bízott a' nevelés' és tanítás' tervének kidolgozása 1), 's nyilvános szabályul minden cathol. iskolákba bevitetett. Az 1791-diki országgyűlés, országos kiküldöttséget nevezett ki, egy systema literarium' kidolgozására, 's tizenöt esztendő múlva (!) jelent meg az új nevelési 's iskolai Reform 2) (1806), mellynek szerkeztetői a' híres kanonok Makó és a' több munkáiról esmeretes kanonok Szerdahelyi voltak, 's melly még azon esztendőben minden cathol. iskolákba be is vétetett. Azonban ezen iskolai rendszereknek, mellyek egyébkint a' magyar ifjúság' nevelési történetében epochát csinálnak, egyike sem vala kedvező a' philosophiára nézve, könnyen átlátható okokból. Mind a' két terv ugyan is a' Jezsuiták' szelle-

1) Ratio Educationis totiusque rei literariae per Regnum Hungariae et provincias eidem adnexas etc. Vindobonae, 1777. in 8. p. 496.

2) Ratio Educationis publicae totiusque rei literariae per Regnum Hungariae et provincias eidem adnexas. Budae, 1806. 8. p. XX. et 315. cum Tab. XI.

mében vala kidolgozva, már pedig haszinte nem megyünk is annyira, mint a' szabadelmű *Weber* *), azt meg kell még is vallanunk, hogy ezen tudós rend, nem igyekezett eleitől fogva az értelem' kifejtésén, 's a' *Claudius Aquaviva*' híres tanítási rendje (*Ratio studiorum*), melly mai napiglan vezér-fonalul szolgál a' catholicus tanító intézetekben, bár a' halhatatlan *Verulami Bacótól* dicsértetett legyen, nagyon egyoldalú, melly kedvez ugyan a' philologiai 's theologiai tanulmányoknak, de nem a' philosophiának, melly még mind eddig sem vetkezé le a' *Catholicusoknál* a' scholastika' szellemét. Az egész nemzetet öszve véve, annak értelmi kifejlődésére felette nagy befolyással voltak a' *Jezsuiták*, nagyobb talám mint bármely más nemzetnél. Ezen híres rendnek nevelési és tanítói fáradhatatlan szorgalma ugyan is, az egész nemzet' értelmi kimívelődésének bizonyos irányt adott. Minden akadályok 's nehézségeken áltörve, terjeszkedett el ezen nagy befolyású rend az egész országban, hihetetlen sebességgel, felügyelése alá vont csaknem minden tanító-intézeteket, 's gazdagsága, talentomdús fejei, de leginkább nevelése által, nagy tekintetet és hatalmat 's a' legfontosb dolgokban nagy befolyást szerzett magának. Nevelői intézeteit, mellyek némi tekintetben felülmulták eleinte a' *Protestansokéit* is, felsőbb 's alsóbb rangú nevendékek látogaták meg. Tagadni nem lehet, hogy a' *Jezsuiták* a' nevelés' dolgában nagyobb tüzzel 's szorgalommal, élesb belátással 's gazdagabb esmeretekkel munkálkodtak, mint elődeink, de buzgó igyekezeteiknek célja nem a' vala, hogy az elme nevendékeikben minden irányban kifejlődjék, hogy azok' lelke szabad irányt nyerjen 's a' dolgok' létalapjába mélyebben behasson, hanem hogy

*) Die Möncherey, oder geschichtliche Darstellung der Klosterwelt. 3. Bds 1. Abth. Stuttgart, 1820. S. 320.

bizonyos, általok kidolgozott terv szerint, melly számos nevelő és tanító intézeteiknek, egyaránt minde-
 nikének alapul szolgált, 's mellyen túl csapongani ti-
 los volt *), némi tudományos készületet nyerjenek, a
 későbbi fensőbb tanulmányoknak alapul szolgálándót.
 Ezen készület a' három grammatikai classis' elvégzé-
 sében, 's a' rhetorikában az általok kiválasztott 's il-
 lendően megherélt classicusokkal társalkodásban ál-
 lott. A' fenntebb studiumok aristotelesi philosophiát —
 vagyis logikát, metaphysikát, ethikát, physikát és ma-
 thesist — tárgyaztak, de csak annyit, mennyi a' theo-
 logiára 's a' rend' céljára megkívántatott. Hogy a'
 Jezsuiták által tanított scholastica theologia, az érte-
 lem' felébresztésére 's felvilágosítására, ennél fogva a'
 philosophiai nézelődésekre nem szolgált eszközül, azt
 átlátni könnyű. A' philosophiát 's felvilágosodást,
 mennél roszabb színbe igyekeztek ők öltöztetni, azt
 mondván, hogy az a' polgári rend' felbontója, elron-
 tója 's veszedelmes következésű a' kormányokra nézve.
 Nem megvetendő körülmény az sem, hogy ők, tanít-
 ványikat igen le tudták kötelezni, azok' szeretetét meg-
 nyerni 's így magoknak az egész nemzetre elláthatat-
 lan befolyást nyertek. Ők tanítványikat a' rend' szel-
 lemében nevelték. Ez a' szellem, melly több mint két
 századon keresztül uralkodott ezen rend' minden tet-
 tein, 's mellynél fogva csak annyi világot engedének
 nevendékeik' lelkébe behatni, mennyi épen céljaikra
 szükséges vala 's mellynek gyümölcse, nem öngondol-
 kodás, hanem csak engedelmesség 's utánmondás vala,
 nem engede semmi philosophiai műveltséget 's felemel-
 kedést, haszinte nem állítjuk is azt Wolf Péterrel,

*) *Nostri non inducant novas opiniones — idem dicamus omnes — compescatur periculosa licentia perturbandi sententias receptas, proponendi inutiles quaestiones, removeantur prona ad novitates a docendi munere.*

hogy a' Jezsuiták a' nevelés által elrontották az emberi nemet 1). Ezen egyoldalú nevelésnél fogva a' legtermékenyebb talentumok 's szebb elmék, kifejeletlen maradtak, eltompultak 's elenyésztek. A' Jezsuiták által hatalmas kezekkel ápolt 's fenntartott rendszellemet, melly a' catholicus tanító és nevelő intézeteket álthattotta 's az általok mindenféle gyakorlott nagy befolyást, a' Protestansok is érzették. A' Jezsuiták ugyan is csüggedhetetlen felügyeléssel voltak arra, hogy az általok felállított lelki világ, mennél nagyobb kiterjedést nyerjen 's csorbulást ne szenvedjen. Innen az ő befolyásoknál fogva, a' protestans iskoláknak, bizonyos korlátokon túl emelkedni nem vala szabad, sőt kényszerítették a' Catholicusok' tanítás és nevelés-módjának elfogadására 2), még a' philosophiai tanulmányokban is. A' Protestansok' befolyásának, felemelkedésének, előmenetelének, mindennemű akadályok tétettek ellenébe; iskoláik elpusztítottak, tanítóik üldözöttettek, elkergettettek, 's haszinte a' magyar történet' ezen mocskos időszakában voltak is több nemes urak, kik házaikba fogadák az elszélesztett tanítókat 's tanulókat, haszinte a' méltatlan üldözés 's igazságtalan nyomás a' lelkekben több bátorságot, nagyobb erőt 's több szorgalmat ébresztett is fel: de minden buzgó igyekezeteknek sem lehetne örvendetes gyümölcse ott, hol az ideák' terjedésének mindennemű akadályok tétettek ellenébe. A' Jezsuiták' titkos célja 's politikai hitvallása eleitől fogva a' volt, hogy az emberi nemzettől a' felvilágosodás' minden sugárit eltarthatván, magoknak mentül nagyobb hitelt, hatalmat

1) L. Allgemeine Geschichte der Jesuiten vom Ursprunge ihres Ordens bis auf gegenwärtige Zeiten. Lissabon, 1792. III. Bd. S. 4.

2) L. Fessler fent id. m. X. Bd. S. 426.

és befolyást szerezzenek, mint ezt a' história ellene mondhatatlanul bizonyítja. Az ő fáradhatatlan igye-zeteiknek 's munkálkodásiknak lehet tulajdonítani, hogy különösen hazánkban, hol az ő céljaiknak más körülmények is kedveztek, a' felvilágosodás koránt sem tett olly előlépéseket, mint azt a' magyar értelmességhez (intelligentiához) képest várni lehetett vala. Semmi eszköz nem marada itt próbátatlanul, a' magasb cultúra' megakadályoztatására. Ide járul a' Protestansok' nevelő és tanító intézeteinek tökéletlen tervven nyugvása. A' Reformatusoknál felette nagy akadály a mai napig is a' valódi előmenetelnek a' klastromi élet, a' régi formákhoz 's szokásokhoz való makacs ragaszkodás és az iskolákban tespedés. Ezen körülményeknek egyike sem kedvező, magas és termékeny philosophiai ideák' felébresztésére. Egyébiránt ha a' Magyarokat lelkesített tudományszeretet 's nemes buzgalom' gyümölcseit, a' szép fundátziók', jóltévő adományok' 's nemes áldozatok' nagy számát, a' nevelésre, iskolákra 's tudományokra fordított fáradhatatlan szorgalmat tekintjük, nem lehet kételkednünk, hogy a' Magyarok, ezen korszakban a' műveltség' nevezetes fokára emelkedhettek volna, ha — mint látók — a' lélek' szabad' mozgásának, mindennemű akadályok nem tétettek volna ellenébe.

Említenünk kell még azt is, hogy a' nagyszombati akademia 1780 főiskolává emeltetett 's Budára, 1784 pedig Pestre tétetett. Ezen kívül minden kerületben egy, számszerint öt akademia (két két korból álló) állítatott fel Pozsonyban, Kassán, Győrött, Nagyváradon és Zággráiban. Ezekben valamint az egri és szombathelyi lyceumokban is — vagy a' régi nevezet szerint, studium philosophicumokban — többek közt logika és metaphysika is tanítottak.

Az Evangelikusoknak ezen korszakban több gymnasiumaik virágoztak. Különös figyelemre méltó a'

XVII-dik században az eperjesi gymnasium' virágzása Bayer János, Zabanius Izsák, Ladiver Illyés, külföldön mívelt 's igen jeles és fáradhatatlan tanítók' vezérlésök alatt, annak a' Catholicusok által történt elfoglaltatásáig (1673), mint azt Wallaszky leírja (Consp. Reipubl. litt. etc. p. 230—258). Egyébiránt az Evangélikusok' tanító-intézetei, mind jövedelmeik, mind tudományos segéd eszközeik, mind tanítóikra nézve szegények lévén, minden igyekezet mellett is a' magyar műveltségre azt, mit kedvezőbb körülményekben tehetének vala, nem teheték.

A' Reformatusok' tanító-intézetei valamivel jobb lábón állnak, de még is felette csekélyen a' tudományos előmenetel' szükségéhez képest. Míg a' tudós Jezsuiták pompás épületekben 's minden szükség és akadálytól mentve, terjeszték tanítványikat a' szép jövőre számolható ifjuság közt, addig a' Protestansok, szegény épületeikben, mindennemű szükségekkel 's bajokkal küzködve, a' legszigorubb jövőd' várása mellett, hirdeték az Evangéliomot. E' mellett a' sokáig tartó vallásbeli ellenkezések miatt gyakran elszélesztettek tanítóik, elpusztítottak iskoláik. Egyébiránt a' Protestansok ezen korszakban, az egyházi Reformatio' bölcsőjét, Németországon szorgalmasan látogatók, 's a' külföldön mind inkább terjedő philosophiai szellemmel megismerkedve térvén vissza honjukba, sokat tettek a' felvilágosodás 's tudományos esmeretek' terjesztésére.

A' magyar literatura különösen a' XVIII-dik század' utolsó tizedében kezdett nagyobb szorgalommal műveltetni. A' Mária Theresia által 1760 felállított magyar testőrzőserég erre igen kedvező befolyással volt, mivel nemes ifjaink a' temérdek tudományos kincsek 's olly sok tanult és mívelt emberekkel gazdag Bécsben, a' társalkodási surlódások, példa 's nemes vetélkedés által hatalmasan felindítottak, a' külföldi műveltebb nyelveknek, különösen pedig a' már akkor is tökéle-

tes francziának tanulására, mellynek kincseivel aztán honfiakat is kívánák megesmertetni. Azonban az ek-kép elszórt termékeny magvak 's a' II. József császár' nemzetiségünket mélyen érdeklő rendszabási által fel-ébresztett buzgalom' gyümölcsei, inkább a' szép mint a' komoly tudományokra voltak nevezetes befolyással, 's honfiainkat inkább a' phantazia' szüleményei érdek-lették 's foglalatoskodtatták.

Egyébiránt a' nemzeti testőrzőseregből, mint phi-losophicus fő, különösen kitűnt *Bessenyei György* (megh. 1811). A' francia írók 's az angolok között Pope, elmélésre ébreszték termékeny lelkét 's ennek gyümölcseit az emberről írt próbatételében és több kéziratban maradt munkáiban tevé le, mellyekben több önállóságot mutat, mint költeményiben, mellyek a' francia, általa csudált költők' utánozási. Bessenyei lángelméjű 's termékeny író vala, de nem lévén semmi alapos tudománya, munkáiban sincsen semmi rendszeres összefüggés, semmi rend 's világos, átgondolt előadás *).

*) Bessenyei György' kéziratban maradt munkái :

A' természet' világa, vagy a' józan okosság. 532 l. 4.

Az ember, Poema az Anglus Popenak elméje sze-rint. 143 l. 4. 1803.

A' bihari remete, vagy a' világ így megyen. 212 lap. 4. 1804.

Az értelemnek keresése a' világnak testében és határa annak ismeretében. A' bihari remetének má-sodik darabja. 1806. 159 lap 4.

NEG YEDIK CZIKKELY.

A' philosophiai műveltség' állapotja Magyarországon Kanttól a' jelen időkig, más nemzetekkel összehasonlítva.

Az angol *Locke* által éles elmével 's világos alakban felállított határai 's szereai esmereteinknek, az ebből kifejtett, 's az eleven phantaziájú Francziák által örömmel fogadott Empirismus, melly az érzéki benyomásoknak hódoló emberek' legnagyobb részét inkább érdekli, mint a' több megszorítást kívánó nézelődések, Németországban is több több barátokra talált, 's a' nézelődő philosophia' becse naponként alább szállott. Más oldalt *Hume* állítá fel merész Scepticismusát, melly minden tárgyillető (objectiv) bizonyos esmereteink' lételetét kétségbe hozza. A' philosophiai esmereteknek ezen bizonytalan volta ébreszté *Immanuel Kantot* (szül. 1724, megh. 1804), ezt a' legszerencsésbet minden speculativus öngondolkodók közt, mint *Jacob Fries* nevezi, hogy esmeretink' határait 's különböző forrásait szoros vizsgálat (kritika) alá vegye, 's a' philosophiát tiszta tudományos alakba öltöztesse. Szíves igyekezeteinek, mellyeket ritka lelki tehetségek 's vallásos erkölcsi karakter vezéreltek, az egész philosophia' valójára, felette nagy befolyása volt. Látván Kant, hogy az eddigi philosophiai rendszerek az ész' kívánságinak meg nem felelnek, egy új philosophiai

methodust alapított, mellyet természeténél fogva vizsgálódónak (critica philosophiának) nevezett, 's melly minden megelőző rendszerek' jó oldalait magába foglalja, csakhogy megtisztítva 's másképp helyezve. Ezen eredeti, alapos és éles elmével kivitt rendszerben megmutatja Kant, hogy mi a' kultárgyakat csak annyiban esmerjük, a' mennyiben azok esmerő tehetségünk' belső törvényeivel megegyeznek, 's így a' lélek' öntörvényszabó erejét (Autonomiáját) megalapítja. Kant' philosophiájának saját, egészen új 's szokatlan alakja a' német philosophusok' nagy részét maga ellen indította. Egymást érték a' czáfolatok 's ellenvetések. Voltak olyak is, kik Kant' elveit az új szavak, kitételek 's fordulatok miatt félre értvén, az egész rendszert károsnak 's veszedelmesnek állíták mind a' vallásra mind a' morálra nézve. — Így költök ki Kant' rendszere ellen: *Mendelssohn, Jacobi, Eberhard, Feder, Weishaupt, Reimarus, Tiedemann, Plattner, Garve, Meiners, Schulze, Schwab, Baader* és mások. Nem kevés számmal voltak azonban, kivált később azok, kik az új philosophiának hódoltak 's kik annak világosb kifejtése által magoknak érdemeket gyűjtöttek. Illyek voltak: *Joh. Schulz* (szül. 1739, megh. 1805), königsbergi professor; *Carl Chr. Erhard Schmid* (szül. 1761, megh. 1812), jénai professor; *Carl Leonhard Reinhold* (szül. 1758, megh. 1823), jénai professor; *Ch. G. Schütz*; *Salomo Maimon* (szül. 1753, megh. 1800); *C. H. Heidenreich* (szül. 1764, megh. 1801), lipszai professor; *Jac. Sieg. Beck*, rostocki professor; *J. H. Tieftrunk*; *G. Sam. Alb. Mellin*, magdeburgi ref. pap; *Laz. Bendavid* (megh. 1802); *Joh. Chr. Fr. Diez*; *Sebastian Mutschelle*, ex-jezsuita; *Fried. Wilh. Dan* és *Chr. Wilh. Snell*; *Marc. Herz*; *Joh. Chr. Gliéb Schumann*; *Ch. Jac. Kraus*; *F. Glob. Born* (1743); *Sch. H. Ewald*; *Jo. Heinr. Abicht*; *Mat. Reuss* (megh. 1793); *Kr. F. Schmidt Phiseldeck*; *Cajetan Weiller*; *J. Neeb*,

Bohnban; *Lud. Heindr. Jakob*, hálai professor (szül. 1759); *Joh. Heindr. Tieftrunk*, hálai professor; *Joh. Gottf. Carl Chr. Kiesewetter*; *Glob. Benj. Jäsche*, dorpati professor; *Fr. Bouterweck*; *W. T. Krug*; *Jac. Fries*'s mások. Általában a' Kant' philosophiája által új élet ébredt fel Németország' nagyszorgalmu tudósai között, 's a' legjelesb fők buzgóan igyekezének a' philosophia' tökéletesítésén. Különösen sokat nyertek a' philosophia' egyes ágai, a' logika, metaphysika, psychologia, philosophia, törvénytudomány, vallástudomány, több jeles férfiaknak nyomos és rendszeres dolgozásik által. De nem csak a' philosophiai, hanem egyéb tudományokra is kiterjedt a' Kant által felébresztett philosophiai vizsgálódás' szelleme 's az egész nemzetben a' fenntebb igazságokra való törekedés közönségessé lett.

Azonban Kant' criticismusa nem sokáig maradt eredeti alakjában. Folytatott vizsgálódások által több gyenge oldalai fedeztettek annak fel, vagy rendin túl üzött fejtegetései 's üres nézelődésekkel játszásai elveszték sokak előtt annak hitelét. Ezen körülmények alkalmat nyujtának a' mindig foglalatatos philosophicus német főknek, a' Kant által felnyitott úton más rendszerek' felállítására, mellyek a' tudás' legfenntebb fokát, az általányban feltalálni reményt nyujtának. Első vala, ki új rendszerével előállta, *Carl Leonh. Reinhold*, jénai professor, egy kijelelt 's igazságszerető gondolkodó, ki Kant' rendszerét az által igyekezék tökéletesíteni, hogy az előterjesztés' tehetségének új theoriáját adá, melly azonban annyira ostromoltatott, hogy attól maga is eltért a' szerző 's előszer Fichte', később Bardili' követője lón. Ő kivüle *Jac. Sigm. Beck*, igyekezék a' critica philosophiát könnyebb alakba öltöztetni 's tökéletesíteni.

De ezen kiegészítő 's tökéletesítő próbatételeken kívül a' legmerészebb dogmatismusokra is alkalmat

nyujta Kant' mindent felforgató rendszere. *Joh. Gottl. Fichte* (szül. 1762, megh. 1814), egy igen éles elméjű 's magas genialitású philosophus, elhatározott erővel igyekezék egy új rendszer' felállításán, melly a' tudás' anyagját 's képét egy alaptételből fejtse ki, 's így a' Kant' rendszerében hibázó egységet állítsa fel. Fichte' rendszere, mint maga mondja, nem más mint a' Kanté, csakhogy önálló következetességgel kivéve, azt állítván, hogy azon esmerő tehetségünket az előterjesztésre félébresztő megfoghatatlan valami (Ding an sich, Noumenon) nem létezik, hanem hogy az *énnek* egymást követő 's kisugárzó szabad cselekvései által áll elő rajtunk kívül a' valóság, 's hogy annál fogva a' mi esmereteinknek 's gondolatinknak, szóval minden tudományunknak ős elve az *énben* van. Innen ötlet Cousin az akarat' és ész' philosophiája' valódi hősének nevezi *). Az eleven phantaziának ezen teremtménye, mellyet Fichte szerint az ész alkot, iskolai meghatározott formába, 's melly mint *Bachmann* mondja, nem egyéb mint az emberi lélek' egy merész költeménye, Németországban sokak' tetszését megnyeré, de mint féloldalu tanítmány, melly egyedül a' speculációnak kedvez 's minden való (realis) esmereteket megvet, sokáig fel nem maradhatott.

Friedr. Wilh. Jos. v. Schelling (szül. 1775), egy ritka talentommal, eleven phantaziával 's gazdag esmeretekkel bíró lángelméjű férfiú, még magasb fokra igyekezett emelni a' nézelődést. Azt állítja ő, hogy a' gondolkodónak és létezőnek, a' léleknek és testnek létalapja egy és ugyanaz, (általános ugyanazonság), következésképp ezek csak formáji ugyanazon egy lény-

*) Sur les rapports du Physique et du Moral de l' homme; par *Maine de Biran*, publié par *M. Cousin*. Paris, 1834. Préface, p. XL.

nek, 's így megsemmisíté a' létel és tudás, a' test és lélek közt lévő ellentételeket a' létalapra nézve, a' nélkül hogy a' dolgok közt lévő különbséget tagadná. Az általányban, Istenben, a' tudás és létel, ellentétel nélkül van egyesülve, minden ebből fejlik ki az ellentétel által 's ebbe tér vissza ismét egyesülése által. Minden dolgok a' mindenségben, az általányban egyesült Ideale' és Reale' visszképei, a' kifejlésnek különbkülönbféle fokán, a'honnan a' dolgok csak mennyiségi tekintetben különböznek egymástól. Minden létezőnek oka az általányban van, 's annak időben és térben való nyilvánkozása, a' véghetetlen sokféleségű dolgoknak, a' mindig munkás ellentételek (Ideale és Reale) által való kifejlése. — Schelling' genialis rendszere, melly a' nézelődő észnek is elegendő játszterét enged, de a' kultúr-gyakkal is összeköttetésben marad, 's így egyenlőkép foglalatoskodtatja az elmét 's képzelődő tehetséget, nagy számu követőkre talált 's a' leggenialisabb fők hódoltak annak. Philosophusok, theologusok, orvosok, természetvizsgálók és művészek egyaránt táplálatot találtak abban. Nagy számu írók az általányos ugyanazonság' nézőpontjából igyekezének lehozni tudományos rendszereiket 's azt mindennemű nézetekre alkalmaztatni. Haszinte ezen rendszer, mellyet *Tennemann* *) az emberi lélek' poézisének nevez, a' rajoskodásnak 's mysticismusnak kedvezni látszik is; haszinte sok természetbölcsék a' mindenségnek ezen alapított öszverekását (constructióját), rendin túl űzött merészséggel rebesgetik; 's haszinte sok zavart, homályos és kalandos gondolatok, szülemények 's rendszerek emelkedtek is abból ki: de annak józanabb 's tisztább lehozásai 's elve, melly az erőnek az anyaggali harmóniáján, egy és ugyanazonságán alapúl, a' tudományok'

*) Grundriss der Geschichte der Philosophie. Fünfte verb. Aufl. Leipzig, 1829. I. 519.

országában, de különösen a' természetnek, mintegy élő organikus egésznek termékenyebb vizsgálásában, nem szűnik meg világító lámpásként fényleni 's vezérfény gyanánt szolgálni mind azoknak, kik a' minden-ség' tüneményeinek mélyebb felfogására igyekeznek.

Schelling' követői nagyrészt különbkülönbféle módosításokkal 's alkalmaztatásokkal fogadák el az általa felállított rendszert. Két fő részre oszlanak: egy rész tudniillik az örökkévalónak, a' végetlennek, a' végesbe való megjelenését vagyis megvalósulását úgy tekinti, mint nézelődése' tárgyát; más rész azt, mint meglett dolgot, minden speculation túl teszi 's azon meglett dologból rakja öszve a' világot. Amazokhoz tartoznak *Oken*, egy igen éles elméjű természetvizsgáló, ki a' természet' mind három országát fáradszorgalommal álttanulván, azoknak minden legkisebb részeit, az általa genialis elmével alkotott rendszerbe, szoros meghatározással rakta el. Mig mások a' gondolatok' országát mély elmével fejtegették, addig *Oken* az istenség' realis kitünésére függeszté figyelmét a' természetben, 's így egy valódi természeti rendszert állított fel. *Daumer* (1827—31), kinek philosophiája úgy látszik sokat vet a' Francziák' sz. Simonismushoz; *Blasche* (1827—31); *Weisse* (1830); *Burdach* (szül. 1776), ki a' természet-philosophia' adatait, mesteri kézzel 's hasonlíthatatlan ügyességgel alkalmaztatá az élet' minden tüneményeire; *Kieser*, jénai professor; *Fr. Ast*, müncheni professor; *K. W. Fr. Solger* (megh. 1819), berlini professor; *Ph. Friedr. Walther*, bonni professor; *W. Nasse*, bonni professor; *Franz In. Schelver*, heidelbergai professor; *Karl Eb. Schelling*; *Ign. Phil. Vital. Troxler*, svajczi orvos; *Jos. Weber*; *Joh. Bapt. Schad* (szül. 1758), jénai és charkowi professor; *G. M. Klein* (megh. 1820), würzburgi professor; *Ign. Thanner*, salzburgi professor; *Thadd. Ans. Rixner*, ambergi professor; *B. Zimmer*; *A. Buchner*; *Karl*

Friedr. Bachmann, jénai professor, *F. A. Nüsslein*, 's mások. — A' második osztályt a' nézelődő mysticismus' baráti teszik. Ide tartoznak a' *Wagner*' ideal-philosophiája, 's különösen *Eschenmayer*, tudingai professor' hittheoriája. A' mysticismus' baráti a' fenn említett meglett dolgot, vagy a' történeti isteni kijelentésben (egyházi tudósításokban), vagy az emberben magában mint 'belső kijelentésben keresik. Amazok közt legnevezetesebbek: *Bauder* (1828—33), a' pápai hierarchia' legelmébbébb védnöke; *Görres* (1830), egy eleven phantaziájú 's nagy lelki erejű philosophus; *Windischmann* (1827—32), bonni professor; *Fr. v. Schlegel* (1827—30); *Günther* (1828—29); *Molitor* (1827), *Pabst* (1830). Ezek közt fő helyet foglalnak el: *Steffens* (szül. 1773), bresloui professor, kinek nézelődő phantaziája az egész természet' országát felfogta; *Heinroth* (1827—29) és *Schubert* (1831).

Schelling' tanítmányától egy vagy más tekintetben eltávoznak: *Wagner*, würzburgi professor (1830), ki Schelling' általányát, szabad elesmeréssel előre fel kívánja tétetni 's ezt az alap ideát matematikai formulák szerint fejti ki, azt állítván, hogy a' philosophiának mathesisbe kell feloldozódnia; *Eschenmayer* (1831), ki a' speculatióknak határt szab, 's azon túl a' hit' országát állítja fel; *Krause*, göttingai professor (1828—1829), kinek theoreticus rendszere, az új időkben olly lármát indított St. Simonismus' vallásos philosophiai rendszerével, szembeszökőleg megegyez; *Troxler* (1829—1831), ki az igazság' egyedülvaló forrásául az önesmeretet állítja fel, 's így philosophiáját anthropognosiává bélyegzi, noha ennek kifejtésében magával elmentmondásba jó; *Schleiermacher*, berlini pap és professor (szül. 1768, megh. 1834), egy mély elméjű tudós, ki a' philosophiát szellemmel 's tulajdon nézésekkel alkalmaztatá a' theologiára.

Schelling' követői közt legtöbb eredetiséggel alkotó dogmatismusát *Hegel*, berlini professor (szül. 1770, megh. 1831), ki Schelling' ugyanazonság' tanítmányát szoros tudományos formába ütni 's ez által tökéletesíteni igyekezett. Mit Schelling' teremtő phantaziája gazdag 's eleven forrásából merített, azt Hegel a' rendszer' kimért száraz formáiba öntve fejté ki, de ezen rendszer egy ritka erejű lélek' munkája 's bélyege az általa alapított philosophiának. Schelling az Ideale' és Reale' ugyanazonságát, vagy is általányt előre felteszi; Hegel azt mondja, hogy az általánynak ezen közvetetlen tudása vagy szemlélete, nem felel meg a' tudomány' formájának. Ha hát valami igaz, akkor azt a' tudomány' útján, következőleg mint resultatumot is meg kell találni. Ezen nézőpontból indulva, azt tartja ő, hogy az igazság' lételeme egyedül a' megfogatban (im Begriffe) van 's innen a' gondolat' és létel', az okos' és való' ugyanazonságát (Identität des Denkens und Seyns, des Vernünftigen und Wirklichen) elvül állítá fel. A' megfogat' mozgató elve, Hegel szerint a' dialectika, melly egyedül eszközli a' tudomány' foglatjában a' bennmaradó (immanent) öszvefűggést és szükségességet. A' philosophia' feladása Hegel szerint, annak kifejtése, miként lép a' létel a' tudásba 's a' tudás vagy az ész miként esmer ismét minden lételben magára, következőleg a' világnak mint kifejlődött ideának megfogása. Innen Hegel a' philosophiát az ész' tudományának nevezi, a' mennyiben az önmagának mint minden lételnek a' maga szükséges kifejlődésében, tudatára jut az ideában. Hegel' tanítmánya, mellyet a' Fichte' subjectiv idealismusától 's a' Schelling' objectiv idealismusától való megkülönböztetés végett, általányos idealismusnak neveznek, noha egy részt a' benne uralkodó éles elme 's eredeti szoros rendszer bámulásra gerjeszt, de más részt a' nehéz, darabos előadás, önkényes terminologia, keresett bebonyolások, az ebből

származó nagy érthetelenség, a' lehozott következményeknek a' józan észszel ellenkezése, e' mellett minden másként gondolkodóknak kevély lenézése által méltán idegenít. Mind e' mellett is Hegelnek nagyszámu tanítványi vannak Németországban, kik nagy mesterök' tanítmányát a' tudomány's élet' minden tárgyaira alkalmaztatják. (Henning, Gabler, Hinrichs, Mussmann, Michelet, Rust, Kapp, Leo, Marheinecke, Gans, Rosenkranz 's a' t.) Az újabb időkben azonban számos ellenkezők költtek fel minden oldalról, (Sigwart, Tholuck, Schubarth és Carganico, Gruppe, Weisse és mások) kik a' messzeterjedt tudományt olly foganatosan megtámadák, hogy most annak tekintete naponként alább száll.

Az eddig előadott három fő philosophiai rendszer' alapítóin 's követőin kívül, mások is igyekeztek a' philosophiát ön nézeteik 's meggyőződéseik szerint kifejteni 's tökéletesíteni. *Fr. Bouterweck* (szül. 1766, megh. 1828), göttingai professor, egy igen éles elméjű 's eredeti gondolkodó, közönséges igazság- 's tudomány-tanítmányt (Apodictikát) állított fel, azt tűzvén ki a' philosophia' feladásául, hogy a' látszatnak az igazságtól való általányos szükségű (apodicticus) elválasztása által a' dolgok' rejtvényeit 's az ember' rendeltetését, a' mennyire azt az emberi ész teheti, feloldja. *Chph. Gottl. Bardili*, stuttgárti professor, az absolutumot tette minden philosophia' bázisává. A' philosophia' fő fogyatkozását abban találta, hogy addig a' logikát csak képes (formalis) tudománynak tartották, holott az egész metaphysika' valósága (realitása) csak a' logikán alapúl, melly a' természet' létalapjának egyedülvaló kulcsa, a' mennyiben a' létel' és esméret' egész igazsága, a' gondolkodás' igazságával együtt jár. Innen Bardili a' logikából akará a' philosophiát reformálni. Azonban sem ennek homálylyal 's pusztá elvönásokkal teljes, noha igen éles elmével alkotott rendszere, sem *Thorild*, greifswaldi professornak, elmés

archimetriája, sem *Berg*, würzburgi professor' (szül. 1753) epikritikája, sem *Rückert'* és *Weisz'* általjában *practica philosophiája*, mellyek részint homályosok, túlsapongók (excentricusok) voltak, sem *Abicht* (megh. 1816) próbatételei követőkre nem találtak.

Sokkal nagyobb benyomást tett Németországban ezen utóbbi rendszereknél, *Jacobinak* (szül. 1743, megh. 1829), a' berlini tudományok' akademiája' előülölőjének, egy mély elméjű, szellemdús igazságnyomozónak hit-tanítványa. Minden rendszerkórságnak, pusztá formalismusnak ellensége, mivel azt vélé, hogy minden megmutatás a' philosophiában fatalismusra, pantheismusra 's atheismusra vezet, azt állítá, hogy lelkünk' életében egy közvetlen bizonyosság, egy észösztön van, a' hit, (későbbi terminologia szerint az ész, az igazság' esmerőtehetsége), melly által az érzéktüli dolgoknak, Istennek, szabadságnak, halhatatlanságnak, erénynek eszökötlen (minden megmutatás nélkülvaló) tudására jutunk. Az erkölcs-tanítványt is az érzésen alapítá Jacobi, 's így megvetvén a' nézelődő ész' minden kinyilatkoztatását 's minden rendszert, az egész philosophiát a' hiten és belső kijelentésen építé fel. Jacobi' tanítványa, mellyet ő *egyedül igaz philosophiá-*nak nevezett, eleven stylussal, 's a' szív' mély rejtekeiből kifejtett, érzelő előadással tanított, a' tudományos rendszernek nem volt nyereségére, mindazáltal sokaknál tetszést nyert, kivált azoknál, kik a' mysticismusra hajlandók 's a' homályterjesztést kedvelik. Jacobi' hit- és érzés-philosophiáját tovább kimévelték: *Köppen*, erlangai professor, egy igen szép előadású 's elmés philosophus, Jacobi' tanítványa 's barátja, és *Jac. Salat* (szül. 1766), landshúti prof., számos munkáiban.

Figyelmet érdemelnek *Glob. Ern. Schulze*, göttin-gai professornak (szül. 1761, megh. 1832), az Aenesidemus' híres írójának, a' philosophia' megalapítása körül tett fáradozásai. Schulze eleinte a' scepticismust

tevé a' dogmatica és critica philosophia ellenébe, noha scepticismusa az előtte divatban lévő formáktól igen különböző volt; azonban később ennek alaptalansága felől teljesen meggyőzöttetvén, Jacobi' tanítmányához közelített 's nézete azokéhoz szított, kik Plátót mintául tartván szemeik előtt, az érzéstüli dolgok' esmeretének forrását, a' hasonlító elmétől még különböző észben keresik 's annak eszközlése által igyekeznek a' philosophia' feladását kifejteni. Végső esztendejében psychológián alapított empirismusát az észnek egy új theoriája által fejté ki (1832). Schulzeval az ész' theoriájának anthropologiai vizsgálódások általi kifejtése és tökéletesítésében megegyeznek sok mások közt, az ifju *Reinhold* (1832) és *Beneke* (1820—26), 's az ész' kritikájának ezen megyéjébe tartoznak a' derék *Bonstetten* (1828—29), *Pfnor* (1832), *Schmidt* (1831), 's mások' munkálkodási.

A' critica philosophia által felnyitott pályán két jeles német philosophus, *Krug* és *Fries*, jelelték ki különösen magokat. *Krug* (szül. 1770), lipsziai professor, egy a' mostani kor' legelső philosophusai közül, ki a' criticismus' álláspontjából indulva, józanabb irányt igyekezett a' philosophiának adni 's e' végre egy új rendszert alkotó, mellyet transscendentalis synthetismusnak nevezett. Azt mondja, tudniillik *Krug*, hogy az öntudat, a' létel' és tudás' synthesise, 's ez az öszvetétel eredeti (a priori). Ezt azt eredeti meglelt dolgot tűzi ki *Krug*, a' philosophálás' általános határpontjául. Egyébiránt ezen rendszer semmi új nézeteket nem foglal magában, 's nem egyéb mint *Kant*' tanítmányának jó rendbe 's teljes rendszerbe alakítása. Különös érdeme *Krug*nak az, hogy philosophiai dolgozásit igen világos és könnyű öltözetben adá. Innen van, hogy munkái a' mostani kor' philosophiai művelésére nagy befolyással voltak 's az új Görögország' és a' szabadság' földének Amerikának fő-

iskoláiban egyiránt oktatási alapúl szolgálnak kézikönyvei.

Nagyobb önállósággal 's több eredetiséggel mint Krug, de kevésbbé világos és meghatározott nyelven, adá elő philosophiai dolgozásit, az éles elméjű *Jacob Fries*, jénai professor (szül. 1773), ki anthropologiai vizsgálódási által a' critica philosophiának egészen új 's tulajdon irányt adott. Azon szempontból indulván ki, hogy a' critica philosophia' célja az ész' psychologiai theoriája, mellyben minden emberi esmeret' elveinek kell foglaltatniok, Kantnak több meghatározatlan, egyoldalú vagy botránkoztató nézeteit megjobbítá 's így a' transscendentalis idealismus' helyesb felfogására utat nyitott. De a' practica philosophiát is tisztább alakba öltözteté ő, megszabadítván azt a' Kant' categoricus imperativusa' uralkodásától, 's úgy tekintvén azt mint az emberi élet' 's világ' céljairól 's becséről való tanítmányt. Egyébiránt Fries' nézeteit rendszeres alakba *Calker*, bonni professor, dolgozá fel.

A' Kant' tanítmányinak rendszeres feldolgozása 's kifejtése, de tulajdon módosítások 's meghatározásokkal, bélyegzi, többek közt a' *Gerlach*, hálai professor', *Siegwart*, tuingai professor' és a' *Hermes*' dolgozásaikat is.

A' fennálló philosophiai rendszerekkel ellentételen alkotá, általjában eredeti rendszerét, *Herbart*, königsbergi professor, egy mély elméjű 's híres gondolkodó, ki azonban nagy önérzéssel és lenézéssel, minden eddigleni philosophiai rendszereket a' legnagyobb ellentmondásokkal, mythológiákkal, szörnyü megcsalatozásokkal 's a' legdurvább megcsalásokkal teljeseznek lenni állít. Az ő értelme szerint a' philosophia a' megfogatok' kidolgozása, mi az által történik, ha azokról elmélkedünk 's ezen elmélkedéseket összevegyüjtjük 's egyesítjük. E' pedig a' képestségek' methodusa által esik meg. A' tapasztalás' tárgyait egymáshoz való képestség-

ben kell gondolni 's gondolkodás által, az ezen képességek közt elrejtve lévő, kiegészítő vagy kipótoló megfogatokat kell feltalálni, melly által a' tapasztalás' ellentmondásai eloszolnak. A' philosophiának ekképen három fő részei állnak elő: Logika, Metaphysika és Aesthetika. Noha Herbart felette sok lelki erőt fordíta kézi könyveinek kidolgozására, de homályos előadása, végetlen szórszálhasogatásokkal teljes módja, 's az ideáknak munkával keresett nehézségekbe bonyolása, leginkább pedig vizsgálódásinak mind e' mellett is ki nem elégítő resultátumai miatt igen kevés követőkre talált.

A' Németeknek eddig előszámlált főbb rangu philosophusaikon kívül, nagy számu jeles gondolkodóik vannak, kik egyik vagy másik rendszerhez többé kevésbé közelítenek, 's azt különkülönbféle módosításokkal követik, vagy kik a' philosophiai rendszerek' öszveengesztelésével foglalatoskodnak (Eclectikusok). Ide tartoznak a' többek közt *Berger*, kielii professor (1808—27); *Ferdinand Christ. Weise*, heidelbergi professor (1812—21); *D. Th. A. Suabedissen*, marburgi professor (1831); *Jos. Hillebrand*, gieszeni professor (1830); *Immanuel Fichte* (1829—32); *Arthur Schopenhauer* (1819); *Karl Ludw. Vorpahl* (1811—18); *W. Kern* (1812); *John Bar v. Sinclair* (1811—13); *Adalbert Kayssler* (megh. 1822); *Herm. Wilh. Ern. v. Keyserlingk*, berlini privat tanító (1818—27); *Glob. Wilh. Gerlach*, hálai professor (1817—26); *C. F. W. Grävell* (1818—1825), *F. Linkmaier* (1821) 's mások.

Mi illeti az egyes philosophiai tárgyakat, itt lehet látni leginkább azon nagy különkülönbféleségeit a' philosophiai nézeteknek 's dolgozásoknak, mi a' Németek' philosophiáját bélyegzi, mit némellyek a' philosophiai lélek' meggyengülésének, 's a' philosophia' elvei' lassúbb 's szinte megállapodott előmenetelének tulajdonítanak. Különösen a' logika' állapotja Német-

országban az, mi a' philosophiai tanulmányok' ingékony lábán állását mutatja. Mióta az aristótelesi elveken alapult 's egész Kantig rendíthetetlennek 's örök becsűnek vélt logika, mellyen épültek azon ideig minden philosophiai rendszerek, Kant' új felfogása által megrendült; mihelyt azon idea közönségessé lőn, hogy az eddigleni logikának, melly az esmeretek' (dolgok) foglalátját (létalapját), annak formájától elválasztja, nincsen semmi alapja, 's hogy annak elveit egészen máshonnan kell meríteni; mihelyt ennél fogva nem vala szükséges az általános esmerethez juthatásra, a' rendszeres logika' törvényeihez ragaszkodni: azonnal felbomlott minden sinórmérték, minden arány, mellyhez magokat a' philosophusoknak tartaniok kellett okoskodásikban; felbomlott közöttök minden kötél, melly őket egymáshoz voná 's melly minden philosophusoknak bizonyos rokonbélyeget adott; zavar és önkény, a' legmerészebb eltérések 's kicsapongások, bélyegzők az egymást szakadatlan sorban felváltó új meg új rendszereket; a' phantazia' ereje, szabad kénye szerint dült a' philosophiai esmeretek' különösnél különösb öszverakásaiban 's a' tudományoknak egymással való szoros öszvefűggése 's egymásra való visszahatásánál fogva megrázkodtatá egyéb tudományok' belsejét is. Innen sajnálkodva panaszkodnak a' magasb álláspontu német philosophusok, hogy Németországban a' magasb tudományos szellem, vesztére siet. A' logika' alakjára egyébiránt nagy befolyással voltak: *Fichte*, *Schelling*, *Bardili*, *Jacobi*, *Hegel*, *Fries*, *Krug*, *Kiesewetter*, *Maasz*, *Hoffbauer* és *Schulze*. Az ujabb időkben nevezetes logikai kézi könyveket írtak: *Gerlach* (1822), *Siegwart* (1818), *Calker* (1822), *Hillebrand* (1820), *Reinhold* (1819—22), *Ritter* (1823), *Fries* (1827), *Troxler* (1829—30), *Branisz* (1830), *Bachmann* (1828), *Beneke* (1832), *Zimmermann* (1832).

Kant a' Psychológiának is új pályát nyitott, különösen Anthropológiája által, 's tanítványi *Schmid, Jacob, Hoffbauer, Maasz, Kiesewetter, Snell, Ols-hausen* 's mások jeles munkákat adtak ki, részint tudományos, részint köznépi kidolgozással. Az újabb korban, még több igen jeles pszichologiai dolgozásokat adtak a' Németek, nevezetesen: *Schulze* (1826), *Eschenmayer* (1822), *Fries* (1820), *Fr. Aug. Carus* (1809), *Herbart* (1816), *Hogel* (1816), *Snell* (1819), *Weiller* (1818), *Bachmann* (1822), *Stiedenroth* (1825), *Fischhaber* (1824), *Schubert* (1825), *Ambacher* (1824), *Salat* (1827), *Scheidler* (1827), *Hartmann* (1820), *Weisz* (1811), *Mussmann* (1827), *Beneke* (1827), *Suabedissen* (1829), *Umbreit* (1831), *Dr. C. G. Carus* (1831), *Jessen* (1832), *Biunde* (1831—32), *Heinroth* (1827), és sok mások.

A' philosophiai törvénytudományban Kant' és Fichte' tanítványi, a' törvényt elvont nézelődő szempontból határozzák meg. Az újabb időkben inkább a' történeti meghatározásokhoz tartották magokat az ezen körben dolgozó philosophusok, 's azokat itélik meg közönséges philosophiai ideák szerint. Ide tartoznak az újabb idők-ből: *Gustav Hugo* (1819), *Troxler* (1820), *Hegel* (1821), *Beck* (1820), *Gottl. Ernst. Schulze* (1813), *Köppen* (1819), *Stahl* (1830), *Gerlach* (1831), *Dross-Hülshoff* (1831) és mások.

A' philosophiai erkölcsstudományt Kant és Jacobi új életre hozzák, noha egészen különböző utakon. Ők az újabb időben a' Morál' teremtoi, mert mind az, mi egész a' legújabb időkig történt, az általok letett alapon épült, úgy hogy az írók csak az általok felnyitott úton mentek előre, 's egyebet nem tettek, mint folytatták, tökéletesíték 's rendszerbe hozzák azt, minek alapját mesterök fellállítá *). Kant a' Dogmatismus,

*) L. Hermes, *Kritisches Jahrbuch der Literatur*. Leipzig, XXVII. Bd. I. St. 1826. S. 19.

Jacobi pedig az Empirismus' irányát követték, a' mennyiben amannál az erkölestudomány, mint a' Dogmatismusban a' Formalismus, ennél pedig mint az Empirismusban a' Materialismus uralkodott felül, vagy — érthetőbben szólva — a' mennyiben Kant a' Morált az elme által 's ennél fogva közvetve mint megfogatot, Jacobi pedig közvetlenül mint érzést fogta fel. Kantnak, ki tudományos tekintetben Jacobi felett áll, sokkal nagyobb befolyása volt az erkölestudomány' kimívelésére, 's ennél fogva tanítványi is sokkal nagyobb számuk. Ezek közt legnagyobb érdemet szerzett magának *K. Chr. Erh. Schmid* (1790), ki a' világos, meghatározott előadásban 's következetességben, magát a' mestert is túlhaladja. Kant' többi tanítványi közt nevezetesebbek a' philosophia' ezen megyéjében: *Kiesewetter* (1790), *Jakob* (1794), *Tieftrunk* (1798 és 1805), *Heydenreich* (1794), *Snell* (1805—7), *Mutschelle* (1788), *Beck* (1798), *Henrici* (1799), *Michaelis* (1796—97) 's mások. De ezek közt is van egy főszakadás, melly szerint őket szigorúbb vagy szelidebb moralistákra lehet felosztani. Jacobi' erkölestudományának sok barátja, de kevés tulajdonképen való tanítványi valának. Ezek közt legnevezetesebb *Salat*, ki Jacobi' erkölcs-philosophiáját tökéletes rendszerbe dolgozá ki (1810). Egyes részeit dolgozák ki *Weiller* (1816 és 1822) és *Köppen* (1820).

A' Kant' philosophiáján alapúlnak *Fichte*' és *Schelling*' erkölestudományi rendszereik is. *Fichte*' morálja azonban egészen más szellemmel bír, mint a' Kanté. Mind a' mellett is, hogy annak elve 's methodusa szorosán formalis, de még is magas erkölcsi felemelkedés, eleven erő, 's az erkölcsi érzés' fennsége uralkodik abban, melly minden újabbak közt legközelebb járúl a' Stoicismushoz. Az Idealismus' szelleme mint erős öntudat 's mint minden érzéki és véges dolgokon felülemelkedés, mutatkozik az erkölestudományban 's az

En mint tiszta cselekvés tekintve, munkás és foglaltos erkölcsiséghez vezet, melly a' puha érzékerkölc-ségtől 's quietismustól egészen idegen *). — Fichte' alaptételei szerint csak *Mehmel* (1811) és *Kramer* (1799) dolgozák ki az erkölcstudományt. — Schelling' ugyanazonság tanítmánya, az erkölcstudomány' következetes kidolgozásának nem kedvező, mint ezt *Schmid* bőven előadja (L. Hermes 's a' t. 30—66 lap). Mind e' mellett is sokan kidolgozák az erkölcstudományt az ő alaptételei szerint, nevezetesen: *Buchner* (1807), *Thanner* (1811), *Klein* (1811), *Baader* (1813), *Troxler* (1812), *Krause* (1810), *Rixner* (1818), *Möller* (1819), *Hegel* (1817), *Erhardt* (1821).

A' természet-philosophiai állásponttól kisebb nagyobb mértékben eltávoztak philosophiai moráljokban: *Eschenmayer* (1818), *Wagner* (1804) és *Schleiermacher* (1803). Ezen utólsónak nyomdokait követi, tanítványa *Wisz* (1811). — Az új moralphilosophusok közt legeredetibb *Herbart* (1808). Mélyebben de csaknem egészen az anyag oldalról fogja fel az erkölcsi tudományt *Bouterweck* (1808), ki eleinte Kant' követője volt, de moráljával teljességgel meg nem tudott békélni. Azokhoz, kik mint *Herbart* és *Bouterweck*, a' speculatiótól idegenek 's a' philosophiát ismét a' tapasztalásra igyekeznek visszavinni, tartozik *Beneke*, ki tagadván minden a priori esmereteket, minden philosophiát psychológiává akar változtatni. *Krug*, Kantnak leghívebb követője, a' Kant' formalismusát szokott könnyű 's világos öltözetben adá, de szelidítve Kant' szigorú rigorismusát (1817). *Gerlach* (1823), nagy részt Kant' alaptételeit követi, valamint *Elvenich* is (1830). *Fries* (1818) nem elégedvén meg a' Kant' kritikája által nyert resultatumokkal, azokon túl ment, 's mély

*) L. Hermes 's a' t. 1827. 28. Bd. 1. Heft. S. 26.

psychologiai vizsgálódásokkal javítá meg azokat 's így különösen az érzésről szóló tudományban, melly a' Kant' philosophiájának leggyengébb oldala, egészen más resultatumokra jött. Friesnek ezen psychologiai úton nyert lehozásai 's az ezekre alapított Ethika, minden mások felett különös figyelmet érdemel.

Sok jeles munkákat mutathatnak fel végre a' Németek, a' philosophia' történetének leírásában is. A' régiebbek közzül különösen említést érdemelnek: *Thomasius* (1699), *Heumann* (1715—23), *Brucker* (1731—1736), *Hissmann* (1778—87)¹, *Fülleborn* (1791—99), *Adelung* (1786—87), *Gmeiner* (1788—89), *Eberhard* (1796); az újabbak közzül a' híres *Tennemann* (1798—1819), *Buhle* (1793—1804), *Krug* (1813), *Fries*, *Steck* (1805), *Socher* (1802), *Ernesti* (1807), *Carus* (1809), *Ast* (1807), *Snell* (1813—19), *Weiller* (1813), *Hillebrand* (1819), *Bachmann* (1816), *Rixner* (1822—23), *Windischmann* (1825), *Reinhold* (1828—30), *Ritter* (1829—31), *Hegel* (1833) 's több mások; ide nem számolván azokat, kik a' philosophia' egyes tárgyainak, rendszereinek 's tanítmányinak történetét, az egész tudós világban, vagy egyes nemzeteknél leírták.

Ezen rövid rajzából a' németországi philosophiának, látnivaló, hogy a' Németeknél a' gondolkodó erő' szakadatlan 's minden irányokat átfutó munkássága, bélyegző nemzeti tulajdon, 's hogy az esmeretek' tudományos alapítására, a' mívelt nemzetek' egyike sem tett annyit mint a' német. Ezen tekintetben hát tagadhatatlanul a' Németeké az elsőség, de nem practikus tekintetben, mellyben az Angolyoké 's Francziáké a' dicsőség.

A' szomszéd Hollandia, hol honfiainknak egy nagy része, a' múlt században barátságos fogadást 's mindenmű tudományos segedelmet talált, 's hol theologiai, philosophiai 's orvosi esmereteik' nagy részét gyűjték, nem annyira a' philosophiai mint philologiai vizsgáló-

dásokban tünt ki. Voltak azonban több igen jeles elméjű 's nagy philosophusaik a' Hollandusoknak, mint már feljebb is látók, 's ezek közt a' múlt század' végén *Kinker, van Hemert* és *Wytttenbach*, nevezetes helyet foglaltak el. Kant' philosophiáját Kinker és van Hemert esmertetétek meg anyai nyelven honfiaikkal. Később van Hemert Fichtének hódolt. A' critica philosophiának hódoltak *Heumann* (1799), *Bosch* 's több mások. Az újabb időkben *Aitzema* írt Kant szerű logikát Snell szerint, anyai nyelven (1821). A' philosophia' történetírásában különösen nagy érdemet szerzett magának *Wytttenbach Dániel* (megh. 1820). Legújabbban *de Ram* írta le a' philosophia' történetét deákul (Lovanii, 1832. in 8.).

A' Belgáknál noha egy oldalt sok kedvező körülmények voltak is a' philosophiai tanulmányok' ápolására, de más részt a' politikai szüntelenvaló viszályok, a' békecsendet kívánó tudományok' előmenetelét hátráltatták. „A côté de cette abondance“ így szól az ékes tollu Bátor Reiffenberg, Németország' philosophiai literatúrájának előadása után „il nous est pénible d'avouer l'indigence de notre patrie. (Ezt mi Magyarok még alaposb okokból mondhatjuk.) Mais nous trouvons notre excuse dans le malheur de notre existence politique sans cesse ébauchée, soumise constamment à des influences contraires et manquant d'unité et d'individualité“ 1). Mind e' mellett is jeles fokon áll Belgiumban a' philosophiai műveltség, mire sokat tettek tanult íróik 's egyetemi derék tanítóik 2). Ezek között

1) *Principes de Logique.* Par le Baron de Reiffenberg. Bruxelles, 1833. p. 335.

2) „Le gouvernement de Pays-Bas, en dotant la Belgique de trois universités, avait assigné à la philosophie

különös említést érdemelnek: *Denzinger Ignác*, lüttichi professor, ki jeles logikai kézi könyveket adott ki (1824—28); *Nieuport* egy igen jeles fejű férfi, ki többek közt az okoskodás' theoriáját adá; *Gruyer*, ki Laromiguiére' rendszerének kritikáját adá (1823); 's legújában *Báró Reiffenberg*, Cousin' tanítványa, ki a' francia nyelv' minden szép tulajdonaival adá jeles eclectica logikáját. Egyébiránt Belgiumra, a' szomszéd nagy Franciaországnak, mindennemű politikai 's tudományos tekintetben, csaknem kizárólag befolyása van.

A' Francziáknál ezen korszakban is még nagy részt mindég Lockenak Condillac által kidolgozott 's kimivelt empirismusa uralkodik, noha több jeles főlk érzik darab idő óta, hogy van még valami magasb, fenségesebb dolog is az érzékiségnél, 's hogy a' bölcsesség' kincsei nemcsak a' tapasztalás' megyéjében, hanem a' lelkek' országában is rejteznek, kivált mióta a' híres *Mad. Stael* Németországról írt igen jeles munkájában 1), 's a' derék *Villers*, Franciaországot figyelmeztetéssé tették, a' német tudományos műveltségre. A' híres *Báró Dégérando*, már 1800 a' Condillac' philoso-

une place éminente et déjà malgré le vieux préjugé et de peu de popularité de cette espèce d' études, elle commençait à porter ses fruits, ainsi que le démontrent un assez grand nombre de dissertations écrites par des élèves et que des maîtres fameux n' ont par dédaigné de louer." (L. Reiffenberg. id. m. l. 336.)

- 1) „J' ose affirmer, que tout homme, qui voudra se vouer maintenant a quelque travail sérieux, que ce soit, sur l' histoire, la philosophie où l' antiquité, ne sauroit se passer de connoître les écrivains Allemands, qui s' en sont occupés." (De l' Allemagne. Tom. III. p. 100.)

phiájának igen sok hibáit megczáfolta. *Laromiguière* (1815—18) ragyogó stylussal 's könnyű és világos előadással, de a' Francziák' szokott bőségével 's egyéb hibáival írt munkájában, igen finom 's elmés lehozásokkal rontá le Condillac' átváltozott érzéki elvét 's megmutatá, hogy nem minden ideák származnak érzéki forrásból, 's hogy az emberi lélek a' tapasztalás előtt sem tabula rasa. Egyébiránt még Laromiguière, ki nek munkája már 1820-ban második kiadást nyert, nem emelkedett fel, az általa csak sejtett, de még ki nem fejlett magas tudományos álláspontra, 's munkájában két ellenkező elv harczol, Condillac' szelleme 's egy magasb (a' német földről vett) philosophiai szellem, mi azonban világos jele annak, hogy Franciaországban a' philosophia nagy változásoknak siet ellenébe.

Damiron' igen jeles és érdekes munkája szerint *), Franciaországban három iskola van a' philosophiában: a' sensualismus', a' kijelentés' (theologia) és az eclecticismus' iskolája. Reiffenberg ezekhez még egy negyediket ad fenn idézett munkájában, mellynek — így szól — nincs még neve, melly magát csak azzal különbözteti meg, hogy a' többieket megveti, melly nem csak a' tudományos, hanem a' társaságos életben is bizonyos egység' 's organisatio' elvére igyekszik, 's mellynek számtalan próbatételei közt egy a' St. Simonismus, némelly termékeny ideák' ügyetlen gondviselője.

A' sensualismus' iskolája, az egész philosophia' egyetlen alapjául, az érzéki érzést 's az érzéki esmeretet teszi. Az érzésnek pedig nincsen egyéb tárgya, mint az anyag és a' természeti dolgok, a' testek és azok' minéműségei, a' világ és annak képestségei, a' mindenség és annak törvényei. Ennyi mind a' mit ez

*) *Essai sur l'histoire de la philosophie en France au dix-neuvième siècle.* Paris, 1828.

figyelmére méltat, ezentúl semmivel sem gondol. Ezen elv uralkodik ezen iskola' moráljában, politikájában 's neshetikájában. — Ezen iskola' első képviselője *Cabanis* (szül. 1757, megh. 1808), Condillac' tanítványa, ki híres munkájában *), az ember' erkölcsi és értelmi létalapját, az idegekben vagyis inkább az agyvelőben keresi, 's elmés és esmeretekkel dús előadásával a' spiritualismust megrázkódtatá. Ő ezen iskola' physiologusa. — Második nevezetes tudós ezen iskolából *Destutt, Comte de Tracy* (szül. 1754), kit különösen Ideológiája (1807 és 3-dik kiadás 1817) nevezetesít, 's ki ezen iskola' metaphysicusa, Condillacot éjig magasztalja. Harmadik ezen iskolából annak moralphilosophusa *Volney* (szül. 1750, megh. 1820), ki az emberi természet' fő törvényéül az önmegtartást emeli fel, mellynél fogva valamelly tett a' szerint erény vagy vétek, a' mint ezen törvénnyel egyez vagy ellenkezik. Őt követi *Garat* (szül. 1758), ki fényes leczkéket tartott Condillac' szellemében, ki hasonlókép az érző tehetséget teszi fel egyetlen elvül. Ide tartozik *Laromiguière* is (szül. 1756). A' sensualistáknak hódol egy részt *Gall* is (szül. 1758, megh. 1829), a' mennyiben a' lélek' minden tehetségeit az organismusból származtatja, de végresultatumaiban még is inkább a' spiritualismussal egyez. Utolsó ezen iskolából *Azais* (szül. 1766), ki maga alkotta rendszerét, 's Condillacnak nem tanítványa. Ő csak erkölcsi tekintetben követi a' materialismust.

A' *kijelentési*, vagy *theologiai iskola*, kizárólag spiritualismust követ, de az egyház' értelmében, a' mennyiben *psychologiai* ideájához egy a' traditió

*) Les rapports du physique et du moral de l'homme. Paris, 1802. 2. vol. 8. — Németül, von Jakob. Halle, 1804.

nyugvó dogmát vegyít, mellyből nem tudományos, hanem mystikus theoria származik. Ez a' dogma, az örökségi bűn. Azt tanítja ez az iskola, hogy az emberi nem, az örökségi bünnel fogva nem jó 's fenytékre és kemény bánásmódra van szüksége. Ebből az ideából fejlenek ki ezen iskolának vallási és politikai véleményei. Ezen iskola' képviselői: *Gróf de Maistre József* (szül. 1753, megh. 1821), ki rendszerét eredeti, kellemetes és világos nyelven, 's logikai lelkesedéssel adja elő. Fő theoremája a' gondviselés' igazolása, a' világi rosznak egyenetlen elosztásában, melly nagy részt a' jobbakat éri. Azonban rendszere inkább a' hitnek, mint az észnek van írva, 's irányzata hibás, mivel az embert kegyeskedő (asceticus), babonás és lomha életre vezeti; *De Lamennais'* (szül. 1788), a' vallás' dolgáiban indifferentismus' írója, ki hitünk' dolgában egyetlenegy szabályúl az auctoritást állítja fel, mellyet ügyesen 's melegen oltalmaz; *De Bonald*, ki esmereteink' eredetét egy az embernek a' teremtőtől eredetileg adott nyelvben keresi (1818); *Báró Eckstein* (szül. 1785), ki az ember' esmeretére a' históriát 's annak két fő traditióját, a' mózesi és keresztény hiteles írásokat tartja szükségeseeknek. Ide tartoznak még: *Laurentie, Gerbert, de Caux* 's mások.

A' harmadik iskola az *eclectikusoké*. Az eclecticismus, vagy észkos spiritualismus, sem nem az érzésből, sem nem a' kijelentésből, hanem az öntudatból hozza le philosophiai theoriáját, melly a' kettő közt mint közbenjáró lép fel, azokat tőkéletesíti 's felvilágosítja. Ide tartoznak: *Berard*, ki az érzésen kívűl még egy belső érzéket vesz fel, melly épen olly bizonyos mint a' többiek. Ez kétségkívűlvalóvá teszi egy olly elv' lételetét, melly a' nélkül, hogy valami testi részszel bírna, 's érzés' tárgya volna, még is az élet' minden tüneményeinek eleven és munkás forrása. Ez a' munkás és létalapos erő, 's a' lélek, melly az

első vagy inkább azon egyetlen egy erő, melly felől közvetlen esmeretünk van, azon két elvek, mellyek ön munkás erejüket a' testrészecekkkel (molécules) közlik, azokat egymással öszvekötik, lelkesítik, 's az egyes functiókat alapítják. Ezen elvek (principiumok) terjesztik el harmoniájok által a' tulajdonképi életet, az organismus' minden részeire, mellyekben életet és mozgást hoznak elő, 's így áll elő egy dynamismus, mellyben majd a' lelki, majd az életerő úzi játékát ezerféle formák alatt. *Virey*, ki a' Berard által sürgetett tanítmányt az életerőről (puissance vitale), nagy talentommal 's ritka tudománnyal adá elő (1823), 's vizsgálat alá veté azt, munkássága' két nagy térmezőjén, a' természetben és az emberben. Azt is igyekszik *Virey* megmutatni, hogy az életerő, mint lélek-elv, értelemmel bír, még az állatokban is. *Kératry* (szül. 1769), ki vizsgálódási által az Ontológiára igyekezett nagyobb világot önteni el; *Báró Massiás* (szül. 1764), egy igen bőbeszédű, unalmas író, kinek semmi publicuma sincs; *Bonstetten Victor* (szül. 1745), egy jeles és szellemdús gondolkodó, ki a' metaphysika' és moral' elvét a' psychologiában helyezteti 's innen a' lélek' tehetségeinek kikeresésével foglalatoskodik; *Ancillon Fridrik* (szül. 1766), ki egyedül a' természetet 's az ember' rendeltetését teszi fel a' philosophiai vizsgálódások' czéljául. Innen ő különösen az emberre függeszti figyelmét 's ennek esmeretét fordítja a' moral', politika' és literatura' nagy kérdéseire, egyébkint pedig a' harczoló pártok közt erős neutralitást tart 's állhatatos hiveséggel követi a' közép utat (1809—28). *Droz*, ki eleinte a' sensualismusnak hódolt, de később annak hibás oldalait átlátván, az ellenkező rendszerhez ment által; *Báró Dégérando*, egyike a' legjelesb francia íróknak, ki régibb munkáiban Condillacot követé, az újabbakat a' jelenkor' szellemében dolgozá. Régibb dolgozái az értelmet (az emberi es-

meretek' származását) és a' nyelvet (a' gondolkodás' módját 's jeleit) tárgyazzák; később (1825) az erkölcsi tökéletesedésről írt az új ideák szerint. *Maine de Biran* (szül. 1766, megh. 1824), ki eleinte a' gondolkodást az idegek' megrázkódásából 's vissz munkálatiból magyarázta, de később a' lelket egy szabad munkás principiummak 's erőnek állítá lenni *); *Royer Collard* egy Franciaország' legtisztelelesb tudósai között, ki mint elébb a' tanítószékben, úgy most a' szónokszékben, mint ritka talentomú 's philosophiai-lelkű férfiú Európa' figyelmét magára voná. 1811 óta kezdé ő, a' francia régi hitet a' philosophiában reformálni, 's ezt azzal kezdé, hogy az eddigi tanítmányt szoros kritika alá veté. Később a' szónokszékre menvén által, különösen szeretett tanítványára *Victor Cousin*-ra bizá, az észokos spiritualismus' rendszeresítését. Ez a' magas lelkű, szellemmel 's tudománnyal gazdag fiatal ember, ritka ékesszólásával, könnyű, éleven, beható (imposant) előadásával 's merész nyelvvel, képzelődő tehetsége' poézisével, melly Platónak 's Malebranchenak olly ingerlő bájta kölcsönözött, nagyszámu hallgatóit magához hódítá. Nem elégedvén meg a' régiség' tudományos kincseivel, meglátogató ő Németországot is, hogy ott minden philosophiai rendszerekkel megismerkedvén 's azokat magáévá tevén, új erővel fogjon az igazság' kereséséhez. Vizsgálódásinak resultatu-

*) Mint Fichte úgy Maine de Biran is az akarás' eredeti actusából megy ki, mellyben az ész, mint szabad erő, úgy veszi magát észre, 's mindentől megkülönbözteti magát a' mi nem ő. A' híres Cousin' értelme szerint még mélyebb ő, psychologiai básiisaiban mint Fichte. (L. Sur les rapports du Physique et du Moral de l'homme par Maine de Biran. Publié par M. Cousin, à Paris, 1834. Préface.)

mát 1826-ban adá ki (*Fragmens philosophiques*. Paris). A' mi őt mint tanítót különösen kijeleli, az volt, hogy senki kevesebbet nem tartott arra, hogy szavaira valaki megesküdjék. Öngondolkodó embereket, de nem rabszolgákat akara ő formálni, kik csak azt higyjék, mit eleikbe adnak. A' júliusi revolutio után, mint tudjuk, *Cousin* Franciaország' pairjévé neveztetett ki. Tanítványi közt különösen kijelelték magokat: *Jouffroy* (szül. 1799), *Stewart*' philosophiai probatétételeinek lelkes fordítója, 's több jeles, némi popularis kecsesel írt értekezések' szerzője, a' *Globe* czimű híres folyóírásban; *Damiron*, egy „*Cours de philosophie*“ írója (1831); *Michelet*, *Farcy*, *Garnier*, egy psychologia' írója. (1831). — Ezeken kívül még több jeles férfiak dolgoznak a' philosophia' kiszabadításában az empirismus' köréből, mint *Guizot*, *de Villers*, *de Larsch*, *Bernardin de St. Pierre* (szül. 1737), *Benjamin Constant*, *Cocquerel*, gróf *Montlosier* 's különösen *Balanche*. *Villers* a' Kant' philosophiájával is megesmer teté honfiait egy munkájában (1801), de azóta több mások is figyelmökre méltaták azt. *Keratry* (1823), aesthetikai tekintetben figyelmet érdemel.

A' Francziák a' philosophia' történetírásában is igen jeles munkákat mutathatnak fel. *Deslandes* (1737—1756) régibb nagy munkája sokáig legnevezetesb volt ezen tekintetben. Az újabb időkben ezt minden tekintetben túlhaladta a' nagy hírű *B. Dégérando*' nagy kiterjedésű munkája (Tom. I—IV. 8. Paris, 1822—23), mellyet a' Németek is nagy dicséretekkel tetéztek 's a' híres *Tennemann* német nyelvre is lefordított. *Buchon*, *Cousin*' tanítványa, egy igen jeles ember, ki a' német literatúrával is esmeretes, 's egy azok közül kik a' francia philosophiának magasb bélyeget 's mélyeb értelmet adni igyekeznek, a' *Stewart* írta philosophia' történetét fordítá le francziára, jobbító jegyzésekkel 's egy jeles bevezető értekezéssel (3 vol. 8. Pa-

ris, 1822—24). Legújabbán *Damiron* egy igen becses munkában adá elő a' XIX-dik század' philosophiája' történetét Franciaországban (Paris, 1828).

Az Angolyok, ez a' mindenben csak realis hasznót kereső, 's mindent csak a' köz életre való viszonyánál fogva méltató nemzet, a' tapasztalástúli nézelődéseknek épen ezen okból nem lévén kedvelője, még mindig a' Baco 's Locke által felállított tapasztalati állásponton van. Innen nálok a' philosophiai tudományok' kifejtése 's rendszeres kidolgozása darab időtől fogva elmaradt. Egyébiránt a' tulajdonképi angol philosophiától, melly szorosan Lockehoz ragaszkodik 's az empirismusnak hódol, különbözik a' scóti philosophia, melly tulajdon iskolát formál 's mellyet különösen *Reid* fejte ki. Ezt a' philosophiát a' Mandeville ellen üzött polemika hozta elő, 's forrása *Hutcheson*' leczkéi, életet és szellemet pedig *Hume*' scepticismusa öntött belé. Az iskolai, különösen pedig a' régi scholastika által divatba hozott előitéleteket, mellyekkel a' régi és új világ' metaphysikai álmódzásait egybeköttetésben lenni hiszi, általjában megveti, 's két dolgra függeszti különösen figyelmét. Egyik a' lelki és érzelmi tehetség' kipuhatólása, mint minden philosophia' tulajdonképi tárgya, 's már ezen vizsgálatát is az ember' lelki természetének, Locke után *Metaphysikának* nevezi. Másik a' tapasztalás és az élet' szükségé, mint egyetlen szabálya minden igyekezeteink 's vizsgálódásinknak. — Az újabb időkben két igen jeles ember diszesíté a' scóti iskolát. *Brown Tamás*, a' nem rég megholt edinburghi professor, 's *Dugald Stewart* (szül. 1753, megh. 1828), ki legszerencsésbben mentette fel Locke-ot a' materialismus' vádjától, 's kinek munkái mind Francia-, mind Német-, mind Olaszországban esmeretesek 's tiszteletben tartatnak. — Egyébiránt különösen az' erkölestudomány az, mellyel a' mostani angol philosophia foglalatoskodik. Mint *Kant*

megvetvén annak minden nézelődési szempontbóli kimívelését, közvetlenül bizonyos, az egész életet alapító ideákon építik azt fel az angoly philosophusok. De az emberi lélek' természetének 's tehetségeinek kipuhatolásában sem maradtak ők el, 's csalatkoznék ha ki azt vélné, hogy az angoly empirismus abban áll, mintha mindennemű emberi esmeretek' öszvesége az érzékeken 's tapasztaláson alapúlna. Ők az emberben egy magán álló, belső 's magasb rendeltetésű életet vesznek fel, 's Ried és Stewart az általok úgy nevezett közönséges anthropologiai vizsgálódásra fordították a' gondolkodók' figyelmét, mint egyetlenegy erős alapjára 's tárgyára a' valódi philosophiának. Az újabb időkben nagy kedvességet találtak az Angolyoknál Dr. *Spurzheim*' phrenologiai tanítmányai *), mellyeket legújabbban Dr. *Combe* az erkölcsi tudományra alkalmaztatott (Edinburgh. 1832), a' nélkül azonban, hogy azoknak mind eddig az angoly philosophiának tisztább 's józanabb nézeteire nagy befolyása lett volna. — Egy másik tárgy a' morálphilosophiain kívül, mellyre az angoly gondolkodók' igen nagy része függeszti különösen figyelmét, a' politika, az Angolyoktól kedvelt erkölcsi érzés' rendszerével öszveköttetve. Az Angolyoknak a' statustudományok minden ágaiban igen tiszteletreméltó 's nagy íróik vannak, kik magokat józan 's a' valódi élet' tapasztalatin alapuló okoskodásik által jelelik ki. Általában az Angolyok, ez az élet' practicus oldalát egész mértékben méltatni 's művelni tudó nagy nemzet, mint minden tetteiben 's tudományos

*) Nagy Britanniában öszvesen 28 phrenologiai társaság (phrenological Societies) van, 22 Angliában, 4 Scotiában, 2 Irlandiában. Ezen társaságok egy tulajdon folyóírásban (Phrenological Journal) közlik vizsgálódásikat, melly Edinburgban, havonkint jelenik meg.

igyekezetekben, úgy a' philosophiában is egyedül a' hasznót (cui bono-t) keresvén, csak oly nemű vizsgálódásokra fordítja lelki erejét, mellyekből az életre egyenes és valóságos nyereség hármozhat. A' Németek' fellengős speculatióinak soha sem voltak az Angolyok baráti, — mit azok nekik igen rossz néven vesznek — *) azon igen természetes okból, mivel azokból az ő élet 's világróli nézeteik szerint legkisebb haszon sem hármozhat a' köz jóllétel' előmozdítására. — Innen egészen mást is értenek az Angolyok a' philosophia' nevezete alatt, mint egyéb nemzetek. Nálók a' közönséges tudományos műveltség philosophiának neveztetik. A' természeti tudományok philosophia nevezet alatt mennek 's még a' physikai műszerek is philosophicus műszereknek neveztetnek. A' philosophiához tartoznak az erkölcstudományon kívül a' nemzeti gazdaság, a' kormánytudomány 's több politikai tárgyak is. Nem régiben Canningnak a' híres Ministernek tiszteletére, egy vendégséget adtak Liverpoolban. Midőn Canning a' megtiszteltetést megköszönné, többek közt szerencsét kívánt Angliának, hogy ott a' kormányvitel' philosophiai alaptételei gyakoroltatnak. Illy széles értelemben vévén a' philosophiát, kiterjesztvén tudniillik azt az élet' és status' minden érdekeire, 's úgy tekintve, mint valódi világ 's életbölcseiséget, az angol philosophusok' száma felette nagy. Mind e' mellett is az újabb időkben, midőn az Angolyok más nemzetek' 's különösen a' Németek' tudományos dolgozásira is figyelmetesekké lettek, 's azoknak több nevezetes íróikkal megismerkedtek, voltak többen, kik a' Kant' philosophiáját éles elmével felfogván, azt alapos ítéletre méltaták, 's az angoly nemzet' literatúrájába bévezették. Illyek: *Nitsch* (1796),

*) *Hermes u. s. w.* XXXV. Band. 1831. S. 12.

Willich (1798), *Wirgmann* (1824) 's mások, a' nélkül azonban, hogy ezen fellengő nézelődések — mellyektől az Angolyok, nemzeti bélyegző tulajdonságoknál fogva félnek — mind eddig sok kedvelőkre találtak volna.

Az *Olaszoknál*, polgári helyzetetésöknél fogva, a' múlt században, jóval alább szállott a' philosophiai lélek, noha egyébként tudományos igyekezeteiknek 's fáradságtalan munkálkodásiknak, különösen a' természeti 's szép tudományokban eleven bizonyossága, azon valóban gazdag literatúra, mellyet a' tudományos öszveköttetés' nem léte miatt, csak jeles számu tudományos folyóírásikból esmerünk. A' mult század' végén európai hírt nyertek magoknak a' törvénytudomány' philosophiai kidolgozásával: *Gaetan Filangieri* (szül. 1752, megh. 1788) és *Cesare Bonesano Marchese di Beccaria* (megh. 1793). Logikát, metaphysikát és ethikát írt olasz nyelven *Marugi* (IV. vol. 1794—95). Logikát és metaphysikát írtak részint olaszúl, részint deákúl: *de Martüs* (1785), *Baldinotti* (1787), *Berardo* (1789), *Pavesio* (1793), *Muzzarelli* (1787), *Farnocchia* (1792), *Fasanelli* (1787), *Spagnio* (1788), *Cacchilli* (1799) 's mások. A' philosophiai vélemények' történetét 's kritikáját írták: *Agatopisto Cromanziano* (Lucca, 1767—69, öt darab), *Terzi* (1788), *P. del Mare* (1793). Az újabb időkben megismerkedtek az Olaszok a' critica philosophiával is. *Sacchi* lefordítá Kant' munkáit olasz nyelvre, 's *Báró Pasquale Galuppi*, egy jeles philosophicus író, vizsgálat alá vetette az Ideológiát, Kantianismust és Transcendentalis Philosophiát (Napoli. 8. II. vol. 1819); később a' philosophia' elemeit öt darabban adá ki (Messina 1821—27. 8.); legközelebb pedig a' philosophiára popularis bevezetést írt gyermekek' számára (Napoli, 1831). Egyébiránt az Olaszok a' legnevezetesb külföldi philosophusok' munkáit birják anyanyelvöken, csinos kiadásokban. Van többek közt

egy nagy gyűjteményök 53 darabban 1), melly a' híresb német, francia, angol 's két olasz philosophus' munkáit foglalja magában. De esmerik az Olaszok az újabb német philosophiát is. Legközelebb *Matthiä*. Hegel' szellemében írt philosophiai kézi könyve jelent meg olaszúl (1829), 's *Maggi* a' Hegel' homályos és érthetetlen ideáival állott elő, egy útmutatóval a' philosophia' reformatiójára (1831). Úgy látszik azonban, hogy a' német transcendentalis iskolának kevés baráti vannak Olaszországban. *Lallebasque*, egy eredeti 's mély gondolkodásu philosophus, a' gondolat' természet-tudományját, vagy is genealogiáját, minden eddigleni philosophiákon felülemelkedve igyekezett kifejteni (1825—29, három darab). *Grones*, venecziai professor, becses philosophiai munkájában, a' philosophia' legfontosb kérdéseiről, az emberről, világról és Istenről, az empirismus' szellemében értekezik (1828); *Rosmini*, az ideák' eredetét fejtegeti (1830); *Alfonso Testa*, a' metaphysikai nézelődések' szigoru ellenzője, az indulat' philosophiáját írta (1830); *Romagnosi*, a' régiek' erkölcsi philosophiájáról igen jeles munkát írt (1831); *Stewart*' erkölcsi philosophiáját olasz nyelvre fordítá *Tommaso* (1831). Legközelebb bizonyos *Licinio Verbranz*, bő munkájával (Venezia, 1828—30, hat darab), mellynek két első darabját a' mi Makónk után dolgozá, ismét fel akará ébreszteni a' régi Scholastikát, 's visszaszerzeni annak elvesztett becsületét, mit azonban magok az Olaszok is ellenzenek 2). — Az aesthe-

-
- 1) Collezione de' Classici metafisici. Pavia, 1818—26. Ezen gyűjteményben foglaltatnak: Des Cartes, Malebranche, Pagano, Locke, Condillac, Hume, Laromiguière, Kant, Destutt Comte de Tracy, Cudworth, Virey 's Cicognara' filosofiai munkáik.
 - 2) Biblioteca Italiana o sia Giornale di Letteratura, Scienze ed Arti. Milano, 1831. Febbrajo p. 235.

tikában, noha nem bírnak az Olaszok tudományos philosophiai munkákkal mint a' Németek, de bírják 's mi több, ők teremték az újabb időkben, az aesthetikai legszebb mivész-darabokat, mellyek maradandó emlékei lesznek az emberi lángelmének. Egyébiránt jeles aesthetikai munkákat írt *Giov. Batt. Talia* (Venezia, 1822. 8.). Legújabban *Dr. Girolamo Venanzio*, nagybecsű munkát írt a' szépről (*Amore e studio del Bello. Padova, 1831*), mellyben nem csak a' természeti 's mivészi, hanem az erkölcsi szépről is tisztán 's mély felfogással értekezik. *Pietro Lichtenthal*, a' transcendentalis német iskola nézetei' szerint dolgozott egy bő aesthetikát (1831), de a' melly az Olaszok' tetszését nem nyéré meg.

Dania és Svédország, nem mutathat ugyan fel nagynevű philosophusokat, de hogy ott a' philosophiai tanulmányok virágoznak, gondolhatni abból, hogy ezen igen liberalis kormány alatt lévő országoknak, Németországgal szoros öszveköttetésök van, 's különösen az, hogy ott minden philosophiai tanulmányok anyai nyelven taníttatnak.

Látván az eddig valókból, mit tettek más mívelt nemzetek a' philosophiai tudományok' kimívelésére, lássuk, micsoda előmenetelt tettek azok hazánkban.

Kant' első fő munkájának (*Kritik der reinen Vernunft. Riga, 1781*) irányzata, nem tűnt mindjárt szembe Németországban; de mihelyt annak homályos, nehéz öltözetű foglalatja esmeretesebbé lőn, azonnal szenvedelmes mozgások álltak elő a' tudósok közt. Azonban noha igen tiszteletre méltó gondolkodók keltek az ellen ki, mind a' mellett is hatalmas előlépéseket tett az új philosophiai iskola. Nem csuda hát, ha a' német főiskolákban mulató hazánkfiak, az új tudományyal megismerkedének. Mint Németországban, úgy nálunk is, az eddigi philosophiai rendszereket szétmorzsoló tanítmány, eleinte nem talált kedvelők-

re, hanem inkább ellenkezőkre. Első, ki ezen tárgyban, mint ellenfél felszólalt, *Rozgonyi József*, a' losonczy gymnasium' professora és rectora, később sáropataki professor, vala. Munkáját Jakob és Reinhold, jénai professoroknak, egykori tanítóinak ajánlá, 's abban éles elmével meghányta a' Kant' tiszta ész' kritikájában uralkodó elveket, megesmervén e' mellett Kantnak kitűnő nagy érdemeit a' philosophiai tudományok' új életre hozásában 1). Azonban hogy már ekkor is voltak Kantnak buzgó követői hazánkban, kivált az Evangelikusok közt, mutatja a' Rozgonyi' munkájára megjelent kemény és durva recensio 2). Később egy k. Helytartói rendelmény (Jun. 19. 1795) minden cathol. tanító-intézetekben megtiltá Kant' philosophiáját 3), a' mi azonban Németország' több főiskolaiban is megtörtént 4), mivel némelly szenvedelmes kiabálók azt hirdeték, hogy Kant' philosophiája veszedelmes és káros, mert idealismust tanít, melly az esmeret' tárgyilagosságot (objective Realitát) 's az Isten' lételeméről és a' lélek' halhatatlanságáról okos meggyőztetéseket lerontja 's ezáltal az ember' szent dolgait támadja meg. 1797 a' tudós *Horváth Ker. János* Apátur, metaphysikája' toldalékául ezen értekezést adá ki: *Declaratio infirmitatis fundamentorum operis Kantiani: „Kritik der reinen Vernunft.“* Budae, 8., mellyben ő is tudományosan megrázza Kant' elveit. Mind e' mellett is Kant' philosophiája nevezetes előlépéseket tett Magyarországon, különösen az Evange-

1) *Dubia de Initiis transcendentalis Idealismi Kantiani*. Pestini, 1792. 8. p. 152.

2) *Annales ecclesiastici*. Vol. I. ann. 1793.

3) *Schwartner's Statistik*, III. Bd. S. 428.

4) *Tennemann's Grundriss u. s. w.* S. 476.

likusoknál, de a' Reformatusoknál is Pápán és Erdélyben Marosvásárhelyen. Ez indítá a' szép tudományú Budai Ferenczet nem annyira tudományos, mint elmés, mulattató és csipkedő munkájának írására 1), melyben a' szerző azt igyekszik megmutatni, hogy Kant és a' critica philosophia, a' vallásnak 's morálnak legveszedelmesb ellenségei, 's maga a' józan okosság is hajótörést szenved Kant' homályos és érthetetlen tanítmányain. Kant' követőit neveltség' tárgyává igyekszik a' szerző tenni, 's különösen prof. Márton Istvánt csapkodja. — Később *Báró Kerekes*, ki maga felől azt állítja, hogy ő első haladá meg, nemcsak minden lehető világbölcsességnek, hanem minden örök igazságok' tudományának határait, 's felfedezé a' világmindenség' törvényeinek legfőbb feltételét, érthetetlen és zavart szórászhasogatásokkal, 's természetlen és silány feszegetésekkel akará Kant' tiszta ész' kritikáját feldönteni, a' metaphysikának mint tudománynak valóságos lételetét megmutatni, 's azt apodictica bizonyossággal megállapítani 2). Még később *Folnesics János Lajos* (szül. 1780, megh. 1823), különösen erkölcsi és paedagogikai tekintetben igyekszik megczáfolni Kant', Fichte' és Schelling' tanítványait; megmutatja tudományos készüllettel azoknak hamis és veszedelmes voltát, 's a' Supernaturalismust veszi védszárnyai alá 3). *B. K. N.* egy

1) A' Kant szerint való filosofiának rostálgatása levelekben. Pozsonyban, 1801. 8.

2) Zwey Abhandlungen über Metaphysik und Naturlehre, geschöpft aus Principien der reinen Vernunft. Von Karl des heil. röm. Reichs Freih. von Kerekes, Magnaten des Königreichs Ungarn. Tyrnau, 1806. S. 271. 8.

3) Tudományos Gyűjtemény. 1817. V. kötet. I. 44.

értekezést írt, mellyben értekezik a' philosophia' elveiről 's végzéjáról, egyszersmind Krug' 's más mostani philosophusok' elvetlenségöket megtámadja 1). — Felkelt Kant ellen egy magát meg nem nevezett aggbölcseledő is (Consil. Laskai?) egy értekezéssel, mellyben azt állítja, hogy Kant' morálja annak oka, hogy a' mai tanulók a' valóságos emberi méltóságot nem az erkölcsiségben hanem a' fényezésben keresik (!) 's azt igyekezik megmutatni, hogy egyedül az empirica philosophia képes az ember' boldogítására 's lelki tehetségei' kimívelésére (?) 2). Kant ellenzójének mutatja magát székely-udvarhelyi professor *Szigethi Gyula Mihály* is az erkölcsstudományban. Megvetvén ő Kant' elvét, a' cselekedet' valódi erkölcsiségét abban találja, ha ez a' tiszta okosság' törvényeivel megegyez (professor Imreként) az Isten' akaratja 's parancsolatja szerint van, ha megfelel a' tiszta lelkiesség' szavának, ha a' belső tiszta érzéshez van alkalmaztatva, valóságos belső örömet, megnyugvást 's igaz boldogságot szerez 3). Egyébiránt voltak mások is, kik munkáikban Kantról czáfolólag szólnak, mint a' többek között professor *Csucsics*, ki azt állítja, hogy Kant' philosophiája minden kijelentés' felforgatására vala intézve. Prof. Krug' logikája, metaphysikája 's aesthetikája ellen értelmes ellenvetéseket tett *Fábriczi Sámuel* 4). Azonban legbuzgóbb 's elmésebb ellenzője vala nálunk

1) Tudom. Gyűjt. 1823. V. kötet. I. 51.

2) Tudom. Gyűjt. 1824. V. kötet. I. 71.

3) A' tudományokba becsúszott fő alkatmány (primum principium) megrostálva. Felső-Magyarországi Minerva, 1832. II. Negyed. I. 361.

4) Tudom. Gyűjt. 1822. VIII. kötet. I. 62.

a' critica philosophiának professor *Rozgonyi*, mint ezt apróbb polemikus munkái is bizonyítják 1).

Kant' philosophiájának theoretikai része keveseknek, de annál többeknek tetszett annak a' morálra való alkalmaztatása, melly Kant' minden speculatióinak fő resultatuma. „Die Hauptsache“ — így szól Kant — „ist immer die Moralität; diese ist das Heilige und Unverletzliche, was wir beschützen müssen, und dieses ist auch der Grund und der Zweck aller unserer Speculationen und Untersuchungen. Alle metaphysische Speculationen gehen darauf hinaus“ 2). Mint Németországban a' Kant szerinti morálnak legszámosb 's legnyomomb' kidolgozói voltak, úgy nálunk is legtöbbször tetszett ez, 's e' vala azon tárgy, melly honi nyelvünkön is dolgozókra talált. Első, ki mint Kant' követője felszólalt hazánkban, a' fáradhatatlan szorgalmu 's nagy tudományu *Márton István*, pápai professor vala, ki Schmid' morálját (1790), melly a' maga nemében, minden eddigleni szám nélkül való dolgozások közt, még mind eddig általjában el nem ért must-

-
- 1) Észrevételek azon még kézírásban lévő 's a' Kant' ízlése szerint készült munkára nézve, mellynek neve: *Erkölesi tudományok' megrostálása*. Irattak R. J. által. S. Patakon, 1813. 1. 32. 8.

Responsio ad immodesti anonymi Recensentis crises, contra dubia de initiis transcendentalis Idealismi Kantiani. S. Patakini, 1816. 8. p. 61.

A' Pap és a' Doctor a' sinlődő Kant körül, vagy rövid vizsgálása főképen a' Tiszt. Pucz Antal Úr elmékedéseinek 's a' t. 1819. 8. 1. 53.

- 2) Immanuel Kant's Vorlesungen über die Metaphysik. Zum Druck befördert von dem Herausgeber der Kantischen Vorlesungen über die philosophische Religionslehre u. s. w. Erfurt, 1821. 8.

rája a' tökéletnek, mellyre ezen tudomány a' kanti philosophia' határi közt eljuthat, magyarra fordítá 's azt egy bő előbeszéddel és szótárral megtoldá 1). Ezen morál, mellyel magát professor Márton István, mint Kant' igen buzgó követője esmerteté meg hazánkban, kemény zaklatásokra ingerlé a' Kant szerint való philosophia' rostálgatásának íróját. Később a' kisebb iskolák' számára írt Márton István egy kis erkölcsi Katechismust 2), mellyet *Moldoványi Antal* (megh. 1819) recenseált 3), 's ezen recenziójában magát mint értelmes anti-kantianus tünteté ki, de a' melly igen élénk tollcsatára nyujta alkalmat. Hogy végre honfiaival egész rendszerben megismertethesse Kant' philosophiáját, melly már Smyrnában is, hol Homér hőseit éneklé, 's hol Thales az első philosophiai iskolát felnyitá, taníttatik prof. *Kuma* által, Krug' útmutatása szerint, mellyet ennél fogva egész kiterjedésben nem esmerni, honfiaira: nézve szégyennek tartá, Krug' rendszeres előadását, kivonatban, deák nyelvre (mivel — úgy mond, — a' magyar tudományos nyelv még nincsen kimívelve) tevő által 4), de a' mellyből az első darabnál több, hihetőleg a' részvétel' hiánya miatt — mi nálunk a' tudományos munkákra nézve mindennapi dolog — nem jelent meg.

-
- 1) Keresztyén theologusi Moral, vagy- is erkölcsi tudomány. Győrben, 1796. 8.
 - 2) Keresztyén moralis kis Katechismus, magános olvasóknak számokra készítette és kiadta Márton István pápai professor. Bécsben, 1817. 8.
 - 3) Systema Philosophiae criticae, in compendium redigit, latine interpretatus est, ac edidit Stephanus Márton. Tomus I. Philosophiam fundamentalem, Logicam, Metaphysicam et Aestheticam in se complectens. Viennae, 1820. 8. p. 477.

A' critica philosophia' másik iskolája Erdélyben fejlett ki, hol *Köteles Sámuel* (szül. 1770, megh. 1831), egy jeles elméjű tudós, ki Jenában többek közt Fichte' leczkéit hallgatá, elébb Marosvásárhelyen, aztán Nagy-Enyeden tanított, 's harmincz évi munkálkodása Erdélyre nagy befolyással volt. Tanításiban előszer Kantot, később Krugot követé. Köteles Sámuelnek magyar literatúrai tekintetben is igen tiszteletre méltó érdemei vannak, mivel nyomtatásban megjelent munkáit magyar nyelven adá ki. Rendszeres és alapos erkölcsi philosophiája, mellyet mindenütt világosság és pontosság bélyegzenek, 's mellynek szerzésében mint mondja, különösen a' vala czélja, hogy a' critica philosophia minden alacsony haszonkeresésen felülemelkedett charactert formáló erkölcselvei, és az erkölcsi életre nézve tökéletes meggyőződése szerint felette hasznos igazságai terjedjenek, a' szívekben gyökeret verjenek és az erkölcsi életre nézve hasznos gyümölcsöt teremjenek, egy a' legjobb munkák közzül a' maga nemében 1). Hasonló világos és értelmes előadás 's lelkesedés jelelik ki, apróbb értekezéseit is ezen derék irónknak. Sympathiáról írt értekezésében 2), az emberben lakozó erkölcsi érzést fényes színekkel festi. Egy más értekezésben 3), a' vallás' eredeti forrását

-
- 1) Az erkölcsi filosofiának eleji. Egy kézi könyv, melyet a' maga tanítványi' számára készített Köteles Sámuel, a' Marosvásárhelyi ref. collegiumban Philosophiát, Politikát és Statistikát tanító rendes prof.

I. Rész. Tiszta erkölcsi Filosofia. Marosvásárhelyen, 1817. 8. 380 l.

II. Rész. Erkölcsi Anthropologia, vagy alkalmaztatott erkölcsi tudomány, u. o. 1817. 240 l.

- 2) Tudom. Gyűjt. 1826. XII. kötet. l. 28.
 3) Tudom. Gyűjt. 1827. V. kötet. l. 18.

keresi fel, 's mind az erkölcsi, mind a' vallástudományt ugyanazon egy eredeti alkatból, tudniillik, az ember' erkölcsi természetéből, nem pedig a' természet' vizsgálásából származtatja. Az erkölcsi törvényből, mint eredeti forrásból származik, úgy mond, az Istenben és halhatatlanságban való élő hit, a' helyett, hogy a' külső természet' vizsgálása csak eszköz a' vallásos hit' élő és eleven hitté emelkedésére. — Erkölcsi tudományon kívül logikát is dolgozott Kőteles Sámuel, Krug szerint, melly már háromszor jelent meg nyomtatásban, a' mi nem csekély jele a' valóban jeles munka' czélirányos voltának 1). A' munka' érdemének egyike, hogy a' szerző a' magyar terminológiára józan észszel 's czélirányosan ügyel, úgy, hogy azzal az ő munkáit bélyegző világos előadás homályba nem borúl. Adott végre ki philosophia' encyclopaediáját is 2), mellyet ismét leginkább Krug szerint, de eredeti felfogással dolgozott. A' szorgalmatos férfiúnak több kéziratái is maradtak 3).

Ezen két jeles tudósunkon kívül senki sem dolgoza nálunk Kant' szellemében külön munkát, noha

-
- 1) Közönséges Logika, vagy az értelem' tudománya. A' Hallgatók számára írta Kőteles Sámuel. Harmadik megbőv. kiadás. Nagy-Enyeden, 1830. 8. 240 l.
 - 2) A' Philosophia' Encyclopaediája. A' Hallgatók' számára készítette Kőteles Sámuel. Nagy - Enyeden, 1829. 8. l. 164.
 - 3) 1. A' Filosofi'a históriája;
2. Görög Philosophia' históriája;
3. Szép ízlés' tudománya.

Deák kéziratok: 1. *Metaphysica*; 2. *Jus Naturae privatum, publicum ac Gentium universale*; mellyet a' *Censura* meg nem engedte.

hihető, hogy kéziratban többek hevernek, mint ezt a' professor Rozgonyi által recenseált 's fentebb említett munka is mutatja. Kazinczynknak szándéka vala Snell' aesthetikáját lefordítani 's azt olly sok világosításokkal és példákkal elnézni, hogy azt olly olvasók is megérthessék, kik az új philosophiába nincsenek beavatva. Dolgozott ő Herder' minden pályairásinak lefordításán is, mellyek philosophiai 's szép literatúrai írásnak osztályában vannak. — Kant' philosophiájának fő resultatumáról *Pucz Antal* írt egy rövid értekezést 1), mellyben azt mutatja meg, hogy senki az erkölcsi tudományt 's vallást egész nagyságában, fényében, méltóságában és megsérthetetlenségében úgy meg nem mutatá, mint Kant. Ezen értekezés az éles elméjű Rozgonyit felszólalásra indítá. Czáfelő értekezésében nem csak Pucz Antalt hanem Márton Istvánt is érdeklé. Egyébiránt Pucz Antal az akarat' szabadságáról is írt, hol azt vitatja, hogy a' szabadság az ember' talptheiségeinek, a' mívelt akarat vagy az indító okokkal járó esmereterő szerint való gyakorlásában áll 2). Lefordítá ezen kívül Mutschelle, Kant' követőjének egy munkáját is 3). — A' critica philosophiá' szellemében dolgozá *Jerémiás Sámuel* is az ember' boldogságának feltételéről írt értekezését 4). Professor *Vécsei József*, egy értelmes okoskodó, Krug után az eszméletben (conscientiában) keresi az esmeret' forrását, de az in-

1) Tudom. Gyűjt. 1818. XI. köt. I. 32.

2) Tudom. Gyűjt. 1828. X. köt. I. 49.

3) A' Teremtőnek esmérete és szeretete a' Teremtmények' vizsgálásából. Írta német nyelven Mutschelle Sebestyén, magyarázta Pucz Antal Nagy-Bajcsi Plebános. Pesten, 1807. 8. I. XVI és 260.

4) Tudom. Gyűjt. 1830. X. köt. I. 1.

nen származó rendszert nem transcendentalis Synthetismusnak (Krug szerint) hanem eszméletvitatásnak (Syntheidismusnak) nevezi 1). Mint Kant' hív követője, lépett fel, a' termékeny elméjű *Kállay Ferencz* is, a' Tudománytárban kiadott jeles értekezéseiben. — Deákul két jeles Logika jelent meg hazánkban Kant' szellemében: *Fuchs Sámuel*, lőcsei professor 2), 's a' derék *Carlovszky Zsigmond*, eperjesi professortól 3) (megh. 1821), ki mint költő 4) és szónok, 's a' deák és görög írók' nagy esmerője, köz tiszteletben vala.

Egyébiránt a' critica philosophiának befolyása nyilvánvaló volt hazánkban, nem csak a' protestans hanem még a' catholikus iskolákra is. Catholikus philosophiai íróink' legnagyobb részének munkáiban lehet annak nyomaira találni. *Karpe* és *Wenzel* a' critica philosophia szerint tanítottak Austriában, 's ezeknek a' magyarországi catholikus írókra nem kevés befolyásuk volt, mind a' mellett is, hogy nekik is több ellenzőik voltak. Legtöbbet tettek nálunk is a' critica philosophia' terjedésére, professor Krugnak világos előadásu 's tetsző öltözetű munkái, mellyek Bécsben újra kinyomtatattván, csekélyb ároknál fogva a' szegényebb sorsuak által is megszerezethettek.

Fichte, ki mindenható énjét helyezteté minden tudományok' elejére, nem talált, mint feljebb is látók,

1) Tudom. Gyűjt. 1833. XI. 1. 9.

2) Institutiones Logicae, usibus scholasticae juventutis accommodatae. Leutschoviae, 1800.

3) Logica. Auctore Sig. Carlovszky. Cassoviae, 1815. Ed. alt. 1820. 8.

4) Derék Prosodiája (Eperjesini, 1806) esmeretes.

sok követőkre. Azonban erkölcsstanítmánya, mellyet hasonlókép nézelődő szempontból, a' személyleges (subjectiv) és tárgyalagos (objectiv) egységéből hoz le, de a' melly nagy egyoldalúsága mellett is fennséges erkölcsi nézetekre nyujt alkalmat, nálunk is talált egy szellemdús követőt *Sipos Pál*-ban, ki 1805 November 12-dikén, mint Mathesis és Physika' professora köszönt be Sárospatakon, 's később mint tordasi predikátor halt meg. Ez a' jeles férfiú, ki mint az Isometer' feltalálója, Németországban is nagy hírt nyert 's szerencsés költő volt, több nagybecsű, nagy részt nyomtatásban is megjelent halotti beszédeivel, mellyek Fichte' szellemében mozognak, mind Sárospatakon, mind Erdélyben, mint derék philosophus, ékes és erőtele szónok, hallgatóit bámulásra ragadá.

Többeknek tetszett honunkban is, Schellingnek az általános ugyanazonságból lehozott genialis rendszere. Mint Németországban, úgy nálunk is, különösen a' a' természettudományokkal foglalatatoskodók hódoltak Schellingnek, ki az idealis világot a' realissal öszveköte, 's így a' természettudományi vizsgálódásoknak magas ingert 's valami mennyei bájta kölcsönzött. Első, ki ezen philosophia' szellemében szólott hazai nyelvünkön, Zágoni *Aranka György*, az erdélyi kir. táblánál assessor (szül. 1737, megh. 1817) vala. Ő 64 esztendőskorában, Kant' leczkéit járá a' marosvásárhelyi collegiumban, de olvasásai természetphilosophiai nézetekre vezették, mellyeket aphorismusokban ada elő *). Őt követé, a' fáradhatatlan szorgalmú *Pethe Ferencz*, ki természethistoriája' bevezetéséül, az élettudományt az éles elméjű 's eleven phantaziájú prof. *Burdach*' munkáiból fordítá, egészen a' természetphilosophia' szelle-

*) *Aranka György*' apró munkáji. Maros - Vásárhelyen, 1805. 8.

mében 1). — Ő utána dr. *Rácz István*, beiktató értekezésében 2), mint Schelling' követője mutatá be magát a' tudós világnak. Ez a' ritka tehetségű, bámulásra méltó tudományu, 's szabad lelkű genialis férfiú (szül. 1782), ki kedvezőbb helyzetben 's egy tudományt kedvelő hazában, a' nemzet' diszére szolgálhattott vala, ki nálunk alig esmerve 's nem becsülve, a' sors' viszontagságától ide oda hányattatva, 's végre a' szükség' mindennemű aggodalmival küzködve, mint tébolyodott vesze el egy pesti kórházban (Nov. 8-dikán 1828), nagyszámu munkákat dolgozott, mellyeknek nagy része kéziratban hever, más része részint maga, részint mások' nevei alatt jelent meg, 's mellyek tanúi azon magas philosophiai észnek, melly benne lakozott. — Schelling' philosophiája lelkesíté dr. *Bódogh Mihályt* is (szül. 1789, megh. 1825). Ezen jeles elméjű 's nagy tudományu férfiú, két deák értekezést ada ki, mellyek a' homályos előadás mellett is, ügyes és gazdag philosophiai lelket árulnak el 3). A' szóban lévő philosophiai rendszernek hódol *Almásy Balogh Pál* is, mint azt az agyvelő kifejtődéséről 's éle-

-
- 1) Természethistória és Mesterségtudomány, a' Tanítók' és Tanulók' szükségekre, 's az ebben Gyönyörködők' hasznokra. Készítette kis-szántói Pethe Ferencz. Bécsben, 1815. 8. I. köt. I. 17—115.
 - 2) Planematologia Jatrices seu Diatribae Medicae praecipuos errores in Medicina omnis aevi fontes critica sistens et examinans. Pestini, 1816. 8. p. 92.
 - 3) De philosophematibus omnis aevi ac imprimis recentissimis in Theoriam Medicam influxu. Pestini, 1817. 8. p. 190.

Historico-critica biosophiae disquisitio. Auctore M. Felice a Nemes Bikk. Lipsiae, 1818. 8. p. 132.

téről írt értekezése 1), 's egyéb munkái bizonyítják, valamint testvére *Sámuel* is, mint ezt a' Tudományos Gyűjteményben kiadott jeles értekezései 's recenzióiból láthatni. A' Schelling' philosophiájának hódol végre sárospataki prof. *Nyíry István* is. Ez a' jeles férfiú, ki ön lelki ereje által esmerkedett meg az újabb időkör' philosophiai rendszereivel, a' philosophia' megfogását így határozza meg: „Az ismertet' megállapításának alkotmánya”, 's két fő részre osztja, képes (formalis) és tárgyásra (realisra), Kant szerint, kinek szellemében értekezik a' logikáról. A' tárgyas philosophiában (hova a' physikát' és metaphysikát szám-lálja), Schelling' szelleme lelkesíti a' szerzőt, a' meny-nyiben ő is az általános ugyanazonságban keresi a' philosophia' okfőjét. Azonban rendszerének az által igyekszik eredetiséget adni, hogy az utolsó általányt a' világtól teljességgel különválasztja, 's e' szerint a' Pantheismust kikerülvé, az Istenség' valóságos ideáját a' philosophiába visszahelyeztetni, mint ezt egy más munkájában is (*Prima elementa Matheseos intensorum. Cassoviae, 1721*) igyekezett eszközteni 2). — Prof. Nyírynek célja a' Pantheismus' és Atheismus' ledöntése, azonban az utolsó általánynak a' világtól való különszakasztása által, a' nézelődő mystikusok' sorába lép, kik Schelling' üres általánya helyett az Isten' szabad 's élő személyét helyhetik, 's kiknél a'

1) De evolutione et vita encephali. Pestini, 8. 1823. p. 115.

2) Conspectus Philosophiae empiricae Lockii, scepticae Humii, criticae Kantii, transcendentalis Fichtii et Schellingii ad suas Categorias relati. Accedunt prima elementa Intensorum philosophiae propiora. Auctore Novae Matheseos Intensorum. S. Patakini, 1824. 8. pag. 194.

teremtés, nem az Istenség' szükséges és megfogható kifejlődése, hanem egy szabad megfoghatatlan tett. Legújabbban professor Nyiry a' deák nyelv' philosophiáját is, a' Kant által világosságra hozott, de tökéletesen ki nem fejtett Categoriák' útmutatása' szerint alkotja 's megmutatja, hogy a' nyelvtndomány is, mint egyéb valóságos tudományok a' philosophia' része, mivel a' nyelv egy úton jár a' transcendentalis logikával 's tulajdonképen annak jelenete. A' grammatikát úgy lehet, így szól, ezen philosophiai lehozás szerint alkotni, mint a priori tudományt 's az így alkotott philosophiai grammatikának hasznait előadja, mind a' grammatikára nézve közönségesen, mind a' deák nyelvre különösen, mind végre a' philosophiára nézve 1).

A' Schelling' philosophiájának legújabb sarjadéka a' genialis Hegel' rendszere, nálunk tudtomra követtékre nem talált, mit talám egy részt annak tulajdoníthatunk, mivel a' berlini főiskolát az utolsó időkben tanuló ifjaink igen ritkán látogaták 's látogathaták meg. Azonban Fejér György a' philosophiát Hegel szerint határozza meg 2).

Hazánkban a' critica philosophia' ellensúlya, az Empirismus, eleitől fogva ápolókra 's tisztelőkre talált 's két első rangú ref. iskoláinkban, Sárospatakon és Debreczenben, számos esztendőig ez tanított. Amott *Rozgonyi József* (megh. 1823), egy ritka tudományu 's éles elméjű gondolkodó, ki magát külföldön 's nevezetesen Hollandiában és Angliában több esztendőig mívelé, 's néhány esztendeig losonczy professor volt, 1798 Május 2-dikán tartá beköszönő beszédét: „De so-

1) *Disquisitio philosophica, de causis sermonis latini, Grammaticis philosophiae categorias, Philosophis Grammaticam explicans.* S. Patakini, 1827. 8.

2) *Tudom. Gyűjt.* 1818. I. 1. 10.

cratica philosophandi ratione temporibus nostris revocanda“, melly egészen Kant ellen vala intézve. Rozgonyi mind végig élénk ostromlója volt minden tapasztalástúli nézelődéseknek 's különösen a' Kant' újításának. Psychológiáját, mellyben különösen egykori ultrajectomi tanítóját Hennertet 's az angol philosophusokat, nevezetesen pedig Beattie-t és Reid-et követi, 1819-ban adá ki 1). Újra kiadá ezen kívül még az előtt professor Szentgyörgyi' aristotelesi szellemben írt logikáját, mellyben a' syllogismusokra nézve eredetileg dolgozott 2). Irt philosophia' históriáját is 3).

Az érzésre és okosságra hallgató empirismust választá rendszere' elvéül, a' derék *Ercsei Dániel* is, a' debreczeni reform. collegiumban a' philosophia' rendes professora. Ő vala első, ki az egész philosophiát legelőszér adá magyarul, bizonyos rendszerben. Mind a' theoretica, mind a' practica philosophia, szerinte a' tapasztalati psychológián alapúlnak, vagy is e' köti össze a' kettőt. Annak részei: Ontologia és metaphysika; ennek természeti jus és erkölcsi philosophia; 's ezek (kivévé a' természeti jogot) két darabból álló munkácskája' tárgyai 4). Prof. Ercsei a' philosophia' történetét is előadá 5), mellyben a' régibb

-
- 1) Aphorismi Psychologiae empiricae et rationalis, perpetua Philosophiae criticae ratione habita, a Josepho Rozgonyi. S. Patakini, 1819. 8. p. 327.
 - 2) Steph. Szentgyörgyi logica multum mutata et quoad fieri potuit aevo nostro accomodata. Posonii, 1805. 8.
 - 3) Aphorismi Historiae philosophiae. S. Patakini, 1821. 8.
 - 4) Philosophia. Írta Ercsei Dániel. Két darab. Debreczenben, 1813—17. 8. — I. 201 lap. II. 175 l.
 - 5) Philosophia' Históriája. Írta Ercsei Dániel. Debreczenben, 1825. 8. 193 l.

philosophia' történetét bővebben, de az újabb épen legfontosb korszaknak történetét Kanttól a' jelen időkig igen röviden, néhány lapon végezné el. Legközelebb deakúl adá ki psychológiáját 's logikáját 1).

Megjegyzésre méltó, hogy noha ezen két főiskola' jeles tanítóinak nagy befolyásuk volt a' reform. tanuló ifjúság' philosophiai kimívelésére, még is alig került azokból ki valaki, ki mint a' tapasztalati philosophia' hőse lépett volna fel a' magyar literatúrában; sőt azok, kik a' transcendentalis philosophia' magas nézeteinek hódolnak, nagyrészt a' pataki iskolából kerültek ki, a' mi világos jele annak, hogy többen egyedül a' tudvány' magas ingere által vezetettve, minden oktató nélkül merészlettek a' philosophiai tudományok' mélylyebb titkaiba beavatkozni, 's a' magasb röptű philosophiai nézetek' körébe felemelkedni. — A' Catholikuskok közzül *Verner József*, győri professor, írt egy bő és jelesen kidolgozott tapasztalati lélektudományt deakúl 2). — Voltak egyébiránt még néhányan hazánkban, kik magokat az empirismus' 's nevezetesen a' francia empirismus' barátinak mutatak. — A' múlt század' végén Voltaire' philosophiai románja, mellyel a' nagy Leibnitz' Theodiceáját tette nevetség' tárgyává, magyar nyelvre fordíttatott 3). *Kazinczy Ferencz*, honi literatúránk' nagynevű hőse, Rochefoucauld' maxi-

-
- 1) Compendium Psychologiae empiricae et Logicae. In usum auditorum, edidit D. Ercsei. Debrecini, 1833. 8. p. 122.
 - 2) Psychologia empirica. Edidit Josephus Verner, AA. LL. et Philosophiae Doctor etc. Jaurini, 1827. 8. p. 528.
 - 3) Kandid vagy a' legjobbik világ. Eldoradóban, 1793. 8. l. 168.

máit fordítá magyar nyelvre 1); Super. *Kis János* pedig Droznak, ki epicurusi maximák' hirdetője vala „Essai sur l'art d'être heureux“ című munkáját 2), mellyet ez még akkor írt, mikor a' sensualismus Franciaországban hitelben vala.

Dicsérettel kell végre ezen iskola' körében említenünk, szép elméjü és soknemü esmeretekkel gazdag gróf *Széchenyinknek*, nemzetünk' kevélységének, eredeti bélyegü, 's practicus gondolatokkal teljes munkáit, mellyek az angol philosophia' szellemében, 's különösen a' Baco' tanítmányin alapuló tapasztalásköri józan nézetekkel vannak dolgozva. Mint az angol elsőrangú írók (lásd feljebb), úgy gróf *Széchenyink* is a' philosophia' végrendeltetését, az emberi élet' soknemü viszonyainak okos, célirányos, hasznos elintezésében, a' közjó' magas, emberi rendeltetésünkkel egyező előmozdításában, a' tudományos műveltségnek a' status' és egyház' céljaira való feldolgozásában, 's a' nemzeti nagyság' lehető magas polczra emelésében keresi, mint ezt különösen legújabb nagybecsü munkája bizonyítja, 's ezen tekintetben mind eddig egyedül áll ő, ébresztő 's világitó fáklyaként, literatúránk' mezején; okos példája azonban, vajha többeket is követésre 's hasonló dolgozásokra indítna, 's vajha hazánk a' dicső angoly nemzet' nagyságára függesztvén szeméit, azon bátorságos tapasztalati úton, mellyet. ők követnek, az értelmi fenségre való törekedés 's minden jónak, hasz-

-
- 1) Herczeg Rochefoucauldnek Maximái és morális reflexiói három nyelven. Németre fordította Schulz, Magyarra Kazinczy Ferencz. Bécsben és Triestben, 1818. 8. XXII. és 202 lap.
 - 2) Eudaimonia, vagy boldogúl élés' mesterségére tanító közhasznu Filosofia. Írta francia nyelven Droz József. Sopronyban, 1827. 8.

nosnak és czélirányosnak előmozdítása által, igyekeznék nemzeti bélyegének megfelelő álláspontjára a' több művelt nemzetek' sorában! — Egyébiránt az angol philosophusok közzül, *Ferguson Ádám* után (szül. 1724, megh. 1816), ki az erényt az arra való törekedésben keresé, hogy természetünk folyvást nagyobb lelki tökélet' állapotjára fejeljen ki, *E. I. P.* dolgozott egy értekezést 1).

Ezen két philosophiai iskolán kívül, egy harmadik is létez hazánkban, mellyet az eclecticusok formálnak, 's ez legkiterjedtebb. Ide tartoznak nagyobb részt catholicus íróink, kik a' régi scholastica philosophia' tanítmányiról sem akarnak általjában letenni, de az újnak sem akarják magokat egészen megadni; valamint azok is, kik egy rendszernek sem akarnak kizárva hódolni, hanem azt, mit meggyőződésök szerint jónak vélnek, mindentől elfogadni készek. Ezen szellemben írá *Péteri Takács József*, szép esmereteket 's bő olvasottságot mutató erkölcsi tanításait 2). Ide tartozik debreczeni professor *Sárvári Pál* is, ki magának nagy érdemet szerze az által, hogy az erkölcsi philosophiát már a' múlt század' végén magyarul tanítá. Már külföldön laktában egy jeles philosophiai értekezésével jelelé ki magát prof. *Sárvári* 3). Fentt említett erkölcsi philosophiáját két darabban adá

1) A' boldogság' ideájának kifejtése. F. Magyarországi Minerva. 1827. I. 1273.

2) Erkölcsi oktatások, mellyeket Tolnai gróf Festetics László kedves tanítványának szivére kötött. Bécsben, 1799. 8. 392 l.

3) Commentatio de summis cognitionis humanae principiis. Göttingae, 1795. 4.

ki, mellyeknek elsőjében az erkölcsi philosophia' elveiről, másodikban az erkölcsi kötelességekről értekezik¹⁾. Ezen szép tudományyal és bő olvasottsággal, 's a' mi a' munka' egyik érdeme, tiszta és érthető előadás-sal írt nagybecsű munkában, a' derék szerző mérséklett elvet állít fel, Feder' útmutatása szerint, mellynél fogva a' jó cselekedetre indíthat mind a' külső haszon, mind a' lélek' belső öröme 's meglelégedése, mind különösen 's főképen a' kötelesség. — Hasonló utat követett popularis erkölcsi munkájának kidolgozásában, *Endrődy N. János* (szül. 1757, megh. 1824), ki az igazság 's erény eránt buzgó lélekkel, mind azt, mit az akkori leghíresb írók (Iselin, Kant, Herder, Feder, Tieftrunk, Schwartz, Wieland, Sonnenfels, Martini, Reimarus, Barthelemy 's a' t.) céljára valót mondának, a' görög 's római classicusok' ideájival gazdagítva, közlé a' nagyobb olvasó publicumnak szánt munkájában, mellyben Kant' tiszta erkölcsi rendszerének is, de sokkal többet hódol az Eudaemonismusnak²⁾. Később a' Tudom. Gyűjteményben is írt Endrődy János

-
- 1) *Moralis Philosophia*, mellyben az erkölcsi cselekedeteknek a' józan okosság szerint való főregulája vagy Principiuma kikeresődik 's a' t. Készítette Sárvári Pál. Pesten, 1802. 226 l. 8.

Ennek második része: *Filosofusi Ethika*, az az, erkölcsi tiszteinkről vagy kötelességeinkről és gyakorlások' módjáról a' józan okosság szerint való tudomány. Nagy-Váradon, 1804. 8. 162 lap.

- 2) Az embernek boldogsága, kifejtetve a' józan bölcselkedésnek segítségével; írta polgár társainak hasznokra Endrődy János, a' kegyes oskolák' szerzetes rendjöknek egyik tagja, előbb cs. k. táborig pap, most Eszterházy József gróf Úrfiak' nevelője. Három könyvben. Pest. 1806. I. 323 l. II. 355 l. III. 462 l. 8.

egy értekezést az erkölcsi romlottságról, mellyet Voltaire, Hobbes, Rochester 's hasonneműk' írásaikból meritett hitvallás' megvetéséből, a' fényüzés' elterjedéséből, 's a' házi nevelésből származtat 1). Ide tartozik végre *Bencsik József* populáris nyelven írt erkölcs-tanítmánya is, mellyben ő a' naponkint nevedő erkölcsromlást, a' kötelességek' tanításának hiányában keresvén, mind az ifjak' mind a' felserdültek' számára, erkölcsi szabályokat ad 2).

Nagy érdemeket szerzett magának hazánk' ecletikus philosophusai között *Fejér György*, egy legszelesb tudomány 's legjelesb íróink közzül, ki a' többek között a' philosophia' körében is jeles munkákkal gazdagítá literatúránkat. Ő írt legelső anthropológiát, köznépi nyelven, a' mívelt olvasók' számára 3). Új nézetek, mellyek által a' tudomány messzebb vitetnék 's mellyekből új igazságokat lehetne tanulni, nincsenek ezen munkában, de tanítmányai a' legjobb forrásokból vannak meritve. Plattner, Ith, Wagner, Funke, Loder, Funk, Kant, Tiedeman, Jacob, Schmidt, Sulzer, Mendelssohn, Feder, Eberhard, Tissot, Rác 's mások voltak azok, kiknek munkáit használta a' szerző, közhasznu munkája' szerzésében. Később az ember' kiformáltatásáról írt jeles munkájával ajándékozá

-
- 1) A' mai akármilyen mértékben elharapózott erkölcsi romlottságnak fő okairól. Tudom. Gyűjt., 1822. VII. kötet. 3 lap.
 - 2) Az emberi kötelességek' rajzolatja, rövid erkölcsi oktatásokban. Készítette Bencsik József a' törvények' doktora és sz. kir. Bazin városának Plebánosa. Pozsonyban, 1818. 8.
 - 3) Anthropologia, vagy-is az ember' esmertetése. Budán, 1807. 8.

meg Fejér György az olvasó publicumot 1), mellynek első részében az embernek mind értelmi mind erkölcsi kimíveléséről szól, mit abban helyeztet, hogy az ember' minden lelki tehetségei kifejtessenek 's céljokhoz képest tökéletesítenek, hogy az ember az legyen a' mivé lehet, 's rendeltetéséhez képest lennie kell. Másik része Logika, melly első egész kiterjedésű magyar munka ezen nemben, 's mellyet a' szerző Wolf, Plattner, Reimarus, Kreil, Jacob, Jäsche, Kiesewetter, Tieftrunk és Krug' munkáik után dolgozott. Készített ő metaphysikát is magyar nyelven, de költség' szüke miatt ki nem adhatá. Egyébiránt Fejér György' munkáiban nincsen csín és világosság, minek oka a' magyar philosophiai nyelv' hiánya, de sok systematikus ész 's helyes okoskodás.

Egy legbecsesb philosophikus íróink közzül *Ruszek József*, kinek bevezetése a' philosophiára 2), tiszta világos elmével 's türelmes lélekkel van írva, 's ritka szorgalmat és bő olvasottságot mutat. Encyclopaediájában 3) széles kört ad a' philosophiának, a' mennyiben a' physikát is annak részévé teszi. Legnagyobb érdemet szerzett magának *Ruszek József*, a' philosophia'

-
- 1) Az ember' kimíveltetése. Írta Fejér György, a' pesti Universitásnál királyi oktató. Első Rész. Az ember' kiformáltatásáról. Pesten, 1809. 8.

Az ember' kiformáltatása gondolkodó erejére nézve, vagy - is közhasznú Logika. Pesten, 1810. 8. 336 lap.

- 2) A' Filosofia' előljáró értekezései. Írta *Ruszek József*, a' Weszprémi nevendék Papság' egyik 's öregbik Tanítója. Weszprémben, 1812. 8. X. és 112 lap.
- 3) A' Filosofiának summás rajzolatja, vagy-is Encyclopaediája. Weszprémben, 1812. 45 l. 8.

történetírásában, mellyet Buhle szerint dolgozott, 's mellyben a' magyar philosophia' történetét is első adá elő 1). Ruszek' munkáit haszinte az írásmód nem ajánlja is, de a' helyes ítélet 's dologértés érdeme-síti. — Prof. *Chuchich* nem láttatott tisztában lenni ön-magával, 's innen philosophiája semmi bizonyos elveken nem épül 2). *Crítica* philosophiát kívánt volna ugyan követni, de sok helytt dogmatikus és így következet-len. Egyszer Kant' elveivel él, máskor Kant ellen ki-kél, és így egymást láttatnak a' felhordott vélemények lerontani. Innen a' zavart előadások, tökéletlen esmeré-tek, helytelen nézetek 's ítéletek, hamis adatok 's következetlenségek munkájában. Így haboz professor *Verner József* is bő foglalatú 's egyébkint jeles logi-kájában 3). Egy helytt Kantot követi, de másutt neki ellene mond. Ide tartozik esztergomi professor *Prúnyi József* logikája is 4).

Legnagyobb nevet szerzett magának eclectikus philosophusaink közt, a' — fájdalom! — korán elhunyt

-
- 1) A' Filosofianak rövid históriája. Írta Ruszek József 's a' t. Weszprémben, 1811. 378 l. 8.
 - 2) *Philosophia critice elaborata*, auctore Simeone Chuchich, Presbytero Dioecesis Graeco-Catholicae Crisien-sis. AA. LL. et Philosophiae Doctore. Logicae, Me-taphysicae et Ethicae in R. Academia Zagrabiensi Pro-fessore P. O. Tomul. 10. Viennae, 1815.
 - 3) *Logica, seu Dianoeologia*, quam edidit Josephus Ver-ner, AA. LL. et Philosophiae Doctor in R. Academia Jaurinensi Philosophiae theoreticae et practicae profes-sor p. o. 1821. Jaurini. 8. XVI et 380 pag.
 - 4) *Systema Philosophiae fundamentalis sive Logica*, au-ctore Jos. Prúnyi, SS. Theol. Doctore, in Lyceo Ar-chi-Episcopali Strigoniensi Philos. theoreticae et pra-cticae Professore p. o. Tyrnaviae, 1823. 8. p. 225.

professor *Imre János* (megh. 1832), ki az egész philosophiát rendszeresen kidolgozá, előszer deákul, mellyet három ízben ada ki megjobbítva 1), aztán magyarul, de a' mellyet, fájdalom! el nem végezhetete, 's mellyből ennél fogva csak a' logica és metaphysica jelenhettek meg 2). *Imre'* philosophiai munkái nagy olvasottságot, éles dialecticus elmét, 's ügyes gondolkodót mutatnak. Önvallomása szerint *Verulami Baco'* nyomdokait követi, de sokat köszön *Kantnak* 's különösen *Krugnak* is, úgy azonban, hogy a' philosophia' talptételeit 's tárgyait szoros vizsgálat alá veszi, 's azokat szabadon meghányván vetvén, maga belátása szerint módosítja (vagy önkitétele szerint jobbítgatja). Prof. *Imrének* különös és maradandó érdeme az, hogy a' magyar philosophiába egészen új 's nagybecsű terminológiát hozott bé, melly által a' magyar philosophiai dolgozásokra nagyobb utat törvén, nem kevesett tett ezen tudomány' előmenetelére hazánkban. Utolsó munkája a' *derék Imrének* egy életphilosophiai úfmutató, melly az ő szép gondolkodásának eleven bizonyása 3).

-
- 1) *Amicum foedus rationis cum experientia, seu Philosophia novis curis edita* (harmadik kiadás). Auctore *Joanne Imre.*

Pars I. *Logica.* 1830. (Első kiadás 1818. I. 264. 8.)

Pars II. *Metaphysica pura.* 1831. 8. p. 228. —
(Első kiadás 1821.)

Pars III. *Metaphysica adplicata.* 1832. p. 404.

Pars IV. *Ethica.* Pestini, 1830. p. 317.

- 2) *A' Bölcselkedés.* Első darab. *A' gondolkodás' tudománya.* Pesten, 1829. 8. 350 l.

Második darab. *A' Metaphysika,* azaz, az *Észmérés' tudománya.* Pesten, 1829. 386 l.

- 3) *Az ifju magyar Bölcselkedő.* Pesten, 1830. 134 l. 8.

Mi illeti az egyes philosophiai tárgyakat, fájdalom, itt kell különösen megvallani szegénységünket, mivel alig mutathatunk fel e' vagy ama' tárgyban olly munkát, melly nemzeti literatúránkra kitünő díszet há- rítana. Logikáink többnyire deákul vannak írva. Ma- gyarúl nem mutathatunk fel többet Apáczai Csere Já- nos' idejétől fogva, a' Fejér Györgyénél, Köteles Sá- muelénél (Ercsei és Imre' philosophiai rendszerökre iktaták azt be) 's a' Storchenau logikája' fordításá- nál 1). Ide tartozó értekezéseket írtak *Lencsés An- tal* 2), prof. *Gregus Mihály* 3), prof. *Szigethi Gyula Mihály* 4).

Legtöbb apró dolgozásokat mutathatunk fel az aesthetikából, világos jeléül annak, hogy nálunk — mint másutt is tudományos műveltség' kezdetében — mind eddig a' költés legnagyobb érdekű vala, mind az írók' mind az olvasók' legnagyobb részére nézve. Azonban eredeti rendszeres munkákkal ezen körben sem dicsekedhetünk, 's csak töredékek azok, mik honi literatúránk' ezen részét gazdagítják. Két aesthetikai munkát birunk mind eddig hazai nyelvünkön. *Szép*

1) A' Logyka' (avagy a' gondolat mestersége) talpkövei, mellyeket öszverakott Storchenau Zsigmond, Bécsi professor. Im már németből fordította Thezarovits Gá- bor N. Váradon Plebanus. N. Váradon, 1820.

2) A' korlátos ellenkező mondások (Propositiones subcon- trariae) együtt igazak lehetnek ugyan, de igaztalanok soha sem. Tud. Gyűjt. 1822. XII. köt. 1. 88.

3) Van- e egyes vagy individualis ész. Felső Magyaror- szági Minerva. 1829. II. Negyed. 1. 121.

4) A' megbizonyításoknak (demonstratióknak) kútfejei philosophiai ítélet alá vetve. U. o. 1832. II. Negyed. 1. 355.

János, mint feljebb látók, Szerdahelyi után írta aethetikáját 1794. *Pucz Antal*, Eberhardnak, egy nevezetes német gondolkodónak (szül. 1735, megh. 1809), aethetikáját fordította magyar nyelvre 1). Legújebben prof. *Schedius* szép tudománnyal 's éles elmével írt becses aethetikai kézi könyvet ada ki tudományos rendszerben, deákul 2). Ide tartozik nagy részt, *Bitnicz Lajos'* jeles munkája is a' nyelvtudományról 3). — Apróbb aethetikai értekezéseket írtak: *Fejér György*, ki az aethetikáról egy rövid esmertetést közöl 4). *Kazinczy Ferencz* esmeretes mesteri tollával írta a' Sonnettről 5). *Balogh Sámuel* a' Románokról értekezik 's azoknak való helyét a' literatúrában kijegyzi 6). *Fabriczy Sámuel* a' rezzentőről 7); egy nevetlen író a' szeszélyről 8). *Kís János* Blair szerint értekezett az

-
- 1) Aesthetika, vagy- is a' szép tudományok' theoriája. Írta Eberhard G. A. Fordította Pucz Antal. E. E. P. B. P. Pesten, 1817. 8.
 - 2) Principia Philocaliae seu Doctrinae Pulcri. 8. Pestini, 1828.
 - 3) A' magyar nyelvbéli előadás' tudománya. Írta Bitnicz Lajos. Pesten, 1827.
 - 4) Tudom. Gyűjt. 1817. XI. kötet. l. 94.
 - 5) U. o. 1817. IX. kötet. l. 38.
 - 6) U. o. 1824. IV. kötet. l. 70.
 - 7) A' Rezzentőről (das Schauerliche) és a' vele rokonos megfogásokról. Psychologico-aesthetikai próbálat. Tudom. Gyűjt. 1825. II. köt. l. 32.
 - 8) A' kedvi-csiklandról vagy kedvi-csapongásról, azaz: a' szeszélyről és hümorról. Tudom. Gyűjt. 1825. IV. köt. l. 61.

ízlésről 1); *A.* az ízlésről 2), 's majd a' szépről 's szépnek érzéséről 3). *Berzsenyi Dániel* a' versformákról aesthetikai vizsgálódást írt, mellyben a' szép művészetek' legfőbb, legközönségesebb törvényit Aristoteles szerint, a' természet' szép követésében helyezeti 4). *Lassú István* a' drámai költést és annak történetét bőven előadá, de alacsony szempontból vevé 's minden philosophiai rend és ízlés nélkül 5). *Simon Florent*, a' szépséget fejtegeti Krug szerint, 's a' szépet az értelemnek és anyagnak tökéletes és egyenlő egyesüléséből származtatja 6). *Tokody János*, az elme-szikkéről (bon-mot) szép készüllettel 's tudományyal értekezett 7). *Balogh Sámuel* a' poézis' ideáját adá. Értekezése az új jelesb philosophusok' rendszerein mívelt, érett 's gazdag philosophiai lelket árul el. A' szépnak forrását az ideális vagy belső érzésben keresi 's róla Schelling' szellemében értekezik 8). *Döbrentei Gábor* a' szomorú játék' theoriáját adá 9). *Buczy Emil* az elmének magasb kifejtődéséről értekezett, az ízlés' munkáiban 10). *Schedel Ferencz* becses aesthetikai leve-

1) Tudom. Gyűjt. VIII. köt. 1825. I. 76.

2) Felső-Magyarországi Minerva. 1825. I. 14.

3) F. Magyarországi Minerva. 1825. I. 125.

4) Tudom. Gyűjt. 1826. IV. köt. I. 85.

5) Tudom. Gyűjt. 1826. VI. köt. I. 3.

6) Tud. Gyűjt. 1826. IX. köt. I. 3.

7) Tud. Gyűjt. 1827. X. köt. I. 44.

8) Tud. Gyűjt. 1827. XI. kötet. I. 15.

9) Erdélyi Múzeum. IX. Füzet. I. 55.

10) Ugyan ott. VII. Füzet. I. 86.

leket írt, mellyek ízlést 's criticus lelket mutatnak 1). *Bajza* az epigramma' theoriáját adá 2). *Jeremiás Sámuel*, az elegyes érzelmekről értekezett, Morálra alkalmaztatva Mendelssohn szerint 3). Különös tisztelettel említjük e' helytt, *Kölcsey Ferenczet*, a' jeles költőt és műbirót, ki magát több nyomos kritikái 's értekezései által (a' Tudományos Gyűjteményben, 's Élet és Literatúrában) mint éles elméjű műphilosophus tünteté ki. Legújabban *Berzsenyi Dániel*, koszorús költőnk írt egy hosszú értekezést „Poétai harmonisztika“ czím alatt 4), mellyben eredeti felfogások szerint 's criticus lélekkel fejtegeti a' poétai szép' természetét (létalapját), melly szerint nem egyéb, mint a' szép érzet által iránylott szépnek és az értelem által iránylott jónak, hármonias közép léte, azaz szépjó, vagy jószép.

A' természeti jogban mutathatunk egy két jeles munkát fel. *Dienes Sámuel* a' híres Martini' munkáját adá ki honi nyelven 5). *Fuchs Sámuel*, Kant' követője, jeles kézi könyvet adott ki deákul 6). *Szilágyi János*

1) Tudom. Gyűjt. 1828. I. kötet. l. 92. 's több kötetekben.

2) Tud. Gyűjt. 1828. XII. köt. l. 1.

3) Tud. Gyűjt. 1828. XII. köt. l. 43.

4) Magyar Tudós Társaság' Évkönyvei. I. kötet. Pesten, 1833. 4. l. 247.

5) Martini Bárá Természet Törvényéről való állításainak magyarázatja, mellyet német nyelvből magyarra fordított és a' maga költségén kiadott Dienes Sámuel. 8. Bécsben, 1792.

6) Elementa Juris Naturae. Leutschoviae, 1803. 8.

munkája 1), dicséretet érdemel. *Szibeniszt Mihály* jeles kézi könyvet ada ki a' természeti jogról 2). *Ujfalusi Nep. János* tudós munkájának első részét adá ki 3). Legújabbban *Virozsil Antal*, pesti professor, adá ki egész kiterjedésében a' természeti jogot 4). Ez a' jeles munka, melly nagy tudománynyal, gazdag literatúrával 's philosophicus lélekkal van kidolgozva, díszére szolgál hazánknak. Vajha honi nyelven készült volna! — Apróbb ide tartozó értekezéseket írtak: *Luczenbacher János* 5) és *Kunoss Endre* 6).

Egyes philosophiai tárgyakról írtak: *Tóth Pál*, a' zseniről, ki azt (Helvetius szerint) a' nevelésnek tulajdonítja 7); *Jeremiás Sámuel*, a' philosophiai Cosmogoniákat és Geogoniákat tudósan megvizsgálván, az atomistica, idealistica és critica iskolák' véleményeit a' világ' eredetéről megveti 's a' mózesi geognosiát oltalmazza, mivel — úgy mond — hit nélkül meg nem foghatjuk a' világ' eredetét. Mi illeti a' természet' archaeológiáját, vagy a' föld' mostani formájának erede-

-
- 1) Természeti törvénytudomány a' Tétető practica philosophia' második része. Készítette Sz. Szilágyi János Th. Dr. Szigethen, 1813. 8.
 - 2) Institutiones juris naturalis. 2 Tom. Jaurini, 1820.
 - 3) A' természeti hármastörvény, rövid históriájával egygyütt. I. Rész. 8. Pesten, 1825.
 - 4) Jus Naturae Privatum methodo critica deductum ab Antonio Virozsil etc. Tomi III. Pestini, 1833. 8.
 - 5) Elmélekedések a' természeti justudomány' állapotjáról. Tud. Gyűjt. 1828. VII. köt. I. 62.
 - 6) Valami a' természeti jogból. Tud. Gyűjt. V. köt. I. 38.
 - 7) Tud. Gyűjt. 1823. II. köt. I. 84.

tét, itt azokhoz áll, kik a' tűzi és vízi egyetemes rendszert védik 1). *Balogh Sámuel*, Methodologiában tett próbát 's világos és philosophiai lélekkel írt értekezésében, Schelling szerint, az őstudatban vagy általános észben keresi minden tudományok' alapját és feltételét, mellyből következetesen húzza le a' tudományok' öszveségét 2). *Ugyanő* a' szülő és észok (Causa et Ratio) közt lévő különbséget a' világnak idealis és realis felfogásából hozza le 3). Prof. *Rozgonyi József* Aristippust védi 4). *Döbrentei Gábor* erkölcsi elmékedéseket írt, Hume 's Swift nyomain 5). *Szabó András* philosophiára vezető értekezéseket 6); *Csontos István* a' bölcseségről írt, 's előadván az életbölcsesség' hasznait, azt nevezi igazi emberi bölcseségnek 7). Prof. *Magda Pál* a' fatumról tudós és becses értekezést írt 8). Prof. *Szigethi Gyula Mihály* somatologiai próbatételt írt 9). *Körmendi Kamill*, egy philosophiai értekezésben a' józan philosophiát az emberiség' boldogsága' eszközének adja elő 10). *Vecsei József* a' test' és a' lélek' egybeköttetéséről értekezik 's azt alapítja meg,

-
- 1) Tud. Gyűjt. 1825. VIII. köt. lap. I.
 - 2) Tud. Gyűjt. 1825. IX. köt. l. 47.
 - 3) Tud. Gyűjt. 1822. X. köt. l. 72.
 - 4) Tud. Gyűjt. 1822. VII. köt. l. 52.
 - 5) Erdélyi Múzeum. VI. Füzet. l. 143.
 - 6) U. ott. I. Füzet. l. 90. II. l. 53. IV. l. 46.
 - 7) F. Magyarországi Minerva. 1827. I. Negyed. l. 1017.
 - 8) F. Magyarorsz. Minerva 1827.
 - 9) Az emberi lélekkel egybeköttetett élőtestnek philosophiai esmerete. F. Magyarorsz. Min. 1830. IV. Negyed. l. 126.
 - 10) Esz és Philosophia. F. M. M. 1832. I. Negyed. l. 82.

hogy a' lélek az emberben a' hatalmasabb fél 1). A' kritikáról írtak *Döbrenzei Gábor* 2) és *Kölcsey Ferencz* 3).

Minekelőtte philosophiai literatúránk' körét berekesztenők, méltó még itt említésbe hoznunk, hogy sok nagyérdemű íróink' ide tartozó munkái, a' még nálunk mindég szoros korlátok közt létező tudományos műveltség' szegénysége, 's a' tudományos munkák' innen eredő kelletlensége miatt, kéziratban hevernek. *Fejér György'* Metaphysikája, a' derék *Katona Mihály'* (szül. 1764, megh. 1822) Logikája, Psychologiája, Anthropologiája; *Tóth László'* (megh. 1821) Anthropologiája; *Kazinczy'* (szül. 1758, megh. 1831) Aesthetikája; *Köteles Sámuel'* több munkái a' magyar literatúrának díszére váltak volna. Voltak 's vannak philosophusaink, kik részint tanító, részint szónokszékekben jóltéví befolyással voltak 's vannak a' nemzetre, de a' kik részint szerénységből, részint a' nyugalom' szeretetéből — mint *Plinius* mondja — elvonják magokat a' hír' sugári elől.

Szembeszökő körülmény eddigi előadásunkban, hogy midőn más művelt nemzetek' philosophiai literatúráját csak főbb vonásokkal érinténk, honi literatúránk' festésében még az apróbb értekezésekre is kiereszkedénk. Azonban mi nemzetünk' philosophiai műveltségét, a' könnyebb öszve hasonlítás végett, teljes alakban igyekeznék rajzolni, a' mennyiben ez a' literatúra' szüleményeiben mutatkozik, 's e' tekintetben teljes igazsággal van a' derék *Tennemann*-nak, midőn azt mondja 4): hogy

1) Tud. Gyűjt. 1833. XII. köt. I. I.

2) Erdélyi Múzeum. IX. köt. I. 146.

3) Kritikai lapok. II. köt.

4) Geschichte der griechischen Philosophie bis auf Sokrates, von D. Wilh. Gottl. Tennemann. Mit Anmerk.

nem csak a' teljesen kifejtt rendszerek érdemlenek figyelmet, hanem az el nem sült próbatételek 's tévedések, sőt egyes felállított vagy megigazított tételek, megfogatok, gondolatok, sőt vélemények is; a' mennyiben ezeknek befolyások volt, valamelly nemzetnél uralkodó philosophiai rendszerre, vagy a' philosophiai kimívelődésre; vagy a' mennyiben ezek valamelly nemzet' philosophiai műveltségének tolmácsai lehetnek: annyival inkább, mivel az illy egyes ideák 's megfogatok, sokszor mintegy magvai, előlapjai, egy azokból a' nemzet' individualis bélyegéhez képest kifejlendő tudományos rendszernek, 's igazgatói vagy irányzatadói a' később történendő tudományos munkálkodásoknak.

Ha ezek után nemzetünk' philosophiai műveltségét összehasonlítjuk más művelt nemzetekével, őszintén meg kell vallanunk, hogy mi a' philosophiában mind eddig igen csekély előmenetelt tettünk; literatúránk pedig más művelt nemzetekéhez képest, tekintetet alig érdemel. Míg az Olaszok a' közép korban *Bonaventura*, *Thomas d' Aquino*, később *Giordano Bruno*, *Cardanus*, *Campanella*, *Vico*, *Filangieri*; a' Franciaák az újabb időkben: *Des Cartes*, *Malebranche*, *Voltaire*, *Condillac*, *D' Alembert*, *Royer Collard*, *Victor Cousin*; az Angolok: *Baco*, *Locke*, *Hume*, *Stewart*; a' Hollandusok: *Erasmus*, *Hugo Grotius*, *Spinoza*, *Hemsterhuis*; a' Németek: *Leibnitz*, *Wolf*, *Kant*, *Fichte*, *Schelling*, *Hegel* 's több más nagynevű philosophusaikkal dicsekedhetnek: mi egész literatúrai pályánkon nem mutathatunk fel senkit, kit ezeknek ellenükbe tehetnének; kinek munkálkodása a' philosophiai tanulmányok' előmenetelére valamit tett volna. Míg a' dicsért nemzetek, remek munkáikkal, mellyek

mind meg annyi maradandó emlékei az emberi elme' felemelkedésének 's kifejtődésének, egész Európára ébresztő világsugárokat hintének el: mi nem mutathatunk fel egyet sem, melly honi literatúránk' körén kívül figyelmet gerjesztett volna. Az idők' elleneállhatatlan folyamától vitetve, 's a' műveltségre való belső ösztön 's fogékonyság által is ingereltetve, a' múlt század' vége óta, sokkal nagyobb az esmeretek' gazdagítására' való vágy, 's a' művelt nemzetek' magas álláspontja felé való törekedés, mint volt az előtt nemzetünkben; de azon hev buzgalmat, melly sok hazánkfainak keblét lelkesíté, megbéníták 's kiolták a' lelki felemelkedés' ellensúlyai. Innen sokak' fáradhatatlan munkálkodásinak, vas szorgalmának 's magas igyekezteinek, nem vala semmi örvendetes gyümölcse a' házára nézve.

Ha philosophiai literatúránk' egyes vonásait tekintjük, mi nem mutathatunk fel egy eredeti 's a' magyar nemzeti bélyegből kifejlett philosophiai rendszert sem. Philosophiai műveltségünk nagy részint a' külföldi 's különösen a' Németországban divatozott 's divatozó philosophiai rendszereken alapúl. Külföldi mázu 's különösen honi nyelven írt, némi figyelmet érdemlő philosophiai munkáink' számát, újjainkon fel lehet számlálni. Mi több, még csak olly munkát sem mutathatunk fel, melly ezen tudományt mostani álláspontjához képest művelt 's gondos honi nyelven adná; 's míg a' fentt említett művelt nemzetek a' nagyobb nevű idegen philosophusok' munkáit honi nyelvöken bírják: mi csak egynek philosophiai munkáját sem bírjuk anyanyelvünkön, 's legfeljebb némelly kegyességre vezető 's erkölcsanító munkák' fordításaival dicsekedhetünk. Innen, míg más művelt nemzetek lelki erejüket folyvást próbálgatják az igazság' kimeríthetetlen forrásának vizsgálatában; míg merész szárnyalgással új meg új utakat törnek, nem rettentve vissza semmi

akadályok 's el nem sült próbatételek által, a' philosophia' magas ideájának elérésére: mi nyugalmas vesztegléssel várjuk, míg a' mások által tört út előttünk is feltűnik, nem annak rendes útján, literatúrai segéd eszközök — folyóírások 's fordítások — hanem némelly külföldet látott hazánkiai által. Innen van, hogy nálunk mind eddig a' külföldi mívelt nemzetek' philosophiai munkálkodásik és míveltségök csaknem egészen esmeretlen, 's csak némelly tudomány' 's literatúra' baráti értik 's érzik, mi távol maradtunk a' philosophiai tanulmányokban. Innen van, hogy legnagyobb része tudósainknak, a' külföldi philosophiai munkálkodásokat csak igen felületesen esmervén, 's azok' szellemébe behatni méltónak nem tartván, szánakozással 's némi megvetéssel szólnak azokról, kik a' régi megavúlt philosophiai álláspontról feljebb emelkedni, 's a' világ' és emberi való' titkaiba — a' megszokott útról eltérve — mélyebben behatni igyekeznek. — Az egyes philosophiai tárgyakban is, mi szegény literatúránk' állapotja, a' fentt mondottakból kiki láthatja. Leggazdagabbak vagyunk logikai kézi könyvekben, de azok nagyrészt deák nyelven vannak írva; honi nyelvünken csak hármat bírunk külön: Apáczai Csere Jánosét, Fejér György és Köteles Sámuelét; kettőt pedig — Ercsei Dánielét és Imre Jánosét — philosophiai rendszerbe iktatva. Psychológiában szinte néhány deák kézi könyveink vannak; anyanyelvünken az egy Horváth Ádámén kívül többet fel nem mutathatunk, hanemha a' Campe' magyarra fordított Psychológiáját is (Pozsonyban, 1794. 8. p. 128) ide számláljuk. Illy csekély — más nemzetekkel összevetve — aesthetikát 's természeti jogot illető literatúránk is. Legtiszteletreméltóbb írókat — noha itt is igen csekély számuakat — mutathatunk az erkölcsi philosophiában, mellyben *Sárvári Pál*, *Márton István* 's *Köteles Sámuel* magokat kitüntették. — A' philosophia' történet-

írásában, ha ki esmeri a' Tennemann, Rixner, Ritter, Hegel, Dégérando, Damiron és Stewart' nagybecsű munkáikat — hogy többeket ne említsek — fájdalommal fogja megvallani, mi távol vagyunk még mi itt is, kik Ruszeken 's Ercsein kívül egyebet nem nevezhetünk *).

Midőn így a' philosophiai, vagy hogy igazabban szóljunk, tudományos műveltség' szegénységbe hazánkban, méltó kedvetlenségbe meríti a' hazáját szerető 's annak nagyságát hév kebellet ohajtó hazafit; midőn látja csaknem mindenben hátra maradni nemzetét, míg mások az emberiség' magas rendeltetésének pályáján óriási lépésekkel előre haladnak; önkényt fakadnak keblében e' gondolatok: ha vallyon a' természet olly mostoha volt-e valóban nemzetünkhez a' lelki adományok' kiosztásában, hogy mi magasb értelmi műveltségre ne emelkedhessünk? 's arra kárhoztata-e bennünket, hogy az egyformaság, közömbösség 's mély álom' állapotjából, a' virító ifjuság' erőtele korára soha se juthassunk? Nem rejteznék-e valóban nemzetünkben semmi nemzeti nagyság' 's dicsőség' magvai, vagy tán nem bírunk-e elegendő erővel azok' kifejtésére? Elértük-e már a' lelki műveltség' 's nemzeti kifejlés' azon fokát,

*) Ezen szomorító elméletet tetemesen enyhíti prof. Péterfi Károly úrnak bőven 's szép tudománnyal kidolgozott munkája (Filosofusok' és filozofia' históriája. Első rész. Régi filosofusok' és filozofia' históriája. Kiadta Kibédi Péterfi Károly, az Evang. Ref. Maros Vásárhelyi főiskolájában filozofiát, anthropológiát és politikát tanító közönséges és rendes Professor. Maros Vásárhelyen, 1833. 8.), melly könyvárosi közlekedésink' igen tökéletlen lábon állása miatt, csak akkor jutott ide, mikor már e' jelen kézirat Censor' kezében vala.

melly ránk nézve elérhető az okos valóságok' véghe-
tetlen sorában, vagy tán még szebb jövőndő is mosolyg
felénk a' nemzetek' sorskönyvében?

Ha nemzetünk' történeteibe tekintünk, úgy talál-
juk, hogy a' Magyarokat bizonyos philosophiai lélek
bélyegzé elejtől fogva, mint ezt polgári életöknek igen
sok vonási kivívják. Tagadhatatlan, hogy őket euró-
pai lakhelyökben az értelmi műveltségre való vágy 's
tudomáyszeretet soha sem hagyá el; hogy minden kor-
szakban mutatkoztak itt ott a' felvilágosodás' szikrái;
hogy az idegen nemzetek' műveltségi 's tudományos
igyekezeteiket, minden viszontagságok' ellenére is,
igyekeztek követni; sőt hogy lángoló buzgalommal
vándoroltak Európa' nagyobb hírű művelési intézeteibe,
tudományos esmereteik' gyarapítására; hogy a' tuda-
mányok' nagy lelkű pártfogói, sok szép alapítványokat
's intézeteket hoztak létre (lásd Fesslert Bd. X. S. 385
—450), mellyek tudományos műveltségünk' történeté-
ben enyh-balzsam gyanánt illetik az olvasót; 's hogy
végre honfiaink egyes dolgokban más szerencsésb 's
műveltebb nemzeteket meg is előztek. Történeti dá-
tumok, hogy Magyarországon elébb vala egyetem
(1276) mint Németországon (1348), két századdal elébb
tudós társaság mint egyebütt *); hogy Budán csak ha-
mar a' könyvnyomtatás' mestersége' feltalálása után,
könyvnyomtató-műhely állíttatott fel; hogy magyar
szótár elébb jelent meg (Pesti Gáboré 1538) mint né-
met; hogy nálunk csaknem húsz esztendővel korábban
(1620) nyomtattatott kalendárium, mint Európa' egyéb

*) A' legelső tudós társaság, a' párizsi theologiai társaság
volt, melly 1611-ben állott fel. Hat esztendővel később
állott elő a' weimári gyümölcsöző társaság. Magyar-
országon 1497-ben alapítá vagy újítá meg Celtes Kon-
rád a' Duna-társaságot.

tartományiban; hogy Mátyás király alatt, Budán volt az akkori kor', nem mondom legbecsesb — melly Florenziában létezett — de bizonyosan legdrágább 's pompásabb könyvtára; hogy az eperjesi születésű 's odaváló pap, *Zimmermann Mátyás* (szül. 1625, megh. 1689), adá ki a' legelső tudós újságot Németországon (1674. in 4.); hogy nálunk sokkal előbb jelent meg anyai nyelven philosophiai munka, mint Németországon 's a' t. Honnan van hát, hogy ennyi világos jelei mellett az esmeretekre 's tudományos műveltségre vágyódó léleknek, hazánk olly csekély fokát érheté el az értelmi nagyságnak? Honnan van, hogy annyi buzgó igyekezet 's vas szorgalom, olly lángoló kedv, kitűnő lelki tehetségek 's hajlandóságok' ellenére is, annyira hátramaradtunk más mívelt nemzetektől*)? hogy a' felébredt előmenetelre való vágy, mit olly sok ízben kijelentének 's hangos szóval kimondának több nemeslelkű hazánkfiai, soha sem sikerülhetett? hogy az itt ott mutatkozó tudományos igyekezeteknek jóltevő széthatását olly csekély mértékben tapasztalhatók? hogy végre olly számos esztendőknék, mellyek alatt a' béke' anyala mosolygott hazánkra, olly kevés gyümölcsével dicsekedhetünk, mellyek a' tudományok' mezején figyelmet érdemelnének? — Ezen kérdések' megfejtése, vizsgálódásunk' utolsó cikkelyének tárgya.

*) „Hungary that terra incognita of civilized Europa“, ily szól, minap egy Angol. Foreign Review. London, Nr. IX. 1829. p. 223.

ÖTÖDIK CZIKKELY.

A' philosophiai műveltség' hátramaradásának okai Magyarországon.

Ha a' tudományok' egymással való szoros egybe-
függését gondolóra vesszük, 's okoskodó elménk az
utolsó alapot keresi, végre a' philosophián állapodik
meg. Minn épülnek ugyan is a' lelket művelő 's ne-
mesítő tudományok? Nem az értelem' (intelligentia)
kifejlésén 's a' felvilágosodott ész' gondolatán-e? Éb-
reszthetnek-e az iskolai tudományok nemes felemelke-
dést, a' szépnek, jónak, nagynak érzésére 's szerel-
mére való hajlandóságot a' kebelben, ha a' lélek' te-
hetségei nincsenek minden oldalról kifejtve? — ha an-
nak munkálkodását nem a' józan bölcsesség' elvei vezér-
lik? Nem a' philosophia- e az, mellynek az erköl-
csökre 's polgári virtusokra, sőt az egész társaság'
lelki életére legnagyobb befolyása van? Nem abban
egyesülnek-e a' nemzetek' legnagyobb, legeszesb, leg-
nemesb lelki tehetségű individuumainak legmélyebb,
legfontosb gondolati? Nem ez-e minden tudományok'
alapköve, mellyből, mint valamely törzsből kell
minden tudományos esmereteknek kifejtőzniök? Va-
lóban ha ez — mint az emberi lélek' szabad gondol-
kodásának tudománya — nincsen kimívelve, akkor a'
többi tudományoknak is szenvedniök kell; mert mi éb-
reszti fel inkább a' lelket, mentül több esmeretek'
szerzésére, mint a' gondolkodás' szabad kifejlése, a'

bennünket körülvevő tárgyaknak szabad felfogása, az elrejtettek után való vizsgálódás?

Midőn hát philosophiai műveltségről van szó, akkor egyszersemind a' tudományok' öszveségét lelkesítő elvek 's esmeretek is tárgyai a' vizsgálódásnak; 's mivel az esmeretek' első kifejlései alapúl szolgálnak a' későbbi philosophiai vélemények 's tanítmányoknak; vagy mivel a' philosophia' története az emberi lélek' kifejlésének 's előmenetelének rajzát terjeszti előnkbe: szükség, hogy minekelőtte a' feltett kérdésre felelünk, az értelmi műveltség' történetét is rövideden érintsük.

Az emberi léleknek a' kifejlésre, külső behatások, indítványok és serkentő okokra van szüksége. Egy nemzet sem emelkedett csupán önjerejéből a' tudományok' szembeszökő polczára, egy sem fejtette ki magából a' tudományok' minden elemeit. Csak lassanként kellett itt ott az egyes ideáknak, gondolkodó főkből e' vagy ama' képből feltűnni, 's mások által a' kifejtés' útján előbbre vitetni. Az első philosophiai ideák' forrását a' vallásos ideák 's ezeket a' természet' tüneményei szülték. A' Görögök a' napkeleti esoterica vallásból vevék alapideáikat (mint azt Ast, Creuzer 's mások megmutaták), noha mindég dicsőségökre válik nekik, hogy ők elsőik választák el a' mythustól, vallásos mondáktól 's poézistól a' gondolkodást, 's ők adtak tulajdon megvét a' philosophiának.

A' külső körülmények' 's behatásoknak az emberi lélek' kifejlésére, a' gondolkodás' — érzés' — és cselekvés' módjára, felette nagy befolyások van. Sokat tesz nevezetesen az értelmi műveltség' minémüségére, valamelly tartománynak matematikai helyzete. Ott, hol éjszaki szelek süvöltnek 's az esztendő' nagy részét zuzmarázok bélyegzik; hol a' természet' szépségei alig fejlenek ki 's már ismét hófedel alá rejteznek; hol a' hosszú télen ált nincs egyéb, mi a' természet' barátját gyönyörködtesse, mint magas fák'

kopasz ágai, vagy hófedte síkságok, jégmrevítette folyamok, kiholt bércek 's völgyek: másneműek az érzéki benyomások, egészen másnemű gondolatoknak kell hát itt kifejlődni, mint ott, hol a' természet sokáig megtartja bájos öltözetét; hol nyájas viráglepte völgyek, különbféle alakú bércek, méltóságos folyamok egymást felváltva mulattatják a' szemlélőt; hol a' kedvező időszak' buja pompájában emelkedő fák' lombjaival enyhe suvalmak játszanak, 's a' földélet mindenemű sugárzatokban mutatkozik. Ott, hol a' szemek előtt kietlen vadonok, puszta homok rónák fekszenek; hol az olvasztó szelek előtt nincs árny, melly menedéket ajánljon; hol petyhüdt tavak' mérges kigőzölgései fertezik a' levegőt; hol rossz, bűdös, zavaros vizek 's ízetlen, silány földi termékek szolgálnak italul és ételül: természetes, hogy az ott lakók' testi 's ennél fogva lelki állapotjuk is más, mint ott, hol a' természet szebb alakokban mutatkozik. — Valamint az egész természet' alakja ezen két különböző éghajlat alatt egészen más, úgy a' fentebb életű lények, az állatok is különböző alkatuak, 's maga az ember is mind lelki mind testi tulajdonságaira nézve különböző. Ez az egész föld' felületét felfogó tekintet, egyes tartományokra szorítva is némi részben helyt áll; mert haszinte nem megyünk is annyira, mint ez előtt 24 esztendővel (1809) némelly német tudósok, kik éjszaki Németországot minden érdemből kivetkeztetvén, minden nemeslelkűséget, genialitást 's értelmi nagyságot, déli Németország' lakosaira ruháztak, 's ez által a' pártgyűlöletet táplálták: tagadni mindazáltal nem lehet, hogy ugyanazon tartományok' egyes részeiben, azoknak helyzetéhez 's physikai tulajdonságaihoz képest, más neműek az erkölcsök 's szokások, másnemű a' gondolkodásmód; innen más irányu az értelmi fejlődés. Mind az ugyanis, a' mi az emberi testre befolyik, annak állapotját változtatja, behat a' lélek állapotjára is.

Azonban a' paradicsomi lakhely még magában nem elegendő arra, hogy e' vagy ama' nemzet az értelmi fennség' magas polczára emelkedjék. A' legszebb tartomány is, ha hegyekkel van körülvéve 's más nemzetektől elzárva, ön erejéből a' tudományok' szembetűnő polczára nem emelkedhetik. Arra elmulthatatlan szükség, az idegen nemzetekkel való közelebbi esmerkedés és gyakori surlódás, hogy azoknak szokásaikat, tulajdon esmereteiket, fölfedezéseiket, e' vagy ama' tudományban vagy művészségben szerzett ügyességöket, társasági rendelkezéseiket, azon módot, mellyel ők a' tudományos esmereteket használják 's az életre alkalmaztatják, esmerjük 's ön célinkra használjuk. Innen a' szigetek' 's tengerpartok' lakói mindég felülmúlták az azoktól távolabb lévő tartományok' lakóit; 's a' helyett, hogy ezeknél sokszor a' legszebb talentommal 's lelki tehetségekkel bíró individuumok, az alkalom', verseny' és buzdítás' nem léte miatt, esmeretlenül tűnnek el: amott mindenki, még olly csekély talentomát is, a' tökéletnek bizonyos fokára mívelheti, mint ezt a' történettudomány ellenemondhatatlanul bizonyítja *).

Gondos figyelmet érdemel az is, hogy mint minden más termékei a' föld' életének, úgy az emberek is a' föld' különbözőkülönbféle részein, más más bélyegző tulajdonságokkal 's megkülönböztető lelki és testi minéműségekkel bírnak. Innen a' lelki míveltségnek olly sokféle irányai, a' nemzetek' különbözőkülönbféleségei szerint. Ugyanazon külső befolyások és körülmények más más irányu kifejlést eszközölnek, mint ezt a' mívelt nemzeteknél valóban látjuk is. Hogy valamely nemzet az értelmi míveltség' magas fokára emel-

*) V. ö. Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit, von Joh. Gottfr. Herder. Carlsruhe, 1792. Dritter Theil. S. 158.

kedhessék, szükséges a' kedvező körülményeken kívül bizonyos természeti hajlandóság is, melly a' lelket a' mindennapi élet' szükségein tülemelje, fogékonnyá tegye azt a' magasb vizsgálódások' s tudományos esmeretek' elfogadására, s folyvást táplálja a' magasb tökéltre buzdító nemes vágyat.

Egyik fő sarka minden lelki műveltségnek a' polgári viszonyokban van. A' Homér' Görögjei, a' vad Barbarusokkal öszve hasonlítva, nem ön lelki tehetségeikben, nagyobb ügyességökben 's erejökben, hanem status-alkotmányokban keresték állapotjuk' elsőségét, mint azt az Odysseus' egy sora, mellyel a' Cyclopsokat különösen jeleli,

„Τοῖσιν δ' οὐτ' ἄγοραὶ βουλευφόροι, οὕτε θεμιστες“

Odys. IX. 112.

világosan mutatja. Innen leszállván a' Rómaiak' győzelmével, a' nagy görög nemzet' szerencsecsillaga, s öszveomolván azon dicső szerkezetű statusalkotmány, mellynek védpaizsa alatt a' Görögök a' nemzeti nagyság' pályáját megfutották, azon hölcsek helyett, kiknek szájából az emberi nemzet' ifju korának erőtele kinyilatkozási, világsugárként ömlöttek el mindenfelé, csak az elmúlt nagyság' arnyékképei lengették Athene' dűledékein.

Mit tehet a' szerencses helyezet mind természeti mind politikai tekintetben a' műveltség' s tudományok' kifejlésére, annak örök példája marad Görögország. A' természet' azon gyönyörű scénaí, mellyek Görögország' fennsleges tájait paradicsommá emelik, s mellyek a' nagy angoly költő' tollába ezen sorokat adák:

— — how lovely in thine age of woe
Land of lost gods, and godlike men, are thou!
Thy vales of ever-green, thy hills of snow
Proclaim thee Nature's varied favourite now.

Childe Harold. Canto IV. St. 85.

azon dicső mérsékletű éghajlat, melly gazdag bőségben fejté ki a' munkás kezek alatt, az élet' minden szükségéit; azon kedvező politikai helyzet, köz lelkét ébresztő 's tápláló státusalkotmány, melly a' Görögök' mindennemű viszonyaira kihatott, az egész nemzetben kifejlett szabad szellem 's nagy tettekre törekedés, a' magas tökéletben divatozó művészet 's ez által elterjesztett magasb ízlés, az egyes polgárok' 's statusok' egymással való vetélkedése, a' virágzó kereskedés, melly őket csaknem minden más nemzetekkel öszveköte, mind egyesültek ezen szerencsés nemzetnek az értelmi műveltség' magas polczára emelésére. Egy olly statusban, hol minden polgár egyenlő jusokkal bírt 's értelmi erejének energiája szerint kisebb nagyobb részt vehetett az egészre való munkálkodásban 's hatásban; hol mindenkinek nyitva volt az út értelmi elsőségénél fogva, a' legmagasb polgári tisztségekre, 's polgári dicsőséget 's koszorút aratni csak a' való érdemnek volt szabad; hol az elme nem esmert kifejlődésében semmi korlátot, 's szabad repkedésben mulathatott az akkor lehető esmeretek' megyéjében: nem csuda, ha minden polgárnak főgondja vala a' lélek' kimívelése, ha mindenki igyekezett magát tudományos vagy polgári tekintetben mások felett megkülönböztetni. Egy illy szerencsés statusalkotmány alatt, a' lélek' szükségei naponként érezhetőbbek lettek, a' tudományok' szerete öregbedett, a' nevelés, társalkodás 's életrend, a' műveltség' 's ízlés' rendszabási szerint intéztetett, 's végre a' nyelv, ez a' minden emberi műveltség' legfontosb 's leghatalmasb eszköze, minden fejledező ideák' 's esmeretek' egyesítője, minden társalkodási viszonyok' eszközlője, 's minden nemzeti lét' egyedülvaló alapja, minden tudományok' hív tolmácsolására alkalmatossá tétetett, 's tudományos nyelvvé műveltetett. A' Görögök-nél ezen szerencsés körülmények' következésében kitünőleg philosophiai lélek uralkodott. Elmésség, szabad-

elmű okoskodás, éles ítélő tehetség, 's eleven teremtő képzelődés jelelik ki minden munkáikat. Ezen lelki adományok' magvai, a' kedvező körülmények 's célirányos velebánás és kimívelés által, a' Görögöknek magas tudományos bélyeget adtak, olly bélyeget, melly nékiek a' régi világban uralkodó értelmi elsőséget szerzett. Bizvást lehet azonban azt is állítani, hogy egy olly nemzet, melly kedvező helyzetét 's körülményeit olly bölcsen tudja használni, 's magának olly dicső statusalkotmányt szerezni, politikai viszonyait olly termékeny lábra állítani, kereskedési öszveköttetéseit olly virágzó állapotra juttatni: már magában hordja, magvait a' nagyobb értelmi műveltségre juthatásnak is.

Ha ezeket öszvevetjük, két fő okait találjuk a' Görögöknél a' tudományos fennségnek. Egyik azon szabadság, mellynek szelleme az egész statusalkotmányt álthatotta, 's mellynek alapítói és védői, a' jóniai iskola' legjelesb bölcsei valának; másik az ó gazdagságok 's hatalmok. A' szabadság' szüleménye volt azon teremtői képzelő erő, melly a' Görögök' munkáit a' természettől kölcsönözött ragyogó színekkel öltözteté, mellynek fő igyekezete mindég az ideál, melly a' szépnék legfennsőbb typusa, 's melly a' kecs, egyszerűség, symmetria és nagyság' szövetségéből áll elő. A' művészség' innen eredő lelkes nemesítése, 's a' magas tökéletre vitt ékesszólás a' világ' legkimíveltebb nyelvén, az elmélés, figyelem 's philosophia' lelket, minden jobb fejűknél felébreszté; 's így álltak elő azon philosophiai rendszerek, mellyek merészségök és nagyságok, eredetiségök és rendkívülvalóságok által, bámulásra méltó emlékei maradnak mindenha, az emberi lélek' felemelkedésének.

Róma eleinte csak a' katonai győzedelmek' zsi-bongó piacza volt, csak később, midőn a' Görögök' értelmi nagyságának omladványi oda hurczoltattak; midőn a' legyőzött nép' tanult fejei, Rómát mint rabsá-

gok' helyét köszöntötték, kezdének ébredni a' tudományos esmeretekre fogékony győzők. Azonban a' nézelődő philosophia nemes gyümölcsöket Rómában sohasem teremhetett. A' szabadság, nem a' bölcs törvényadók' munkája volt itt, mint Görögországban, hanem a' nemzet' characteréből 's erkölcséből fejlett ki. Amott a' szabadság szülte a' philosophiát, a' Rómaiaknál akkor kezdett az kifejlteni 's köz érdeket gerjeszteni, midőn a' szabadság elenyészett, 's a' Despotismus mindig jobban érezteté vas pálcáját, 's ekkor egyéb tudományok is hanyatlani kezdének. Míg a' szabadság' szelleme uralkodott Rómában, míg az írók 's szónokok szabadon 's félelem nélkül kimondhatták, mi lelkökből kifejlett: addig virágoztak a' tudományok is, fényes ékesszólás, csinos nyelv, energiával teljes beszéd ömlött le a' szónokok' ajkairól, a' status és polgári élet' legfontosb dolgairól. Lucretius, Cicero, Cato, lelkök' visszhangjait tevék papirostra; de mihelytt a' Róma' fényét homályba döntő tyrannusok szolgálai rablánczokra verék a' népet, 's az elveszté önméltóságának érzését 's nemzeti bélyegét, az érzés 's gondolkodás' fennségével együtt: azonnal távozni kezdett Rómából azon tömött tudomány, melly annak nagylelkű polgárait dicsőítette; lealacsonyodott az ízlés 's eltűntek a' világhódító nagyság' legerősb talpkövei. Az actiumi győzelem után — így szól Tacitus — midőn az ország' nyugalma azt kíváná, hogy a' legfőbb hatalom egyetleneznek kezeibe tétessék, megszűntek azonnal azon nagy lelkek 's férfiak is, kiknek szent sergei, a' szabadság' végső emberkoráiban, a' status-, törvény-, had-, nyelvtudományt, ékesszólást 's világbölcseiséget, a' legmagasbb fokra emelék, 's a' föld' minden népeit, beszédeik, írásaik 's tetteik által bámulásra indíták. — Nem egészen az erkölcsök' elpuhulása volt hát, mint Müller János mond-

ja *), Róma' leesésének oka, 's nem is mindég az erkölcsökön nyugszik valamely ország' hatalma. A' szabad lelki míveltség' elnyomása, 's a' nemzeti érzés' kioltása, legfőbb okai valamely nemzet' elhanyaglásának; valamint az okos szabadságon nyugvó status-alkotmány, alapköve minden nemzeti nagyságnak, mind politikai mind törvényes tekintetben.

Míg éjszaki 's közép Olaszországnak apró szabad statusait, — mellyek az egyházi 's világi hatalom' nagytusájából emelkedének ki — önalkotta polgári szerkezetek boldogították; míg függetlenség, szabadság, nagy kiterjedésű 's szerencsés kerekedés, gazdagság és fényüzés, vetélkedve nevelték a' nemzeti jóllétet a' XI. század' vége óta: addig a' művészségek nagy tiszteletben voltak, a' tudományoknak számos lánghevű tisztelői 's kimívelői semmit sem mulasztának el az értelmi míveltség' fentebb emelésére, mint azt feljebb látók. Művészség 's tudományok itt ütötték fel egész Európára sugárzó ülőhelyöket. A' földművelők olly magas fokra emelték akkor Toscana' és Lombardia' lapályin a' föld' termékenységet, olly művészi ügyességgel birtak, különösen a' vizek' igazgatásában, hogy az más nemzeteknek is mintául szolgált. Még ma is, annyi század óta, meg lehet különböztetni az egykor szabad kerületeket, azon félvad kerületektől, mellyek a' feudális úrak' birtokában maradtak. A' városokat erős kőfalak 's tornyok környelték, az útszák széles

*) „Alle Macht, beruht auf den Sitten; von denen, die aufhören sie zu verdienen, geht sie zu fähigeren oder besseren über, und jedes grosse Reich fällt durch sich selbst.“ L. Vierundzwanzig Bücher Allgemeiner Geschichte, besonders der europäischen Menschheit. Durch Johannes von Müller. 3. Auflage. Tübingen, 1817. I. Band. S. 172.

lapos kövekkel valának kirakva, míg Párizs' lakosai, nem tudtak a' házból kilépni a' nélkül, hogy mo-
 csárba ne lépjenek; az utszákat gazdag boltok 's rak-
 helyek ékesíték, mellyek a' német 's francia utazó-
 kat csudálkozásra gerjeszték. Az úri 's nyilvános épü-
 letekben, az erő pompával egyesült, mint egykor
 Athene' dicső épületeiben. Csinos és merész alkot-
 mányu hidak valának a' folyókon áltvetve, 's a' ku-
 takba tiszta vizet vittek a' vízvezetők. Naponkint sza-
 porodtak a' mívészetek' csudái, tiszta ízlés, merészség,
 nagyság tetszett ki minden nyilvános épületből, sőt
 még a' privát házakból is; míg Francia-, Angol- 's
 Németországban, csak azon látszának a' nagyok 's
 gazdagok igyekezni váraik' építésében, hogy magokat
 óltalmazhassák 's elszigetelhessék. Az architectura'
 előlépteit nyomba követte a' márvány- és bronz-met-
 szés. Ugyan akkor nyiták meg Cimabue és Giotto a'
 festést, Casella a' muzsikát 's Dante isteni költeményét
 adá Italiának, mellyet a' következő nemzemények
 el nem értek soha; a' históriát híven adá Villani Já-
 nos és iskolája, az igaznak szoros kikutatásával 's
 kellemtele egyszerűséggel; az akkor uralkodott scho-
 lastica philosophia' 's philologiai tudományok' legna-
 gyobb hősei itt vették eredetöket, 's Italia a' szabad-
 ság által megnemesítve, világot nyújtott a' többi még
 mind addig setétségbe merült nemzeteknek. De mi-
 helyt a' XVI. század' elején pusztítás' piaczává lön a'
 dicső ország a' francia-spanyol háborúk által (1494—
 1559); mihelyt az addig szabad statusok — mellyek
 mint egykor Görögország' apró statusai, nemes vetél-
 kedésben valának egymással — despoticus fejedelmek'
 martaléki lőnek, 's az egyházi és statusalkotmány' biz-
 tosítására minden lelki szabadság tilos lön; mihelyt
 a' felemelkedő 's szabad szellemű elmék úgy tekinte-
 tének mint a' status ellenségei, — mint ez egykor Ti-
 berius, Nero, Domitianus 's más hasonló uralko-

dök. alatt történt Rómában; azonnal elenyészett azon nemes nemzeti bélyeg, melly nekiek Európa előtt tiszteletet szerzett; eltűnt azon magas mívészti szellem, azon tudományos fennség, mellyeknél fogva elérhetően mustrául ragyogtak egyéb nemzeteknek; elhangzottak minden benyomás és siker nélkül a' szép lelkű 's finom ízlésű Machiavellinek, az igazság' tántoríthatatlan barátjának, magas röptű tanítmányai, honszeretettel lángoló szive' 's lelkének kiömlései a' legtökéletesb 's legszebb zengzetű nyelven; a' mély elméjű 's eleven fantaziájú Giordano Bruno, az Inquisitio' ítéletéből az igazság' martyr halálát kénytelen szenvedni; a' halhatatlan Galilei, a' század' dísze, a' mozgás' theoriájának feltalálója, a' matematikai igazság' vitatásáért lánczokkal terheltetik; 's az újabb időkorban ezen dicső ország, más országokhoz képest, mellyeknek egykor tudományos míveltség' forrásául szolgált, sötét homályban fekszik, mellyből csak néha néha villannak fel az itt született nagy elmék, mellyek' kifejlésének azonban ezer akadályok állnak ellent.

Azon szabadság, mellynek szelleme Görögországot, Rómát 's Olaszországot lelkesíté, Franciaországban nem vala ugyan esmeretes; de igen az, melly a' lelki míveltség' kifejlésére elmulthatatlanul megkívánatik. A' francia literatura XIV Lajos' századában érte el arany korát. Ez a' szabad kényű 's hatalmas fejedelem, szoros korlátok közé szorítá ugyan a' lelki szabadságot, de annál szabadabb mezőt engedett a' képzelődő erő' kimívelésének. Franciaország' királyai, 's ezek közt különösen XIV Lajos, a' köz véleményen alapítá határtalan hatalmát. Udvara nem mulatott hát el semmit, mivel a' nemzet' tetszését 's csudálatát megnyerhesse. A' francia nemzetet bélyegző csin, kellem, udvariság 's társaságos míveltség, a' literatura' termékeire is kiterjedt, 's így a' szép ízlés' tetsző öltözetében minden író, minden tudós fígyelmet kívána

gerjeszteni. Nagy volt az írók' 's művelt emberek' száma, kik ha magokat kijelelték a' nagy király' udvarában, megkülönböztetésre tarthatának számot. Azonban ha egy részt fény derült ezen korban a' szép literatúrára, elmaradának más részt a' komolyabb tudományok, 's csak XIV Lajos' halála után ébredt fel a' gondolkodás' szabadsága, mellynek mai napig is birtokában vannak a' Francziák.

Az angol literatúra akkor kezdé teremni dicső gyümölcseit, mellyekkel szakadatlan befolyást gyakorol az egész művelt világra: midőn a' majd makacs, majd gyenge I Károly alatt, a' szabadság kifejlett 's erős alapot nyert. Az akkor törvényesen megalapított csaknem határtalan publicitás, az írás' és gondolkodás' szabadsága, Angliát az értelmi nagyság' azon magas fokára emelék, mellyre egy megszorított lelki szabadságu nemzet soha sem képes emelkedni. Anglia minden kétség kívül, polgári szabadságának köszönheti mind tudományos mind politikai nagyságát; 's a' vallási, philosophiai 's politikai szabad gondolkodás, a' XVII. század' közepe óta, szüntelen való mozgásban tartván a' nemzet' jobb fejeit, a' legmerészebb 's termékenyebb ideák fejlődnek ki az emberi esmeretek' egész körében.

Hollandiában noha a' kormány az orthodoxa theologia' fenntartását fő politikai rendszabássá tette, a' gondolkodásnak még is teljes szabadságot engedett, 's a' legszabadabb szellemben írt philosophiai munkák' kinyomtatását sem ellenzé. Des Cartes, Spinoza, Bayle 's mások, midőn hazájokból száműzetének, Hollandiában menedékhelyet találának.

Németországon Luther adá az első hatalmas impulsust a' nemzeti literatúrának, 's az általa végrehajtott nagy munka által felébresztett szabad gondolkodás, — mellynek Németország' nemes lelkű fejedelmei szabad menetelt engedének, — elhatározó befolyással

volt a' német literatúra' kifejlésére. Soha Németország a' tudományos műveltség' azon magas fokára, mellyen most csaknem minden mások felett ragyog, nem emelkedhetett volna, ha a' lelki műveltség' pályáján olly szabadsággal nem bírna.

Sokan a' lelki műveltség' elmulthatatlan feltételéül, nem annyira a' polgári szabadságot, mint valamelly nép' gazdagságát 's hatalmát jelelik ki. Ezek között nevezetes helyet foglal el *Ancillon Fridrik*, a' jeles és híres író, ki a' fentt idézett nemzetek' nagyságát 's tudományos műveltségét, csaknem egyedül a' nemzeti gazdagság' 's hatalom' gyümölcsének nézi, haszinte egy helytt *) megengedi is, hogy a' jóllét 's lelki műveltség, a' törvény', becsület' 's igazság' érzésével, melly csak a' polgári szabadságból fejlhet ki, egyenlő lépést tartanak. Tagadhatatlan, hogy a' gazdagság 's hatalom, a' lelki műveltségnek hatalmas előmozdító, de magokban soha sem elegendők annak magas polczra emelésére. Ha a' fentt idézett nemzetek' történetébe, mélyebben belétekintünk, mindenütt úgy találjuk, hogy a' polgári szabadság készíté el azokat a' magasb tudományos műveltségre; hogy egyedül ennek jóltevő befolyása alatt fejlettek ki a' lélek' magasb tehetségei, 's a' komolyabb tudományok' elemei, mellyek aztán a' jóllét' 's hatalom' segedelme által alapúl szolgáltak a' nagyobb kiterjedésű fejtegetéseknek, 's a' műveltség' másokra való kiterjesztésének. Való, hogy midőn Plátó és Aristoteles, Sophocles és Euripides, Phidiás és Praxiteles, Menander, Philemon és Aristophanes, Aeschines, Lysias, Demosthenes dicsőítették a' görög műveltség' egét: a' köztársaság már nem létezett 's a'

*) *Nouveaux Essais de Politique et de Philosophie.* Par Fr. Ancillon, de l'Academie royale des sciences de Prusse. Paris et Berlin, 1824. Vol. I. p. 35.

peloponesusi háború még függetlenségétől is megfosztá Athenét; de a' nemzet' tudományszerelme, magas polgári prényei 's szabadság' érzése, akkor fejlődnek eredetileg ki, midőn a' Solon' bölcs törvényein alapúlt — noha még szegény — köztársaság virágzott; midőn Thales, Pythagoras, Democritus, Socrates 's más nagy emberek oktatták a' lelki műveltségre olly fogékony nemzetet, melly így elkészülve, a' Pericles' dicső korszaka alatt, midőn a' Persákon nyert győzelem gazdagsággal önté el az országot, létele' fénypontjára juta. Noha az ő halála után eltűnt a' köztársasági szabadság, de nem a' tudomány' szerelme, mellyet a' macedoniai Filep 's Nagy Sándor is táplálának a' Görögökben.

A' Rómaiaknál, igaz, hogy a' literatúra' aranykora Augustus alatt derült fel, midőn a' római szabadság a' hatalmas monarchia' önkényes rendszabási alatt elenyészett; de ezen dicső gyümölcseire a' tudományos műveltségnek, a' szabadság' korszaka alatt készültek el a' Rómaiak, 's tulajdonkép csak a' jobb idők' maradványi 's utómunkálati valának azok. A' Görögországból hozott mivészi 's tudományos kincsek, 's a' görög tudósok által közlött esmeretek, felébreszték a' szabadelmű Rómaiakban a' tudományok' szeretetét, melly később a' szabadkényű, de a' lelki szabadságot nem ellenző, sőt a' tudományokat szerető Augustus alatt kelt virágzásra, 's mellynek bimbai a' későbbi tyrannusok alatt, bár Róma más tartományok' kincseit bírta is, létre nem jutottak volna. Soha a' mivészi munkák drágább pénzen meg nem vétettek, a' tudósok gazdagabb jutalmat nem nyertek, mint a' két első században a' császárok alatt, és még is szembezőkő volt a' tudományok' 's mivészségek' hanyatlása. — Olaszországban, igaz, hogy még a' francia és spanyol hadak' pusztításai után is, midőn Olaszország' nagy része boldogságát elveszté, a' tudományok 's mivész-

ségek virágzottak; de nem kell feledni a' tudományos műveltségnek a' megelőző századokban elvetett 's részint ki is fejlett magvait, azon temérdek művészi 's tudományos kincseket, mellyekkel ezen classicus föld bővelkedik; azon dicső nyelvet, mellyet már Dante a' tökélet' magas fokára emelt 's azon remek munkákat, mellyek a' szabadság' korszakában egész Európára világot hintének, 's ezen fontos körülményeknek még a' későbbi korszakra is hatását, mellynek műveltségi fényét alapos ok nélkül tulajdonítja *Ancillon* az ország' gazdagságának 's fényüzésének *).

Hogy valamelly népnek gazdagsága 's hatalma nem elegendő arra, hogy az a' magasb tudományos műveltség' szembeszökő fokára emelkedjék, annak eleven példáját az Araboknál találjuk. Az Arabok, a' VIII. század' közepe óta, több művelt tartományok' elfoglalása, a' naponként messzebb terjedő kereskedés 's literatúrai és művészégi kincsek' gyűjtése által a' lelki műveltségre fogékony tehetségeiknél fogva, csak hamar magas fokára léptek a' culturának. Kalifáik mind Európában mind Ázsiában megkülönböztették magokat tudomány-szerelmök által, vagy is szerették a' Múzsák' szelid fénysugárral nevelni, udvaraik' pompáját, 's ezek közt különösen *Al-Mansour* (uralk. 753—775), *Haroun Al-Reschid* (uralk. 786—808) és *Morasem* (megh. 841) a' tudományok' 's művészségek' buzgó kedvelői 's előmozdítói voltak; roppant könyvtárakat gyűjtének, a' költőket 's tudósokat kegyeikkel halma-zák, nagyhírű egyetemeket állítanak, az írókat fényes jutalmakkal buzdíták. Egy arab fejedelem, a' meghódított görög császárra, adó képében, annyi régi kéziratok' küldését veté, a' mennyit csak öszveszerezhet.

*) Zur Vermittelung der Extreme in den Meinungen; von Friedr. Ancillon. Berlin, 1828. I. Theil. S. 337.

Sem X. Leo, sem XIV. Lajos, nem voltak olly buzgó 's pazarló előmozdítói a' tudományoknak mint Haroun Al-Reschid és fia Al-Mamoun. Mi temérdek könyvet gyűjtének össze a' kalifák, gondolhatni onnan, hogy midőn 1258, a' Tatórok megvették Bagdadot, mind a' Tigrisbe hányták a' könyveket, mellyeknek száma olly nagy volt, hogy az általok formált töltésen, a' gyalogok 's lovasok áltmehettek. Az egyiptomi kalifák' könyvtára negyven teremet foglalt el, kairói palotájokban, 's több mint egy millió hatszázezer darabból állott, mellyek arannyal 's gyöngyökkel gazdag kötetekben díszeskedtek. II. Al-Hakem, az arab királyok' egyike, Spanyolországban, Áfrikában és Ázsiában, tulajdon embereket tartott, kik mindennemű tudós munkákat részint megvásároltak 's akármi áron, részint lemásoltattak. Ekként hatszázezer darabot gyűjtött össze szép rendbe rakott könyvtárába, mellynek csak laistroma, negyvennégy fólio darabot foglalt el. Az Ammarid princek által gyűjtött szörnyű nagy könyvtár, három millió darabból állott. Száz másoló, eszteni-dei fizetéssel, dolgoza a' mellett; mások a' becsesb 's ritkább munkák' megvásárlására voltak mindenféle kiküldve. És még is ennyi igyekezet, ennyi buzgalom, pompás készüllet, illy temérdek költség, illy hatalmas pártfogás nem valának képesek, az arab literatúrának eredeti felemelkedést szerezni 's nagy tudósokat formálni. Miért? Mert hibázott az, mi a' literatúrának 's tudományoknak életet ad, — a' szabadság, melly nélkül nincs felemelkedés. Innen a' bagdadi, samarcandi, balkai és cufai főiskolákban, nem egyéb, mint a' képzelődést foglalatoskodtató esmeretek virágoztak. A' régi és új költés, a' philologia 's a' tudós esmeretek' összevgyűjtése (compilatiók), voltak a' fő czikkelyek, de nem más szabad lelki szárnyalgást kivánó tudományok, mellyeket nagyság 's energia bélyegzettek volna. — Később, midőn a'

Mórok, Spanyolországot tudományszerelmők 's láng képzelő tehetségök' teremtményei által a' míveletlenség' állapotjából kiemelék; midőn Sevilla', Toledo' 's Granada' utczáit márvány és arannyal ragyogó pompás palotáikkal eltöltötték; midőn ékesszólást, költészetet, művészségeket, földmívelést, philosophiát, nyelvtudományt illető munkáikkal egész Európára világsugárokat hintének, 's a' Musulmánok Cordova' és Toledo' iskoláiban Európa' tanítóivá levének: honnan van, hogy a' Spanyolok, ez az eleven, tüzes, erős nemzet, a' tudományok 's művészségekben kitünő magas polczra nem emelkedhetett? hogy genialis főket — a' képzelődés' megyéjén kívül — alig mutathat? Ellenemondhatatlanul onnan, mert az arany szabadság' védpaizsa alatt nem nyithatott magának pályát az eredeti, értelmi nagyság' dicső templomához; hogy Spanyolországban a' szabad röptű lelkek üdözés' tárgyai valának, 's azokat, kik a' kiszabott korlátokon túl gondolkodni merészleének, az emberiség' közérdekű dolgaiban, nem tisztelet 's megkülönböztetés, hanem gyalázat, fogház, tűz és vas várta. Az innen eredt mély tudatlanság, a' babonaság 's előítéletek' vastag homálya, századokig fogva tartá a' szép spanyol föld' népeit; 's midőn a' XV. század' végén a' genialis Colombo Kristóf, halhatatlan felfedezése által, egy új világ' urává tette a' spanyol monarchát 's elönté arannyal országát: nagy tette, melly csak háladatlanokat szült, nem tett a' nagy felfedezésnek megfelelő változást Spanyolország' értelmi műveltségében, 's azon ország, mellyet az Arabok' 's Amerikaiak' aranya elöntött, most is a' legszegényebb 's legmíveletlenebb tartományok' egyike.

A' jelen korban Németország, melly valóban sem a' Görögök' sem a' Rómaiak' sem az Olaszok' gazdagságával a' régi időkben, sem az Angolokéval a' jelen időben nem dicsekedhetik, eleven bizonyossága annak, hogy nagy nemzeti gazdagság 's hatalom nélkül is, a'

tudományos műveltség' magas fokára emelkedhetik valamely nemzet, sőt másokat abban felül is múlhat.

Ha már ezen történeti dátumokat 's még több másokat, mellyeket itt felhozni nem enged a' cél, fontolóra vesszük; ellenemondhatatlanul kijő, hogy a' tudományok' 's különösen a' philosophia' előmenetelére 's virágzására, elmulthatatlan feltételek:

1.) *A' polgári szabadság*, melly nélkül a' lélek philosophiai nézetekre fel nem emelkedhetik, 's melly nélkül a' nemzeti nagyságra törekedés, csak árnyékkép után kapkodás. A' körülmények' szerencsés öszvefollyása, de különösen a' szabadság' minden nagyot és szépet kifejtő sugárai, voltak a' régi világ' nagy embereinek szülői; 's ha ezen feltételek megvannak, akkor az uralkodónak 's a' statusnak segedelmére 's buzdítására nincsen szükség. Athéne' dicső időkorában, Perikles alatt, ezen nagy kormányzó' genialis kortársai, Anaxagoras és Zeno, Thukydidés, Hippokrates, Leukkipus, Sophokles, Euripides, Gorgias, Herodikus 's végre Sokrates, Perikles nélkül is nagy emberek lettek volna. A' szabadság' ege alatt kifejlett szerencsés körülmények, hozták őket elő 's tették nagyokká. Ennek kell tulajdonítani, ha az Athénebeliek azzal dicsekedének, hogy minden hellen nemzetek közt, egyedül ők találták fel az igaz utat a' mennyei bölcseségre 's boldogságra (a' Sokrates' philosophiájában). (Athenaei Deipnosophistar. Lib. VI. p. 250.) „La libertà — így szól egyike a' legjelesb olasz íróknak a' jelen korban — non è un nome vuoto, non è un ente immaginario, ma una reale e potente benefattrice de' popoli. Essa opera i suoi prodigi col centuplicar le forze della mente e del cuore, mediante l'emulazione che risveglia, colla sicurezza che offre alla proprietà e alle persone senza di cui non vi può essere ne industria ne commercio, infine colla convergenza di tutti i pensieri e di tutti gli interessi verso il bene commune.

Mentre il filosofo isolato nel suo gabinetto stenta a ritrovare il punto in cui si riuniscono tutti gli interessi personali la libertà lo ritrova immantinente. Un popolo senza libertà è simile a un sordo e muto; vi vuole un miracolo della scienza per indovinare le sue malattie o i suoi bisogni. Il popolo libero ascolta, chiunque vuole istruirlo, ed a vicenda parla, illumina e dirige, il proprio legislatore“ *). Az érzés' és gondolkodás' szabadsága hát minden mély belátású elmék szerint az, melly az elmék' kifejlését eszközli 's melly nélkül philosophiáról szó sem lehet. Ott, hol az elmék' kinyilatkozásának minden szikráit latra vetik, hol minden szó, minden sornak bizonyos meghatározott szabály szerint kell lennie; hol nem az érdemel koszorút, ki láng eszének dús kiömléseivel ragyog mások felett, mert ezen kiömlések az önkényes határozatokon túl csapongnak; hol gondosan eltávoztatnak, elnyomatnak minden elmeébresztő intézetek, hol az oktatás és nevelés csak önkényes rendszabások szerint mehet; hol nem annak van becse, ki lelki tehetségeivel másokat felülmúl, hanem annak, kit születése, rangja, külsője, pénze, hatalmas védői, cselszövényes mesterkedései segítenek; hol végre a' kereset 's kereskedésnek, 's ennél fogva a' jóllét' előmozdításának 's nevelésének mindennemű akadályok tétetnek ellenébe: ott a' tudomány soha virágzatra nem kelhet, a' tudományos vizsgálódások előre nem mehetnek, a' lélek' magasb míveltségre törekedő szárnyai megbénulnak, 's a' közömbösség, elrestülés 's butulás minden előmenetelt lehetetlenné tesznek. Hiába itt a' csend, kardok' heverése, hiába még a' Mammon' ajándékai is; mert a' tudományok olly virágok, mellyek egyedül a' szabadság' légköré-

*) Storia della Economia Pubblica in Italia. Da Giuseppe Pecchio. 8. Lugano, 1829. p. 14.

ben létezhetnek 's fejlhetnek ki. Azonban nem azon féketlen (jacobinusi) szabadságról van itt szó, melly minden fennálló rendet felforgat 's a' társasági alkotmány' vérfestette omladványin emeli fel ülőszékét, sem arról, melly népuralkodás' színe alatt vad tyrannismust rejteget; hanem csak arról, melly az ember' méltóságának felébresztésére, erkölcsi és értelmi valójának kimívelésére elmulthatatlanul szükséges, mellynek fő vonásai a' személyes szabadság, a' tulajdon' biztossága, 's a' köz vélemény' auctoritása. Ez az igazi józan 's magasb értelmű szabadság, mellynek érzése lelkesíté a' tudományos műveltség' hőseit, mellyet a' sötét századok' ama magas lelkű hőse, Machiavelli, olly philosophicus fővel fejtegetett, melly nélkül soha Plato és Aristoteles, Cicero és Tacitus, Dante, Petrarca és Boccaccio, Shakespeare és Milton, Locke és Hume, Des Cartes és Montesquieu, Leibnitz és Kant, halhatatlan munkáik' alkotói nem lehettek volna, 's melly minden művelt, gondolkodó 's jó lelkű ember' vezércsillaga marad örök időkhig *), megegyez az igazgatás' mindennemű formájával. És íme ez a' kulcsa annak, hogy a' Görögök-nél, Rómaiaknál, Olaszoknál, az igazgatás' formájának megváltozása után is, míg a' polgári szabadság sértetlen maradt, a' tudományok 's művészségek sem szűntek meg virágozni; valamint annak is, hogy XIV. Lajos'

*) Petrarca gyönyörűen éneklé:

Libertà, dolce e desiato bene!
 Mal conosciuto a chi talor no l'perde;
 Quanto gradito al buon mondo esser dei.
 Per te la vita vien fiorita e verde,
 Per te stato giojoso mi mantiene,
 Ch'io mi fo somigliante agli alti Dei.
 Senza te lungamente non vorrei
 Richezze, onor e ciò che l'uom piú desia,
 Ma teco ogni tugurio acheta l'alma.

szabadkényű uralkodása alatt is, a' franczia szép literatúra olly fénypontra emelkedett. Nem csak a' tudományokra, hanem még a' szép mivészségek' kifejlésére 's tökéletesedésére is, nagy és elhatározó befolyása van a' polgári szabadságnak. Ott, hol ez boldogítja a' lakosokat, a' lélek' minden irányai szabadon 's egész erőben fejlenek ki. A' tudományos esmeretek' szerelmével, csaknem szükségesképen felébred a' szebb mivészi munkák' csudálása 's szeretete is. A' lélek' tehetségeinek művelése alkalmat nyújt a' mivészi ízlés' felébresztésére 's javítására is. Innen többnyire azok, kik a' tudományokat szeretik, mély érzéssel viseltetnek a' mivészi munkák' iránt is, 's a' jobb ízlés' a' literatúrában 's mivészségekben többnyire együtt szokott járni. Az ízlés' terjedésével, a' mivész munkák' becse nevekedik. A' gazdagabb polgárok jutalmakat tesznek ki 's az által a' restebbek nagyobb munkásságra ingereltetnek.

2.) *A' nemzeti jóllét, gazdagság és hatalom.* Mint a' földbe vetett magvak elvesznek vagy sanyarun léteznek, a' nap' jóltevő sugári 's a' termékenyítő eső' hozzájárulása nélkül: úgy a' tudományokra sem virulhatnak kellemetes napok, ha a' nemzet szegény, ha annak szükséggel 's nyomorgásokkal kell küszködnie. Ott, hol a' műszorgalom, földművelés 's kereskedés a' polgári szabadság' védszárnyai alatt, virágzásra jutnak, 's gazdagság és kényelem árad el mindenfelé a' nemzetre; hol az élet' nyommasztó szükségei nem hátráltatják a' lélek' felemelkedését; hol tiszteletben tartatnak azok, kik elméjök' gazdagságával a' nemzet' előmenetelére 's hasznára lehetnek: csak ott lehet a' tudományoknak virágozniok, ott hathatnak el a' felvilágosodás' jóltevő sugárai az egész nemzetre. Görögországban a' szabadság' korszakában elhintett magvai a' tudományos műveltségnek, csak akkor juthatának teljes virágzásra, midőn a' tengeren messzeterjedt ke-

reskedés 's a' Persákon vett győzelem által, a' nemzeti gazdagság 's hatalom nagyra nevedtek. A' római literatúrának arany kora akkor derült fel, midőn a' legyőzött tartományok' kincsei Rómába költöztek, 's a' nemzet hatalma' 's gazdagsága' főpontját elérte. Ugyan azon okok, mellyek a' rendtűli fényűzés, érzéki gyönyörűségek 's tobzódások által az erkölcsöket megvesztegették 's lealjasították, felemelték a' lelki műveltséget, 's előmozdították a' tudományokat és művészségeket. Midőn a' XIII. században Venéczia' kereskedése olly virágzó állapotra emelkedett, 's egész Európát hatalmas magánykereskedése (monopoliuma) alá hódította; midőn a' köztársaság' hajói az európai partoktól a' chinai tengerekig szállongtak, 's a' szerencse' kedvezése alatt gazdagság 's fényűzés terjedt el az apró olasz statusokban, a' műveltségnek 's literatúrának is lángkeblű baráti 's előmozdítói voltak; a' honi nyelv tökéletre jutott, 's Olaszország a' műveltség' ülőhelyévé lett. Faust' dicső találmánya, köz tudomásra jutván 1457, azonnal meleg buzgósággal fogadták azt a' Venécziailak, 's igyekeztek annak magasb tökéletre emelésén, úgy hogy 1490-ben, egy év lefolyása alatt, 1433 kiadás jelent meg Panzer szerint Venéziában. Európa a' tudományok' szeretetére ébredvén, minden nemzetbeliek Venéziába tódultak, hogy a' művészség' 's tudományok' titkaiba magokat beavassák. — Hasonló kedvező befolyása volt Hollandiában a' tudományokra 's művészségekre a' virágzó kereskedésnek 's műszorgalomnak, kivált a' XVII. század' végén, midőn a' nemzeti literatúra olly nagy előmenetelt tett. Mennyire mentek az Angolok, bölcsek királynéjok Erzsébet óta (1558—1603) a' műszorgalom', kereskedés', földmívelés' virágzása 's a' csaknem háttartalan polgári szabadság által, mutatja a' műveltség' 's literatúra' fényes állapotja. Hogy azonban a' gazdagság, egész nemzet' jóllétére 's szerencsés állapot-

jára kedvező befolyással legyen, szükséges, hogy abban az egész nemzet részt vegyen; mert nem a' gazdagság' masszája, hanem annak elosztásától függ a' statusok' szerencsés léte, mint *Sismondi* helyesen mondja *). Egy egész század alatt, midőn Trajanus és az Antoninusok — rényes és philosophus császárok — uralkodtak Rómában, midőn az egész világ nyugalomban volt, bölcs törvények voltak, mellyek megtartattak, a' gazdagság nőttön nőtt; a' nép naponkint nyomorultabbá lett, elveszté tehetségeit, rényeit, 's elveszett a' szükségek' terhe alatt, az általa teremtett gazdagság' közepette. — „It would be in wain“ — így szól a' híres *William Roscoe* — „to expect that the arts and sciences should flourish, to their full extent, in any country where they were not preceded, or accompanied, by a certain degree of stability, wealth and competency; so as to enable its inhabitants occasionally to withdraw their attention from the more laborious occupations of life and devote it to speculative inquiries and the pleasures derived from works of art. Whenever any state has attained this enviable pre-eminence, and enjoys also the blessings of civil and political liberty, letters and arts are introduced not indeed as a positive convention of any people, but as a natural and unavoidable result. Nor has the cultivation of these studies been injurious to the prosperity, the morals, or the character of a people. On the contrary they have usually exhibited a reaction highly favourable to the country where they have been cherished; not only by opening new sources of wealth and exertion, but by exalting the views, purifying the moral taste, enlarging the intellectual

*) Histoire de la renaissance de la liberté en Italie, de ses progrès, de sa decadence et de sa chute, par *Simonde de Sismondi*; à Paris, 1832. I. p. 15.

and even the physical powers of the human race, and conferring on the nation where they have once flourished a rank and a distinction in the annals of mankind, the most honourable and the most durable that can be attained" *).

3.) *A' nemzeti nyelv' művelése.* A' nyelv a' lélek' tolmácsa, melly ha megnémül 's ha idegen tolmács' segedelmére kell szorulnunk, a' munkálkodó lélek' legeredetibb, legtisztább gondolatai vesznek el. Egyedül az anyai nyelv azon csatorna, mellynek segedelmével a' jobb anyagból alkotott fő' tudományos kincsei az egész nemzetre elhatnak 's kerengésbe hozzák az ideákat. Csak az anyai nyelv' kedves hangján hallott gondolatok 's esmeretek képesek a' lelket részvéttelre gerjeszteni, 's csak így lehető a' felfogott ideák' módosítása, szorosb meghatározása, kifejtése 's tökéletesítése. Csak így válhatnak a' műveltebb nemzetektől elfogadott ideák 's esmeretek a' nemzet' tulajdonivá 's így párosulhatnak annak characterével. Csak ott, hol a' tudomány honi nyelven, honi jelesb fejű oktatók által tanítatik; hol az egész nemzet' lelki felemelkedése, minden emberre nézve szükségessé teszi a' gondolkodást 's annak törvényeivel való esmerettségét; hol ennél fogva az elmék' egymással való surlódása, a' lélek' tehetségeinek szabad kifejlését eszközli: ott lehet várni azt, hogy nemzeti szellemű philosophia fejljék ki. Csak így lehet egy részt megfejteni, miként emelkedhetének a' Görögök a' philosophiai műveltség' azon magas fokára. A' szabadság' boldogító ege alatt nevelkedve, birtokában a' legszebb 's leg-tökéleteseb nyelvnek, melly nálok minden lelki nyilat-

*) On the Origin and vicissitudes of literature, science and art and their influence on the present state of society. London, 1818. p. 39.

kozmányoknak egyedülvaló tolmácsa vala, nem csuda, ha mint a' szép művészetekben, úgy a' tudományok' megyéjében is, a' tökélet' magas ideálja volt igyekezeteik' egyedülvaló célja. Romában minden polgári dolgok anyai nyelven irattak, 's gyalázatnak tartott volna idegen nyelven tanítani philosophiát 's egyéb tudományokat. Az Olaszoknál haszinte a' classica literatúrának volt is legnagyobb becse a' XV-dik és XVI-dik században 's rendkívülvaló befolyása a' nyilvános dolgokba; haszinte a' tudós nyelvek' esmerete volt is a' legbiztosb út a' gazdagságra 's legfényesb hivatalokra; haszinte még akkor minden statust illető dolgok, deák nyelven mentek is; de más részt a' deák és görög nyelv' studiumán 's művelésén kívül, az anyai nyelv' kiművelését is fő gondjokká tevék az Olaszok. Milly nagy figyelmet 's mi köz érdekert gerjeszte, Olaszországban az anyai nyelv' magas kiművelése, Dante, Petrarca és Boccaccio genialis dolgozásik által, mutatja azon enthusiasmus, mellyel azokat az olasz nemzet fogadá *). Rongyosan 's félmeztelen jönnek gyakran hozzám — így szól Petrarca, az akkori időkor' Jongleur- 's Troubadourjairól, — elviszik tőlem legújabb költeményeimet, 's tele erszénnyel és selyem ruhákban térnek vissza a' királyi udvarokból, hol verseimet eléneklették. Az anyai nyelv' kiművelése

- *) Petrarca, ki valamint Boccaccio elfelejtett deák munkái által akara magának 'dicsőséget szerzeni a' maradék előtt, meg vala lepve azon tetszés által, mellyel költeményei fogadtattak, mint ezen sorai bizonyítják:

S'io avessi pensato, che si care
 Fossin le voci de' sospir miei in rima
 Fatte l'avrei dal sospirar mio prima
 In numero piu spesse in stil piu rare.

Son. 253.

emelé ezen országot, ezen három nagy költő' időszakában, minden egyéb európai országok felett. „Dante Alighieri' szent komédiája — így szól Andrés — Petrarca' sonettjei 's Boccaccio' Decamerone-ja, ezen három könyvnek, mellyeket részint mint szatirát, részint mint a' szerelem' emlékeit, részint mint időtöltésre szolgáló olvasmányt kell tekinteni, köszönhetjük az újabb literatúra' eredetét 's abban a' megjobbított ízlést“ 1). Az olasz literatúra' ezen három csillagának elenyészte után, ismét homályba borult ugyan annak ege, majd egy egész századig, de Lorenzo Medici' időkorában 's uralkodása alatt, ismét szép világ derült az olasz literatúra' egére. Az Angolok, Németek 's Francziák csak az óta emelkedtek nemzeti bélyegű tudományos műveltségre; mióta anyanyelvöket olly buzgó szorgalommal kimívelék 's azt minden tudományokra kiterjeszték.

4.) *A' nevelés* végzetetlen fontossága, a' tudományos műveltség' előmozdítására, 's *Pfizer* nem ok nélkül teszi azt különös figyelem' tárgyává honfiaira nézve jelles munkájában 2). A' nevelés' ereje csudálatos 's haszinte Helvetiussal nem tartjuk is azt, hogy az által minden emberből lehet mindent formálni, de a' tapasztalás ellenemondhatlanul kivívja azt, hogy a' nevelés legfőbb az emberi kifejlődés' dolgában, 's hogy az ember bármely fényes lelki adományival birjon is a' sorsnak, nevelés nélkül szembetűnő álláspontra nem juthat. Egyedül az okos és rendszeres nevelés képes, a' természet ajándékozta lelki tehetségeket célirányosan kifejteni 's azoknak helyes irányzatot adni. Mind azt,

1) Andrés dell' origine, progressi e stato attuali d' ogni letteratúra. Vol. I. p. 339.

2) Briefwechsel zweier Deutschen, herausgegeben von P. A. Pfizer. Stuttgart und Tübingen, 1831. S. 208.

mit a' lakföld, az azt körülövedző levegő, az azon fekvő tárgyak 's egyéb körülmények tehetnek, messze felülmulja a' nevelés, 's midőn *Virey* azt állítja*), hogy némelly népek a' clima' befolyásánál fogva, minden lelki műveltségre alkalmatlanok, olyat állít, mit a' tapasztalás soha be nem bizonyít. Czelirányos, és a' mi legfőbb teljes polgári szabadság' szellemében mozgó nevelés által, úgy fel lehet a' fagyos mint a' hév éghajlat alatt, a' terméketlen lakföldön épen úgy mint a' termékenyen, a' szív' nemes indulatit 's a' lélek' nemesb tehetségeit kisebb nagyobb mértékben ébreszteti, mind addig, míg annak az élet' megbecsülhetetlen időkora kedvez. Ha ez az örök semmiségbe lefolyt, semmi sem pótolhatja ki a' nevelés' hiányát. Hiában ott a' fényes szavak, hiában a' legrendítőbb ékesszólás, hiában a' magas példák, hol azoknak felfogása 's követésére nincsen az okos nevelés által kifejtett fogadékonny lélek. A' siker csak mulékony 's eltűnő, a' nélkül hogy a' lélek tette indulna. Kiben nincsen a' tudomány', művészség' 's erkölcsiség' szeretetére 's érzésére felébresztve lélek és szív, azt a' plátói philosophia olly kevéssé fogja érdeklenni, mint Phidiás' és Angelo' remekművei, vagy Socrates' és Regulus' magas erényei. Csak a' nevelés teszi az embert, minden nagynak, szépnek, nemesnek érzésére, követésére 's tetteleges gyakorlására képessé. Csak akkor 's egyedül akkor reménylhetjük, igyekezeteink' sikerét, ha az ifjúi kornak arany idejében, hathatós szavaink' példáink' 's tetteinket arra fordítjuk, hogy a' kifejlésnek indult lelki hajlandóságoknak helyes irányt adjunk. Az így kifejtett lelkek könnyen 's örömet lerázzák magokról a' minden-

*) Histoire naturelle de genre humain ou recherches sur les principaux fondemens physiques et moraux etc. Par J. J. Virey; à Paris an IX.

napit, a' nemtelent 's lealacsonyítót; a' nagyinak 's szépnek látása, mély érzést gerjeszt az így megnevezett szívekben; az érzés nemes kinyilatkozásokká 's tettekké valósúl, az emberiségre hasznót 's nemes gyümölcsöket hozandókká. — Mint egyes emberekből, úgy egész nemzetekből is, kimondhatatlan sokat lehet nevelés által formálni. Ez emelheti fel sokszor a' legvadabb 's bárdolatlanabb nemzetet is a' műveltség' 's dicsőség' magas fokára, valamint ennek hiánya, vagy rossz alapokon nyugvása, sokszor a' legfényesb nemzetet is a' semmit-nemjelentőség' 's alacsonyosság' állapotjába süllyesztheti. A' nevelő 's tudományos intézeteknek józan 's okos elvek szerint való szerkeztetése, mind az ifjuság' egész valójára, mind a' nemzetek' lelki életére elhatározó befolyással van.

5.) *A' tartós békesség.* Ott, hol kardok csörögnek, aggodalmak, nyughatatlanságok, félelmek fakadnak, hallgatnak a' múzsák. Azonban nem lehet állítani, hogy a' háborúk mindig vadságot, míveletlenséget 's durvaságot szülnének. A' történettudomány bizonyítja, hogy sokszor a' háborúk a' tudományos műveltség' felébresztésére 's terjesztésére szolgáltak. *Steffens* azt állítja, hogy a' háború, a' közönséges felelevenítés' szükséges eszköze, nehogy az emberiség bűdös mocsárrá váljék. Azonban az így elhintett magvak csak a' békesség' jóltevő keblében juthatnak kifejlésre.

Ha már a' tudományos előmenetel 's értelmi nagyság' ezen elmulthatatlan feltételeit kedves hazánkra alkalmaztatjuk: bús kedvetlenség szállhatja meg keblünket, mivel azok' legfontosb részének nem vagyunk birtokában. Már matematikai helyzetünk sem igen kedvező a' tudományos műveltségnek. Mert haszinte lakföldünk, magában tekintve, a' természet' adományival kitünőleg gazdag is; de azon kívül, hogy egy részt barbarus nemzetekkel van körülvéve, véghatá-

rán minden műveltségnek, más részt a' nevezetesebb műveltségű nemzetekkel való társalkodástól, sokféle okoknál fogva meg vagyunk fosztva. Nem bírunk hát egy hatalmas eszközével az ideák' nyerésének, kicserélésének 's kimívelésének. Innen tizedek mulnak el egymás után, a' nélkül, hogy nevelési, iskolai 's tudományos tekintetben szembeszökő előlépeket tennénk 's a' külföld' roppant esmereteit némileg magunkévá tehetnénk. Mi illeti a' szabadságot, azon valódi szabadságot, melly nem féketlenségben, hanem olly törvényeknek kész engedésben 's alávetésben áll, melyeknek szükséges voltát minden józan elméjű embernek ált' kell látnia, 's mellynek értelmét fentebb bővebben kifejtettük, mi azt csak nevérol' esmerjük. A' nevelés 's tudományos műveltség nálunk mindig szoros korlátok 's kiszabott rendeletek közzé volt szorítva. A' lelki művekre árgusi szemek ügyeltek eleitől fogva, 's minap mutatta meg *Jankovics Miklós*, hogy már II. Maximilian 1574. nagy büntetés alatt megtiltá, hogy censura nélkül, senki se merészeljen valamelly könyvet kinyomtattatni *). Csak kevés ideig ébreszthette a' sajtószabadság, jóltéví világsugárral a' honfiaink' keblében lakozó isteni szikrát, a' kevés idő alatt gazdag gyümölcsöt hozandót, II. József császár alatt. Csak néha terjesztgette a' felvilágosodás' és tudomány' geniusa honunk felé szárnyait, a' nélkül, hogy itt állandó lakhelyt emelt volna magának. Lehet-e rajta csudálkozni, hogy nálunk a' philosophia eredeti szárnyalgásra nem ébredhetett? Arra, hogy valamelly nemzetnek eredeti bélyegű 's nemzeti philosophiája legyen, szükség: hogy az esmeretek az egész nemzetten elterjedve legyenek, hogy nyelve köz szokásban divatozzék, 's annak minden oldalú kimívelése, a' tu-

(*) Tudom. Gyűjt. 1833. IV. köt. I. 52.

dományok' minden ágai szerint, az arany szabadság' védpaizsa alatt mehessen előre. Csak akkor lehet várni, hogy az ifju korban gyűjtött esmeretek, ön elménk szülte ideáinkkal öszveolvadva, alapúl szolgáljanak valami újnak, jobbnak, szebbnek, eredetinek alkotására.

Mi illeti a' tudományos műveltség' másik elmulhatatlan feltételét, a' nemzeti jóllétet, gazdagságot 's hatalmat, — fájdalom! itt is azt kell mondanunk, mit a' polgári szabadságról mondánk, hogy mi ezeknek is híjával vagyunk. Gróf Széchenyink megmutatá, nemzetünket mély álmából hatalmasan felrázó munkáiban, hogy mi a' gazdagságra juthatás' legfontosb eszközeivel nem birunk, 's csak polgári — magában igen jeles — alkotmányunk' új alakba öntése helyeztethet bennünket azok' birtokába. A' tudományos műveltség' illy hathatós segédeszköze nélkül, hogyan lehetne hát várni előmenetelünket? Nálunk legnagyobb része azoknak, kik magokat a' tudományoknak szentelik, egyszerűsmind szegénységre kárhoztatják magokat. Már pedig lehet-e ott, hol a' lelket a' szükség' mindennemű gondjai terhelik, tudományos felemelkedést várni? Ott, hol kenyér, familiatartás 's gyermeknevelés' gondjai feleslegesen nyomják a' lelket, nem könnyen fogadnak a' múzsák szállást. „Minthogy a' philosophia — így szól Hegel — szabad, 's nem önkórságos cselekvény, előszer is a' kívánságok' szorongásinak kell elenyészni, a' lélek' megerősödésének, felemelkedésének, önmagában való megállapodásának kell előállni, a' szenvedelmeknek le kell sűrlődni, az öntudatnak annyira kell előrehaladni, hogy közönséges tárgyakról gondolkodhassunk. Innen a' philosophiát a' fényűzés' egy nemének lehet tartani, a' mennyiben a' fényűzés olly éldelleteket 's foglalatosságokat jelent, mellyek nem a' külső szükségnek, mint ollyannak,

tárgyai“ *). Nemzeti szegénységünkől lehet egy részt, nevelési intézetinknek nyomorult lábón állását kimagyarázni. Mi szegény 's elhagyatott állapotban vannak kevés számu nyilvános könyvtáraink, tudja ki külföldieket látott 's ki esmeri a' külföldi literatúrát, évenkénti szörnyü előhaladásában. Tanítóink' legnagyobb része, mind e' mai napig, megszorított körülmények közt él, mellyek épen nem képesek azon nyugalmas és kényelmes állapotot szülni, mellyben egyedül lehet a' léleknek önmagával foglalatoskodnia. Tudva van, hogy mind eddig azok, kik tudományos termékeikkel gazdagították honjokat, csaknem mindnyájan ezer nehézségekkel, gondokkal, kedvetlenségekkel küzködtek, 's alig mutathatunk fel egy kettőt, kiket hazánk gyűjtött érdemeikhez méltó koszorúval diszesített volna. A' tudományok 's művészségek' virágzására csak ott lehet számot tartani, hol a' status a' mívelt 's tanult embereket — kik talentumok 's kitűnő lelki tehetségeik által, annak hasznát, emelkedését, minden tekintetbeni előmenetelét, erejét, fényét, 's így a' köz boldogságot eszközölni képesek, — illendő tekintetben tudja tartani; hol az érdem, méltó jutalmának elérésében soha sem csalatkozik, hol egy szóval a' status a' tudományt úgy tekinti, mint erejének 's szerencsés létének megbecsülhetetlen gazdagságu forrását, mellynek esmerete, ápolása 's méltó becsületben tartására, teljes buzgalommal ügyel. A' történetírás itt is bizonyosságaul szolgál állítmányomnak. Midőn Plutarchus és Pölybius, Róma' szerencsés-létéről szólnak, annak okát nem a' szerencsében keresik — melly

*) L. Georg Wilhelm Friedrich Hegel's Werke. Vollständige Ausgabe, durch einen Verein von Freunden des Verewigten. Berlin. XIII. Band. 1833. S. 65.

az emberi dolgokban mindig változó — hanem a' tudományban, melly a' mindenség' örök elvein alapul. Róma a' kijelelt elméket 's talentom-dúsakat, ritkán fosztá meg az érdem' koszorújától. A' venécziái köztársaság' fényes időszakában, 1408-tól fogva, a' paduai egyetemenél három professor vala, egyenkint ezer arany fizetéssel 1). Az újabb időkben is, a' magasb műveltségű országokban, a' tanítók' sorsa igen kedvező lábon áll 2).

Honi nyelvünk' elmellőzése is egyik fontos oka tudományos műveltségünk' hátramaradásának. Már sz. István király alatt, hihetőleg a' műveltség' siettetésére, külföldi tudósok hozattak be az országba 's azokra bízott a' tanítás. Behozatott a' deák nyelv, a' honinak hátratételeivel, nem csak az egyházi szertartásokba, hanem a' törvénykezésekbe is; 's így nem ügyelve a' műveltség' ezen hatalmas segédeszközére, idegen, holt nyelv' segedelmével kellett azt keresni, mit csak a' lélek' természetes külső műszerének, az anyai nyelvnek kellett vala végbevinnie. Azonban ez menthető vala, egy olly időkorban, mikor a' deák nyelv az egész tudós világban köz divatban volt; mikor még a' dalok 's prédikációk is deák nyelven íratlak; mikor egy szóval, mint *Villemain* mondja 3), a'

-
- 1) Az Quadri storia della statistica. Venezia, 1824. p. 157.
 - 2) Csak Németországban is, hogy más nagyobb 's hatalmasb országokról ne szóljak, a' tanítók' dolga, több helytt elég fényes. Münchenben a' philosophia' professorának évenkénti fizetése öt ezer p. f. Berlinben hat ezer tallér.
 - 3) Tableau de la literature au moyen age. Paris, 1830. p. 234.

polgári élet minden tettei deák nyelven történtek 's még a 'popularis érzemények' kinyomására is használtattak. De nálunk az egyszer uralkodásra jutott deák nyelv, mély gyökeret vert a' - polgári alkotmányban. Még később is, midőn más nemzetek eleven tűzzel kezdék mívelni anyanyelvöket, nálunk ki volt az rekesztve a' fentebb társalkodási körből, a' német, franczia 's deák nyelv által, 's csak némelly királyaink', különösen pedig az erdélyi fejedelmek' udvarában 's vármegyei és országos gyűléseken gyakoroltatott. Mi több még ma is, legnevezeteseb nevelési intézeteinkben, ennek járma alatt nyögnek nevendékeink, 's a' legfontosb tudományok deák nyelven hangzanak le a' tanítószékekből.

Mi illeti a' nevelést, az erkölcsi 's tudományos műveltség' ezea hatalmas eszközt, fájdalommal kell megvallanunk, hogy az mi nálunk mind eddig, felette csekély előmenetelt tett. Míg a' Németek, Francziák 's Angolok az emberneveléstudományt fáradhatatlan szorgalommal kimívelék 's a' tökélet' magas fokára emelék; míg jeles nevelő intézeteik 's gazdag paedagogiai literatúrájuk által, egész nemzetök' kifejlését 's megéredését hatalmasan elősegíték: mi csekély nevelő intézeteket 's *Szilassynk'* derék munkáján *), Niemayer' magyar fordításán, 's néhány apróbb értekezéseken kívül semmit sem mutathatunk fel, ezen nagy fontosságú tudomány' literatúrájában. Innen igen csekély azoknak száma nálunk, kiknek az embernevelésről valódi megfogások volna. A' közönséges nevelés, szoros korlátok közzé van szorítva hazánkban. A' házi nevelés mi soknemű fogatkozásokkal bir nálunk,

*) Szilassy János, a' nevelés - tudomány. 2. kötet. 8. Budán, 1827.

eléggé bizonyítja a' valódi mívelt 's érett emberek' csekély száma, és azon felszegetség, durvaság, erkölcstelen-ség 's lealacsonyodás, melyet — fájdalom! — ifjainknál olly sokszor találunk.

De magoknak tanító intézeteinknek belső szerkezete sem kedvező a' tudományok' előmenetelének. Tagadhatatlan, hogy honfiaink' nemesb része a' tudományos előmenetel' 's cultúra' vágyától lángol, esmeri 's méltatni tudja mind ön míveltségi állapotját, mind a' külföldi mívelt nemzetek' culturáját, 's tudja becsülni méltólag a' tudomány', felvilágosodás' 's civilizatio' jóltévő hasznait; de ezen magas földi javaknak elérésére, nem bir czélirányosan organisált intézetekkel. Nálunk a' helyett, hogy az iskolákban *Rousseau'* javallata szerint, methodust, vezérfonalat nyernének ifjaink, melly őket a' pályául választott tudományok' naponként nevededő mezején, egész életökben vezesse, tanítóink mindent öszvetanultatnak velök mit olvastak 's gondoltak, 's ez által inkább chaosba vezetik, mellyben a' tudvágy' hatalmas ingere ellankad, 's mellyből csak a' jobb fejek verekedhetnek ki, nem kis megszorítás nélkül az egyenes útra; de mennyi drága idő', mennyi lelki erő' feláldozásával, 's mi kipótolhatatlan vesztességgel a' teljes kifejlésre nézve! A' kiszabott hosszú pálya e' felett, melly képes minden lelki erőt elzsibbasztani, az örökös dictálások vagy üres felolvasások, az alkalmazatos kézikönyvek' hiánya: az elme' elbutítására inkább, mint kifejtésére 's felemelésére szolgálnak. Mit lehet várni az olly nevelő intézetektől, hol az örökös szajkólkodásban, de nem a' gondolkodó tehetség' gyakorlásában 's kimívelésében áll többnyire még most is, a' jó tanulói érdem; hol czéliránytalan 's nem a' nevendék' kedvéhez, talentomához 's szabad irányzatához szabott tanulmányokra való erőszakos szorítás, az iskolai rend' szellemében van? Le-

het-e rajta csudálkozni, ha az önálló, szabad röptű 's kifejlett lelkű ifjúk' száma olly kevés? ha a' legtalentom-dúsabb ifjak is eltöltvén életök' legszebb 's virítóbb korát, az illy lélekbutító 's még e' mellett idegen nyelven tanúlt dolgokkal, kedvesztve hagyják oda iskoláikat, 's bámulva tapasztalván, mi egészen más elemek kívántatnak a' nagyvilág' tengerén való áltevezésre, mint millyekkel elméjüket iskoláinkban terhelék, egyedül éltök fenntartását veszik célül 's a' velök megutáltatott 's iskolai porral gyúrt tudományokat olylyakkal — noha, fájdalom! többnyire későn — cserélik fel, mellyeknek practicus hasznát látják és tapasztalják?

Számos honfiaink meglátogatták a' külföldi főiskolákat is 's onnan sok szép esmeretekkel tértek vissza honjokba, de rendszerint akkor mentek oda ki, midőn már itthon eltölték szép életkorokat az iskolai soványságokkal. Lehet-e hát csudálkozni, ha künn szerzett esmereteik, ifjonta szerzett 's már megállapodott tudományoknak legfeljebb alakját változtaták meg? ha azok új genialis kifejtésekre alkalmat nem nyújtottak? Azonban ritkán is lehetett legjobb készületű tudósainknak is nevezetes befolyások a' nemzeti míveltségre; mivel azon kívül, hogy sokszor különbözőféle hányattatások 's viszontagságok' tárgyai voltak, itthon ritkán találtak érdemeiknek megfelelő helyzetet, ritkán találtak az ifjagnál fogadékony lelket. E' mellett rendszerint megfosztva minden tudományos segédektől, elszakasztva minden tudományos öszveköttetéstől, sokszor a' gond 's szükség' nyommasztó terhe alatt, meszsze maradtak az örökös gyakorlást 's együttmenetelt kívánó tudományok' pályáján. Különbben is ott, hol a' míveltség nem általános, hol az nincs az egész nemzet' interesszéjében, hol azt sem polgári helyezet, sem a' köz vélemény szükségessé nem teszi, egy két ember' igyekezete csekélyt sikert szül. Nem

azért hát kevés nálunk a' philosophiai munkák' száma, mivel itt a' philosophia' az uralkodó theologia, 's tétés (positiv) törvénytudomány' szolgálatában van, 's hogy ifjaink csak azért tanulnak egy keveset abból, mivel azt studiumok' terve hozza magával, 's mintha nálunk ennél fogva a' philosophia' lelkébe csak igen kevesen hatottak volna bé, mint azt hazánk' egyik nagy érdemű statistája állítja *): hanem — a' már említett többféle okokon kívül, — inkább azért, mivel mind eddig nincs tanítói intézeteink' szellemében, a' philosophiai józanabb vizsgálódások' 's általjában a' komolyabb tudományok' szerelmének felébresztése; mivel a' szabadelmű 's legdicsőbb lelki éledeletet nyújtó fejtegetéseknek, számtalan korlátok állnak ellent; mivel ennél fogva a' komolyabb tudományokban gyönyörködők' száma olly kevés, hogy az ók' rovásán igen kevés philosophiai munkát író élhetne el. Voltak 's vannak honfiaink között, több igen jeles gondolkodók 's philosophusok, kik a' fennt említett okok miatt, a' sivatag pusztában illatozó virágként, minden gyümölcs nélkül enyésztek 's enyésznek el: honnan csak igen közönségesen véve igaz az, mit a' fennt említett író mond a' Magyarokról, hogy ók a' philosophiát haszontalan nézelődésnek 's elkerülhető tanulmánynak tartják. Ha a' philosophiai tanulmányokbani tetemes akadályokat tekintjük, valóban csudálkozni lehet rajta, hogy mind a' mellett is, sok helytt 's ott hol nem is keresnénk, jeles philosophikus főkre találunk.

Nagy akadálya nálunk a' közönséges tudományos műveltségnek, több fenntebb tanítói intézetek' hiánya

*) Neueste statistisch-geographische Beschreibung des Königreiches Ungarn, Croatien, Slavonien und der ungarischen Militärgränze. Leipzig, 1832. S. 98.

is. Honunkban egy egyetem van, mellyben deák nyelven taníttatnak a' tudományok, a' helyett, hogy a' szomszéd Németországban, nagy számú, egymással vetélkedő főiskolák léteznek, mellyekben az anyai nyelv virágozik, 's a' tanítók örökös versenyben vannak egymással a' tudományok' pályáján, körülvéve az előmenetel' mindennemű segédszereivel, 's öszveköttetésben az egész tudós világgal. Míg a' tanító intézetek nálunk is célirányosb, a' nemzet' szükségeinek megfelelő, annak haladását 's emelkedését elősegítő szerkezetet 's irányzatot nem kapnak; míg a' nevelés felsőség által kiszabott korlátok közt történik; míg nem szabad mindenkinek ott 's úgy, a' hol és a' mint önlelke' sugallati 's meggyőződése szerint legcélirányosabbnak hiszi, míveltségre juthatását; míg tanítóinknak ki leszen szabva, mire 's miből oktassák nevelendeikeket: addig hiába várjuk, hogy a' lélek' magasb kifejlései, nemzetünkhez méltó gyümölcsöt hozzanak. Mihelyt a' szabadság' jóltévő sugári melegítendik magasb ihletű íróinkat, mihelyt ennek védpaizsa alatt szabad mindenkinek, kicsinynek, nagynak, szegénynek, gazdagnak, az istenséghez emelő lelki míveltségben részesülni: azonnal önkényt előállnak a' múzsákat, mívelt és tanult embereket szeretők 's hatalmas Maecenások.

Sokan literatúránk' előmenetelének egy fő akadályát a' Maecenások' nem létében tartják. Azonban hogy nagyjaink 's tehetőseink közt olly kevesen vannak, kik a' tudományok' oltárára bő áldozatokat tenni képesek, kik a' kijelelt talentomu főket 's tanult embereket megkülönböztessék, barátságokra méltassák, igyekezeteikben segítsék 's előmozdítsák, annak okát nem az ő általános tompaságokban 's indolentiájokban kell keresni, hanem a' szabad 's célirányos nevelés' hiányában. Egyedül ez az, melly az emberben a' tud-

vágyat, a' fenntebb lelki éleletek' szerelmét 's általjában a' lelki oldalnak az alsóbb nemű állati oldalón való uralkodását eszközli. Neveljük serdülő nagyjainkat 's tehetőseinket úgy, mint ezt a' bennök rejtező kisebb nagyobb lelki tehetségek engedik; szerezzünk lelki erejük' minden sugárinak szabad kifejlést, adjunk indulataiknak tiszta erkölcsi irányt, vagy is lelkök' tehetségeivel együtt, fejtsük ki szívök' nemesb érzelmeit is; engedjük, hogy minden ember a' benne kifejlésre indúlt lelki hajlandóság' iránya szerint keresse magának a' műveltséget: akkor bizonytal nem lesz panaszunk a' tudományok' elhagyatott állapotjára, sem nagyjaink' 's tehetőseink' érzéketlenségére. De míg ezt így alólról nem kezdjük, míg a' tudományos műveltség 's a' nemzeti érzés' felébresztése, mint egykor Görögországban 's Rómában, a' jelen korban pedig különösen az Angoloknál, a' nemzet' szükségeivé nem válnak: addig hasztalanok minden panaszaink, hasztalanok szemrehányásink 's általok a' jelen már kifejlett ivadékot meg nem fordíthatjuk, abban a' valódi tudományok' szerelmét fel nem ébreszthetjük, azon természetes okból, mert már azon boldog életszak reájok nézve elmúlék, mellyben a' lélek mindennemű befolyások' felvételére alkalmas, mellynek okos, célirányos kormányzásától függ a' tudományok eránt való szerelem vagy közömbösség, a' lélek' nemesb mennyei éldelletére való vágy, vagy azoktól való idegenkedés. Azt, mit a' szabadság' hiánya, a' szabadság' szent keblében nyert nevelés' és kimívelődés' fogyatkozása miatt nem birunk, többé sem magunk, sem az egész társaság' legmegszorítottabb igyekezetei 's intézetei sem pótolhatják vissza. Azon láng, azon magas lelki emelkedés, melly a' régi Görögök 's Rómaiakban lakozott, az új világ' igen sok lakosaiban rejtetik; de csak rendkívül való körülmények emelhetik azt olly nemes, olly nekünk csaknem

megfoghatatlan fenségre, mint azt ezen két nagy nemzetnél látjuk. Mert nem a' nemzet' agg kora, mint sokan vélik, oka az elhanyaglásnak, hanem a' nemzet' külső és belső organismusának megbomlása; 's Róma és Athéne, ma is olly nagy embereket adnának, ha egykori arany korok reájok derülne mint hajdan, ha a' szabadság' 's honszeretet' szent érzésében élve nemzenék 's nevelnék gyermekeiket. — Ezen systemától nekünk annál többet lehet várunk, mivel sok nagyjainkban már természetileg is magas lélek 's nemes érzés lakozik; minek a' többek közt tagadhatatlan bizonyága a' tudóstársaság 's több más nagyhasznu intézetek' nagylelkű alapítása. Mit várhatnánk, ha nagyjainknak nagyobb része, nagyobbra becsülné, nagy hajlandóságokkal bíró nemzetének értelmi fenségét és nagyságát 's ebből eredő dicsőségét, mint az alsóbb rendű gyönyöröket 's világi hiú ragyogást; ha így nemzetünk, önméltóságának belérésére jutna 's annyi századokon keresztül tespedő állapotjából a' míveltség' felemelő 's ama minden valóságok' fényes ideáljához közelebb vivő fokára emelkedhetne?

A' míveltség' közönséges elterjedésének nagy akadályá nálunk, a' földművelők' megaláztatott és elnyomtatott sorsa is. Lelki tehetségeik' míveletlensége, a' szabadság' általányos hiánya, 's a' mindig egyforma korlátok közt lét miatt, minden fenntebb, könnyebb, kellemetesebb létre, 's ennél fogva míveltségre való törekedésnek nem léte, eléggé kimagyarazzák a' köztök uralkodó ezerféle előítéletek' minden lelki tehetségeket lebilincsező erejét; kimagyarazzák, miért nem kívánják, sőt miért ellenzik az alacsonyabb állati élet' köréből a' nevelés és tanulás által való kiragadtatásokat. Kinek a' lelki élményekről nincsen megfogása, annak az állati élet' szükségein túl nem emelkednek kívánsági; de egyébiránt is, kinek polgári he-

lyezeténél fogva semmire sincsen kinézése, kinek nem szabad a' kiszabott korlátokon túl emelkedni, kinek mind magára, mind maradékira nézve nincsen mire függeszse remény' sugárral táplált lelkét; nincs pont, mellyről mint a' Zsidók egykor a' mézzel és téjjel folyó Kanaán földébe, Nébó hegyéről a' jövőd' arany álmaiban éldelve, öröm könnyekben feredt szemekkel tekintsen; kinek ezen lelket emelő látvány helyett az örökös egyformaság' unalmaiban 's lenyommasztó terheiben, elég ha arra számolhat, hogy hólnap is mint ma, a' minden jók' adója megáldja egy darab kenyérral 's hogy maradékai is ősei által összerakott sárházát békében bírhatják: mit várhat abból, ha gyermekeit iskolába küldi? mi kilátás ingerelheti arra, hogy azok magoknak sok esmereteket szerezzenek? Az esmeretek világot fakaszthatnak ugyan a' lélekben, de ott hol a' méltatlan helyzet' megismerését eszközlik, boldogságot nem szülnek. Mind addig, míg polgári szabadságunk minden irányban biztosítva nem lesz; míg az embernek becse, méltósága, köz elesmeretetésre nem jut, 's míg az előrehaladás' minden eszközeivel nem élhet, minden polgár egyenlőleg; míg minden módot nem nyújtunk az alsóbb classisoknak is a' bennök rejtőző tehetségek' kifejtésére; 's míg általjában a' népnevelés biztosb alapokra nem épül 's komolyabb gonddal nem vitetik: addig hiába, némelly nagylelkű hazánkfiainak igyekezeteik, a' nemzet' általányos felemelésére.

A' tudományos műveltség' fenn említett utolsó feltételével, a' tartós békességgel, hazánk csak ritkán élhetett húzamosan. Kardforgatásban nevededett eldődeink midőn védbástyaúl szolgáltak olly sok századokon keresztül a' barbarus népek' szüntelenvaló behoránási ellen, 's vérökkel válták meg egyéb nemzetek' csendjét 's jóllétét: vallyon meg lehet-e rajta ütközni,

ha a Magyarok az örökös nyughatatlanságok, rettentgetések, zavarok, csaták, felügyelések közt, a béke' csendjét szerető szelíd múzsákkal kevésbé társalkodtak mint más európai nemzetek? ha ezen örökös csatázásokból a' nemzet' szerencsés létére 's előmenetelére egy szikra jó sem háramlott? Míg a' keresztes hadak Olaszországban tudományos esmereteket, szabad szellemet, gazdagságot 's fényűzést szerettek; míg az Arabok, Spanyol és Olaszország' egy részét 770 esztendeig bírván, az akkor barbarus európai nemzetek közt tudományos esmereteket terjesztettek el 's mívész emlékeket hagytak magok után hátra: nálunk a' Törökök a' legszebb tájakat elpusztíták, könyvtárainkat feldúlák, emlékeinket semmivé tevék. A' régi spanyol krónikák egyezőleg bizonyítják azon temérdek gazdagságot, melyet az Arabok a' Spanyoloknak szerének. „Földünket elvették — így szólnak ezek — de arannyal fődék azt be.“ Mind e' mellett is nem egyedül ebben kell keresni literatúránk' 's értelmi mívetségünk' silányságát, mint sokan. Ez csak ideig óráig való akadály a' tudományok' virágzásának, sőt sokszor a' mívelt nemzetekkel vitt háborúk, az indolentia 's bárdolatlanság' álmában merengő nemzeteket, a' társalkodás 's önkényt ajánlkozó öszve hasonlítás által felébresztették. Azt mutatja e' mellett a' történet-tudomány, hogy a' külföld, szinte mint mi, csaknem szünet nélkül való háborúkkal 's belső villongásokkal küzködött. Németország nevezetesen, sok századokon keresztül véres csaták' piacza vala. A' válásbeli háborúk a' XVI. és XVII. században, a' harmincz esztendő háború 's végre az újabb időkben a' Francziákkal, nem sok időt engedének a' Németeknek a' béke' jóltevő gyümölcseivel élni; és még is nem hátra, hanem hatalmas lépésekkel mindig előre mentek a' culturában, a' helyett hogy hazánk, még ak-

kor is, mikor béke lakozott keblében, csaknem minden európai nemzetek között hátramaradt a' literatúrában.

Lehet-e ezek után csudálkozni, ha a' polgári szabadság', nemzeti gazdagság' és hatalom' nem léte, a' nemzeti intézetek' szegénysége és csekélysége, a' nevelés' ferdesége, a' közönséges nemzeti műveltségre való csekély ügyelet, a' felemelkedés' elmulthatatlan segédszerének, a' nyelvnek, csaknem általános elmulasztása, a' tudományokban kiszabott korlátok, 's az idegen nyelveknek nyommasztó és minden magasb fokra haladást akadályoztató terhe miatt, nálunk a' fenntebb műveltségre való vágy, a' tudományok' előmozdítására való törekedés, oly gyéren mutatkozott? ha a' fel-feltűnő jobb fők' 's nagy lelkű honfiak' buzgó igyekezeteiknek oly csekély sikerök vala; ha az általok elhintett 's keblökben sokszor nagy reményt rejtő magvak, termékeny föld' nem léte miatt dugába dőltek; ha a' talán itt ott fejlődező 's virágzásnak indult tudományok, a' szükséges ápolás, védelem, huzdítás, bölcs és czélirányos kormányzás' és vezetés' nem léte miatt, a' nemzetre nézve közhasznu gyümölcsöket nem termettek? Lehet-e csudálkozni — hogy vizsgálódásink' közelébbi tárgyára visszatérjünk — ha nálunk a' philosophiai műveltség, sóha szembetűnő fokra nem emelkedhetett; ha az egyes philosophiai tudományokban, más művelt nemzetektől hátra maradtunk; ha senki Nemzetünkben nem találkozott, ki magas philosophiai lelkesedésre indult 's eredeti irányt követett volna, a' mindenség' titkainak kifejtésében.

Mind e' mellett is nemzetünk' európai története, eleven bizonyosága az abban lakozó erős és eleven életnek. Ezt bizonyítja már azon nevezetes históriai tünemény, — min Schlötzer nem győzött eléggé csudálkozni, — hogy midőn több nemzetek a'

hatalmasb folyammal rohánzó nemzetek' árájában elvegyedtek 's örökre eltűntek; parányi nemzetünk 880-tól fogva a' jelen időkhig annyi sok viszontagságokon átmenvén 's nyelve is az elébb görög, majd tót, végre deák nyelven történt vallásbeli gyakorlás és szertartás, 's több más szorongató körülmények által nyomattatván, nem csak el nem enyészett a' nemzeteket öszvedelő zűrzavaros időkben, hanem most a' műveltség' magas céljához valóban nem megvetendő lépésekkel közelget *). Eredeti bélyegü honi nyelvünknek olly sok oldalú elsőségei, annak az emberi esmeretek' minden nemeire alkalmas volta, az abban lévő temérdek gyökszavak, több tudósainknak vas szorgalom által gyűjtött gazdag esmereteik, 's a' soknemű nyomattatások 's ezer akadályok' ellenére is kitűnő lángelmék, az esmeretekre való vágy, az értelem' kimívelésére való igyekezet, a' művelt külföld' tudományos termékein való kapás, végre a' nyelv 's ennél fogva a' nemzeti lét' szeretete: világos jelei annak, hogy nemzetünkben az értelmi felemelkedés' magvai megvannak. Egy olly nemzetben, mellynek patriotismusa, nagy lelke, fejedelme és honja eránt viseltető rendíthetetlen hűsége, vendégszeretése, rettenthetetlen bátorsága a' véres csaták' közepében, 's szabadság' szerelme, a' legrégibb idők óta, mint a' nemzet' bélyegző vonásai esmeretesek; nem lehet pulya 's tudatlanság' homályát szerető léleknek lakozni.

*) *Sacy*, a' magyar nemzetről így szól: „Egy nemzet sincs Európában, melly a' nyerseség' és durvaság' legalsóbb fokáról, a' civilizatio' 's cultura' magasb fokára, olly rövid idő (800 esztendő) alatt, emelkedett volna fel, mint a' magyar nemzet. (*Histoire générale de Hongrie*. 1780. 8.)

Eljő az idő, mellyben nemzetünkre is kegyesb szemekkel mosolyogván az ég, a' tudományos esme-
reték' szerelme elevenebben felébred, 's köz szükséggé
vállik, mellyben a' nyelv a' tökélet' magas fokára jut-
ván, Múzsáink csak honi nyelven hintendik a' tuda-
mányok' virágait. Akkor nemzetünk' bélyegző vonásai-
val öszveolvadva, fog előállni a' magyar philosophia,
minden egyéb tudományokat lelkesítő sugárral ele-
venítendő, 's a' nemzetünkben lakozó lelki tehetsége-
ket eddig nem esmért fokra kifejtendő.

Nevek' s nevezetesb dolgok' lajstroma.

A.	<i>Lap.</i>
Abaris, scytha philosophus	4
Abicht (Joh. Heinr.), erlangai professor	81 89
Adelung (Joh. Christoph), lipsiai prof.	97
Aesthetikai dolgozások hazánkban	134
Aitzema	98
Albelius Simon, brassói prof.	51
Albert (nagy)	10
Albrich Márton, brassói rector	54
Aldus Manutius	17
Alembert (Jean le Rond d')	38
Alison, angol philosophus	36
Al-Hakem, arab király	7 162
Al-Mamoun, arab kalifa	162
Al-Mansour, arab kalifa	162
Ambacher	94
Amerigo Vespucci	18
Anacharsis, scytha philosophus	4
Ancillon Fridrik	103
Andronicus János	15
Anglia értelmi fensége, min alapúl?	158
Antisthenes	5
Apáti Miklós	47
Aquino (Thomas d')	10
Arab egyetemek	7
Arabok tudomány szeretete	162

	<i>Lap.</i>
Aranka György (Zágoni)	121
Argens (Jean Baptiste de Boyer Marquis d')	37 39
Argyropulus János	24
Ariosto (Lodovico)	26
Arkosi Tegző Benedek	53
Ast Fridrik, landshuti prof.	85 97
Azais	101

B.

Baader (Franz Ritter von), müncheni akadémikus	81 86 96
Bachmann (Karl Fr.), jénai prof.	86 93 94
Baco (Francis)	34 52
Baldinotti (Caesar)	109
Ballanche	105
Balogh (Almási) Pál	122
Balogh (Almási) Sámuel	123 135 136 139
Bánffy György, gróf	66
Bardili (Christ. Gottfr.), stuttgarti prof.	86 96
Basch Simon	63
Basedow (Johann Bernh.)	44
Batteux (Charles), párizsi prof.	38
Baumeister (Friedr. Chr.)	43
Baumgarten (Alex. Gottlob), frankfurti prof.	43
Bausner Bertalan, erdélyi superintendens	62
Bayer János, eperjesi, zólyomi 's várallyai tanító	50
Bayle Péter	37
Bajza József	137
Beattie (James), edinburghi 's aberdeeni prof.	36
Beccaria (Cesare Bonesano Marchese di)	109
Beck (Jakob Sigism.), hálai és rostocki prof.	81 82 94 95
Békesség befolyása a' tudományokra	174
Bendavid Lázár	81
Beneke (Friedr. Eduard), berlini tanító	90 93 94 96
Benkő Sámuel, miskolczi orvos	62
Bencsik József, bazini plebános	130

	<i>Lap.</i>
Benyák Bernárd, pesti prof.	58 67
Bérard	102
Berardo	109
Beregszászi Pál, sárospataki prof.	62
Berényi Sándor, egri prof.	56
Berg (Franz), würzburgi prof.	89
Berger (J. E. von), kielii prof.	92
Berkeley György, cloyne-i püspök	35
Berzsenyi Dániel	136 137
Bessenyei György	79
Bilfinger (Geo. Bernh.), tübingai prof.	43
Bion, scytha philosophus	5
Bittnicz Lajos, szombathelyi prof.	135
Biunde (Franz Xaver), prof.	94
Blasche (B. H.)	85
Boccaccio (Giovanni)	14
Boda József (Egyházas-Radóczy)	68
Bódogh Mihály, miskolci orvos	122
Bojardo (Matteo Maria)	14
Bonald (de)	102
Bonaventura (máskép Fidanza) János	9
Bonstetten Victor	90 103
Borelly	39
Born (F. Glob.)	87
Bosch (von)	98
Bouterweck Fridrik, göttingai prof.	82 88 96
Branisz (D. Chr. J.), prof.	93
Brown Tamás, edinburghi professor	106
Brucker (Joh. Jak.)	97
Bruno (Giordano)	33
Buchner (A.)	85 96
Buchon	105
Buczy Emil, károly-fejérvári prof.	136
Buffier (Claude), jézsuita	39
Buhle (Joh. Glob.), braunschweigi prof.	97

	<i>Lap.</i>
Buonarotti (Michel Angelo)	19
Burdach (Karl Friedr.), königsbergi prof.	85
Burke (Eduard)	36
Burmann	53
Buzinkai Mihály, sárospataki prof.	54
C.	
Cabanis (Pierre Jean George) orvos	101
Cabot János	18
Cacchilli	109
Calandrino Tamás	17
Calker, bonni prof.	91 93
Camoens (Luis de)	27
Campanella Tamás, dominicanus barát	40
Campe. (Joh. Heinr.)	45
Canz (Jos. Gottl.)	43
Cardano (Geronimo), orvos és földmérő	40
Carganico	88
Carlovszky Zsigmond, eperjesi prof.	120
Carus (Friedr. August), lipsziai prof.	94 97
Carus (C. G.), orvos és prof. Dresdában	94
Casparides András	65
Cesinge János (Janus Pannonius), pécsi püspök	24
Chalkondylas (Demetrius)	25
Clarke Samuel	35
Classica irodalom Olaszországban	15
Claudius Jakab	65
Cocquerel	105
Colombo Kristóf	163
Combe, angol orvos	107
Comenius Amos János	51
Condillac (Etienne Bonnot de)	38
Condorcet (Marquis de)	38
Constant Benjamin	105
Copernicus Miklós	26
Cornides Daniel	65

	<i>Lap.</i>
Coste (Pierre)	37
Cousin Victor	104
Coux (de)	102
Critica philosophia	81 82
Cromaziano Agatopisto (Appiano Buonafede)	109
Crousaz (Jean Pierre de)	37
Crusius (Ch. Aug.), lipszai prof.	43
Csere János (Apáczai) prof.	45
Csernátoni Pál, gyulafejevári prof.	44
Csontos István	139
Chuchich Simon, zágrábi prof.	113 132
Cudworth (Ralph)	35
Cyrellus Mihály	65

D.

Damiron (M. Ph.)	105 106
Dante Alighieri	14
Daumer (G. Fr.)	85
Dégérando, Baró	99 103 105
De la Mothe le Vajer	37
Denczinger Ignác, lüttichi prof.	99
Des Cartes (René) (Cartesius)	34
Des Cartes' tanítmánya hazánkban	46
Deslandes (And. Fr. Bourreau)	105
Diderot (Denis)	36
Dienes Sámuel	137
Diez (Joh. Chr. Fr.)	81
Diogenes	4
Dombay Ferencz, cs k. tolmács	61
Döbrentei Gábor	136 139 140
Droste-Hülshoff (Clem. Aug. v.), prof.	43
Droz (Joseph), franczia akademikus	103
Dumarsais	39
Duns Scotus János, franciscanus	10

E.

Eberhard (Joh. Aug.), hálai prof.	44	87	97
Eckstein (báró)			102
Elvenich (D. P. J.), prof.			96
Empirismus hazánkban			124
Endrődy N. János, piarista			129
Engel (Joh. Jac.)			45
Erasmus (Desiderius)			39
Ercsey Daniel, debreczeni prof.			125
Erhardt			96
Erkölcsei tudomány (philosophiai)			94
Ernesti (Joh. Aug.)			43
Ernesti (Joh. Heinr. Mart.)			97
Eschenburg (Fr. Joach.)			45
Eschenmayer (C. A.), tübingai prof.	86	94	96
Eszéki István, udvarhelyi pap			49
Ewald (Schak Herm.)			87

F.

Fabriczi Sámuel	114	135	
Faludi Ferencz			67
Farcy (Ch.)			105
Fardella (Michel Angelo)			40
Farnocchia			109
Fasanelli			109
Feder (Joh. Ge. Heinr.)		54	81
Fejér György	124	130	135 140
Felvinczi Sándor, debreczeni pap			47
Ferguson Adám			36 128
Fichte (Joh. Gottl.), prof.	83	93	95 120
Fichte (Immanuel)			92
Fichte' tanítmánya hazánkban			120 130
Filangieri (Gaetano)			109
Fischhaber (Gottlob Ch. Fr.)			94
Fogarasi Pap József, prof.			67

	<i>Lap.</i>
Folnesics János Lajos	113
Fontenelle (Bernard le Bovier)	39
Forgács László, báró	63
Forster (Georg)	44
Francia literatúra' arany kora	157
Fridelius János	63
Fries (Jakob Friedr.), jénai prof.	82 91 93 94 96 97
Fuchs Sámuel, lőcsei prof.	120 137
Fuchó János	83
Fülleborn (Ge. Gust.)	96
Fülep Gábor (F. Öri), superintendens	68
Fülöp József (Deáki)	47

G.

Gabler (K.), bayreuthi rector	88
Galeazzo Sforza, majlandi herczeg	20
Galilei (Galileo)	40
Gall (Joh. Jos.), orvos	101
Galuppi (Pasquale), báró	109
Garat	101
Garnier	105
Garve (Christian)	33 87
Gassendi Péter	37
Gazdagság' és hatalom' befolyása a' cultúrára	161 167
Gazdagság és hatalom nem elegendők az értelmi fennség' eszközlésére	159
Genovese (Antonio)	40
Gerard	36
Gerardus, orvos	11
Gerbert	102
Gergely (VII.), Pápa	6
Gerlach (Glob. Wilh.), hálai prof.	91 92 93 94
Gotsched (Joh. Christoph)	96
Gömöri David, orvos	43
Görögök' szerencsés polgári helyzete	115

	<i>Lap.</i>
Görres (Joseph), müncheni prof.	86
Gravesande (Guillaume-Jacques de S')	39
Grävell (Max. Earl Fried, Wilh. D.)	92
Greguss Mihály, professor	134
Greising Bálint, professor	49
Grigely József, budai professor	62
Gronos, venécziái professor	110
Grotius (Hugo)	39
Gruppe	88
Gruger	99
Guizot (egykor párizsi prof. most Minister)	105
Günther (A.)	86

H.

Hakem (Al), mór kalifa	7
Handerla Ferencz, budai prof.	59
Haroun Al-Reschid	161
Hartley Dávid, angol orvos	30
Hartmann (Ph. C.), bécsi prof.	94
Hatvani István, orvos, debreczeni prof.	59
Hegel (Georg Wilh. Friedr.), berlini prof.	87 93 94 96 97
Hegesias	5
Hegyfalusi György, ref. pap	64
Heineccius (Joh. Gottl.), hálai prof.	43
Heinroth (J. Chr. A. D.), lipcsei prof.	86 94
Helmont (Joh. Bapt. van)	40 51
Hemert (van)	98
Hemsterhuis Ferencz	40
Henning (Leop. v.), berlini prof.	88
Henrici (Se.)	95
Herbart (Joh. Fried.), königsbergi prof.	91 94 96
Herbert (Eduard), lord	35
Herczeg János, orvos, debreczeni prof.	55
Herder (Joh. Gottfr. von)	45
Hermes	91
Herz (Marcus), orvos	87

	<i>Lap.</i>
Heumann (Chr. Aug.)	97
Heumann	98
Heydenreich (Karl Heinrich)	81 95
Hillebrand (Joseph), giesseni prof.	92 93 97
Hinrichs (H. F. W.), hálai prof.	88
Hipparchia	5
Hissmann (Michaël)	97
Hobbes (Thomas)	34
Hoffbauer (Joh. Christoph), hálai prof.	93 94
Hogel	94
Home (Henry)	36
Horányi Alexius, piarista	66
Horvát (Ker. János), budai prof.	57 112
Horváth Ádám (palóczi)	61
Huarte (Juan), spanyol orvos	41
Huet Daniel Péter	37
Hugo (Gustav)	94
Hugo (Hermand), jézsuita	52
Hume David	36
Hunyadi István	61
Hunyadi Mátyás	12 20
Husztí István, orvos, debreczeni prof.	64
Hutcheşon (Francis), glasgowi prof.	36

I.

Illei János	68
Illésházy György, gróf	64
Imre János, pesti prof.	133
Irwing (Karl Franz von)	45
Ivancsics János, jézsuita	56

J.

Jacobi (Friedrich Heinrich)	81 89 93 94
Jakob (Ludw. Heinr.), hálai prof.	82 95
Jarostaf Alexius, piarista	56
Jäsche (Glob. Benj.), dorpati prof.	82

	<i>Lap.</i>
Jaslinszki András, jezsuita	56
Jean le Clerc (Clericus)	37
Jeremiás Sámuel	119 137 138
Jessen (J. W.), orvos	94
Jeszeni (Jeszenszki) János, orvos	53
Jézsuiták Magyarországon	29 74
Joseffi	65
József (II.), császár	72
Jouffroy	105

K.

Kállay Ferencz	120
Kallistus	25
Kalmár György	52
Kant (Immanuel), königsbergi prof.	80 94
Kant' ellenzői hazánkban	112
Kant' morálja nálunk	115
Kaposi Samuel	55
Kapp (Chr.)	88
Károly (nagy)	8
Karpe	120
Kassai György Mihály	64
Katona Mihály, reform. pap	140
Kazinczy Ferencz	119 126 135 140
Kayssler Adalbert, bresloui prof.	92
Kendeffi János, gróf	66
Kératry	103 105
Kerekes Károly, báró	113
Keresztes háborúk' befolyása a' műveltségre	9 187
Kéri János, gróf, paulinus	56
Kern (W.)	92
Keyserlingk (Herm. Wilh. Ern. v.) . berlini tanító	92
Kieser (Diet. Ge.), jénai prof.	89
Kiesewetter (Karl Chr.)	82 93 94 95
Kinker (J.)	98

	<i>Lap.</i>
Kircher (Athanasius)	52
Kis János, superintendens	127 135
Klein (G. M.), würzburgi prof.	85 96
Klima' befolyása az értelmi műveltségre	148
Kolozsváry Pál, gyulafejevári prof.	46
Kölcsey Ferencz	137 140
Köleséry Samuel, orvos	64
Könyvtár, Mátyás királyé	12
Könyvtárak az Araboknál	162
Köppen (Friedrich), erlangai prof.	89 94 95
Körmendy Kamill	139
Köteles Sámuel, prof.	117 140
Krates	5
Kramer	96
Kraus (Ch. Jac.)	81
Krause (Karl Chr. Friedr.), prof.	53 86 96
Krisztina, svéd királyné	21
Krug (Wilh. Fran.); lipcsei prof.	82 90 93 97 120
Kun László	8
Kunoss Endre	138
Kutsera János	63

L.

Ladiver Illyés, eperjesi prof.	51 55
Lajos (nagy)	11
Lallebasque	110
Lambert (Joh. Heinr.)	43
La Mennais (de), Abbé	102
Lange (Jo. Joach.), hálai prof.	43
Laromiguiére (P.)	100 101
Larsch (de)	105
Laskaris	25
Lassú István	136
Laurentie	102
Lázár István (toroczkói)	66

	<i>Lap.</i>
Leibnitz (Wilhelm Gottfr.)	42
Leibnicz' charakteristikája külföldön 's nálunk	52
Lencsés Antal	134
Leo	88
Lichtenthal (Pietro)	111
Linkmaier (F.)	92
Lisznyai Pál, debreczeni prof.	50
Locke (John)	35
Logica' állapota Németországon	92
Lossius (Joh. Chr.)	44
Lossics István	63
Luczenbacher János	138
Luther Márton	27

M.

Maasz (Jo. Gebh. Ehrenfr.)	93 94
Mably (Gabriel Bonnot de)	38
Machiavelli (Nicolo)	77 166
Magda Pál, prof.	139
Magellan	27
Maggi	110
Magyar egyetem, első	8
Magyar nevelési és tanítási terv	73
Maimon (Salomo)	87
Maine de Biran	104
Maistre (de) József, gróf	102
Makó Pál (Kerek-gedei) jezsuita	60 73
Melebranche (Nicolo)	36
Mana	18
Marci János, lőcsei prof.	55
Mare (dei)	109
Marheinecke	88
Maria Theresia	73
Marmontel (Jean François)	39
Marsilius Ficinus	16 25

	<i>Lap.</i>
Martiis (de)	109
Márton István, pápai prof.	115
Marugi	109
Matthiae	110
Maupertius (Moreau de)	38
Mautner János, kassai rector	53
Medici (Cosmus)	15
Medici (Lorenzo)	16 20 22
Mehmel (Gl. Ern. Aug.), erlangai prof.	96
Meier (Ge. Fr.)	52
Meiners (Christoph)	44 81
Melanchton Filep	41
Mellin (G. Sam. Alb.)	81
Mendelssohn Moses	44 81
Menedemus	5
Menippus	5
Mercier (Sebast.)	38
Mettrie (Julien Offroy de la)	38
Metrocles	5
Michaelis (Ch. F.)	95
Michelet (D. K. Ludw.)	88 105
Miklós (V.), Pápa	17
Moldoványi Antal	216
Molitor (D. D. Ph.)	86
Moller Daniel Vilmos, altdorfi prof.	47
Monimus	5
Montesquieu (báró de la Brede et de)	38
Montlosier, gróf	105
Morasem, arab kalifa	161
More Henrik	35
Móritz (Karl Phil.)	45
Mórok' culturája Spanyolországban	7 163
Möller	96
Mushenbroeck (Pierre. de)	39
Mussmann (Jo. Geo.)	88 94

Mutschelle (Sebastian)	Lap. 81	95
Muzzarelli		109

N.

Nádasdi Tamás		29
Nagy Sándor		68
Nagy Tóth József		69
Nasse (W.), bonni prof.		85
Neeb (Johann), bonni prof.		81
Nemzeti nyelvmívelés' befolyása a' cultúrára		170
Nevelés' fontossága		172
Nevelés' szegény állapotja nálunk		179
Newton Izsák		35
Nieuport		99
Nitsch		108
Nüsslein (F. A.)		86
Nyiry István, sárospataki prof.		123

O.

Oken (Ludwig), prof.		85
Oláh Miklós		29
Olasz köztársaságok' befolyása a' cultúrára		7
Olaszország' arany időköre		16
— — tudományos műveltsége		17
— — felemelkedése 's elhanyaglásának okai		155
Olshausen		94
Onesikritos		5

P.

Pabst (D. J. H.)		86
Pajor Gáspár		68
Palumbini Mátyás, orvos		64
Parschicz Daniel		55
Pascal (Blaise)		37
Payne Tamás		36

	<i>Lap.</i>
Pázmány Péter	31
Pavesio	109
Pethe Ferencz	121
Péterfi (Kibédi) Károly, marosvásárhelyi prof.	144
Petrarca (Francesco)	14
Pfnor (F. C.)	90
Philosophia Angliában, az újabb időkben	106
— — Franciaországban az újabb időkben	99
— — a' Belgáknál az újabb időkben	98
— — Hollandiában az újabb időkben	97
— — az Olaszoknál az újabb időkben	109
— — Dániában az újabb időkben	111
— — nálunk az újabb időkben	111
Platner (Ernest), lipsziai prof.	44 81
Pletho (Gemisthus)	16
Ploucquet (Gottfr.), tübingai prof.	43
Poggio (Bracciolini)	15
Poiret (Pierre)	37
Polgári szabadság, egy fő eszköze a' cultúrának	164
Polgári viszonyok' befolyása az értelmi műveltségre	151
Poliziano (Angiolo)	14 20
Poor Kajetán	61
Pósházy János, sárospataki prof.	58
Price (Richard)	36
Pristley József	36
Prúnyi József, esztergomi prof.	132
Psychologia a' Németeknél	94
Puffendorf (Sámuel) báró	42
Pulci (Luigi)	14
Pucz Antal	119

R.

Rác István, orvos és professor	122
Rafael (Sanzio)	19
Ram (de)	98

	<i>Lap.</i>
Ramée (de la) Péter (Petrus Ramus)	49
Reformatio' befolyása az értelmi műveltségre	27 30 158
Regiomontanus János	12
Reid (Thomas)	36 166
Reiffenberg, báró	99
Reimarus (Herm. Sam.), hamburgi prof.	43 81
Reinbeck (Joh. Gust.)	43
Reinhold (Karl Leonhard), prof.	81 82 93
Reinhold (E.), prof.	97
Remenik András	64
Réthy András, győri prof.	52
Reusch (Joh. Pet.), jénai prof.	43
Reuss (Mat.)	81
Reviczky Antal, jézsuita	48
Ritter (Heinr.), prof.	93 97
Rixner (Thadd. Ans.), ambergi prof.	85 96 97
Robinet (Jean Baptiste)	38
Rochefoucauld (Duc François de la)	38
Romagnosi	110
Rosenkranz	88
Rosmini	110
Rosti Miklós, paulinus	56
Rousseau (Jean Jacques)	38
Rozgonyi József, sárospataki prof.	112 115 124 139
Royer Collard	104
Rust	88
Ruszek József	131
Rückert (Joseph)	89

S.

Sacchi	109
Saint-Pierre (Bernardin de)	105
Salat (Jacob), lanshuti prof.	89 94 95
Sanchez Ferencz	41 52
Sartory Bernhard, franciscanus	57

	<i>Lap.</i>
Sárváry Pál, debreczeni prof.	128
Scaliger (Julius Caesar)	52
Schad (Joh. Bapt.), jénai prof.	85
Schaumann (Joh. Chr. Glieb.)	81
Schedel Ferencz, orvos doctor	136
Schedius Lajos János, prof.	135
Scheidler (D. K. H.)	94
Schelling (Karl Eb.)	95
Schelling (Friedr. Wilh. Jos. von)	83 93 96 121
Schelling' tanítmánya hazánkban	121
Schellers (Franz Joseph), heidelbergai prof.	85
Schlegel (Friedrich von)	86
Schleiermacher (Friedrich), berlini prof.	86 96
Schmidt (Dr. Ed.)	90
Schmidt (Karl Ch. Erhard)	81 94 95
Schmidt-Phiseldeck (Kr. F.)	81
Schoen Gáspár	63
Scholastica philosophia	25 29
Scholastica philosophia Magyarországon	71
Schopenhauer (Arthur)	93
Schuberth	88
Schubert (D. G. H.), prof.	86
Schulz (Johann), königsbergi prof.	87
Schulze (Glob. Ern.), göttingai prof.	81 89 93 94
Schütz (Ch. G.)	81
Seytha műveltség	1
Seytha bölcsek	3
Schwab (Jo. Chr.)	81
Segesvári István	68
Sepulveda (Joannes Genesisius)	41
Severini János, selmeczi rector	59
Shaftesbury (Antoine Ashley), gróf	36
Sieyes (Emm.)	39
Sigwart (H. C. W.), tübingai prof.	88 91 93
Simon Florent	136

	<i>Lap.</i>
Sinclair (John Bar. v.)	92
Sipos Pál, tordasi pap	121
Smith Adám	36
Snell (Phil. Ludwig)	97
Socher (Georg)	97
Solger (Karl Wilh. Fr.), berlini prof.	85
Spagnio	109
Spinosa (Baruch)	39
Spurzheim (Caspar), orvos	107
Stahl (Dr. Fr. J.)	94 95
Steck	97
Steffens (Heinrich), breslaui prof.	86
Steinbart (Gottl. Sam.)	44
Stewart (Dugald)	106
Stiedenroth (Ernst)	94
Suabedissen (David Theod. Aug.), marburgi prof.	92 94
Szabadság gyümölcse Görögországban	153
Szabó András	139
Szathmár-Németi Sámuel, kolozsvári prof.	60
Szathmáry Pap János, kolozsvári pap	65
Széchenyi István, gróf	127
Szentgyörgyi István, sárospataki prof.	60
Szép művészetek Olaszországban	19
Szép János	134
Szerdahelyi György Alajos, váczki kanonok	57 73
Szibenliszt Mihály, pesti prof.	138
Szigethi Gyula Mihály, prof.	114 134 139
Szilágyi Benjamin, váradi rector	51
Szilágyi Márton, debreczeni prof.	66
Szilassy János	179
Szlávy Pál	69

T.

Takács József (péteri)	128
Talia (Giov. Batt.)	111

	<i>Lap.</i>
Tanító intézetek' tökéletlensége hazánkban	181
Tasso (Torquato)	27
Teleki József, gróf	62
Tennemann (Wilhelm Gottlieb), marburgi prof.	97
Terzi	109
Testa (Alfonso)	110
Tetens (Joh. Nicolaus)	44
Thanner (Ignaz), salzburgi prof.	85
Theobrotus	5
Tholuck (Friedr. Aug. Theo.), hálai prof.	88
Thomasius (Christian), hálai prof.	42 98
Thorild (Thomas), greifswaldi prof.	88
Thümmig (Ludw. Phil.), casseli prof.	43
Tiedemann (Dietr.), marburgi prof.	45 87
Tieftrunk (Joh. Heinr.), hálai prof.	81 82
Tokody János	136
Tolnai István, kolozsvári prof.	49
Tomaseo	119
Tóth Pál	138
Toth László (Ungvár-némethi)	140
Toussaint (François Vincent)	38
Toxaris, scytha philosophus	4
Tőke István (maros-vasárhelyi) prof.	56
Tracy (Destutt Comte de)	111
Troxler (Ign. Phil. Vital), orvos	85 86 93 94 96
Troubadour-ok	7
Tsernátoni V. Sámuel, prof.	66 68
Tschirnhausen (Walther von)	42
Tudományok 's művészségek' virágzásának feltételei	177
Tudományok a' status szerencsés létének forrásai	177
Tzanáki Mátyás, orvos	57

U.

Ujfalusi Nep. János	138
Ulrich (Joh. Aug. Heinr.)	44

	<i>Lap.</i>
Umbreit (Dr. A. C.)	94
Urbán (II.), pápa	7

V.

Valla (Lorenzo)	18
Vanini (Lucilio)	40
Vecsei József, prof.	129 139
Venanzio (D. Girolamo)	111
Verner József, pesti prof.	110
Vertebranz (Licinio)	110
Vico (Giovani Batt.)	40
Villani (Giovani és Matteo)	18
Villers (de)	105
Virey (J. J.), párizsi orvos	103
Virozsil Antal, pesti prof.	138
Vitéz János (Zrednai), esztergomi érsek	13
Vitéz János (L. Cesinge)	11
Vives Lajos	41
Volney (C. F.), gróf	101
Voltaire (François Marie Arouet de)	38
Vorpahl (Karl Ludw.)	92
Vossius (Jo. Gerh.)	52

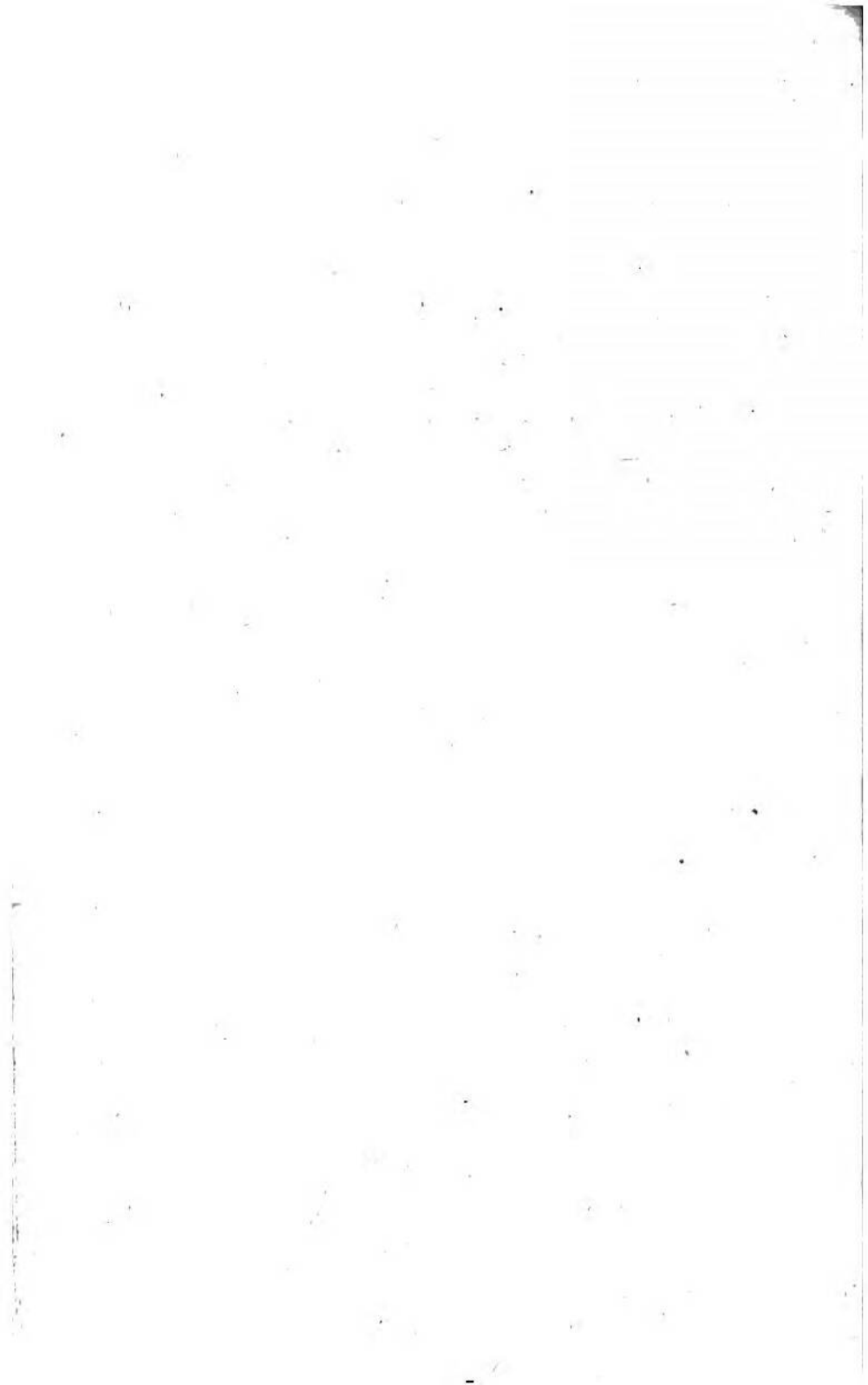
W.

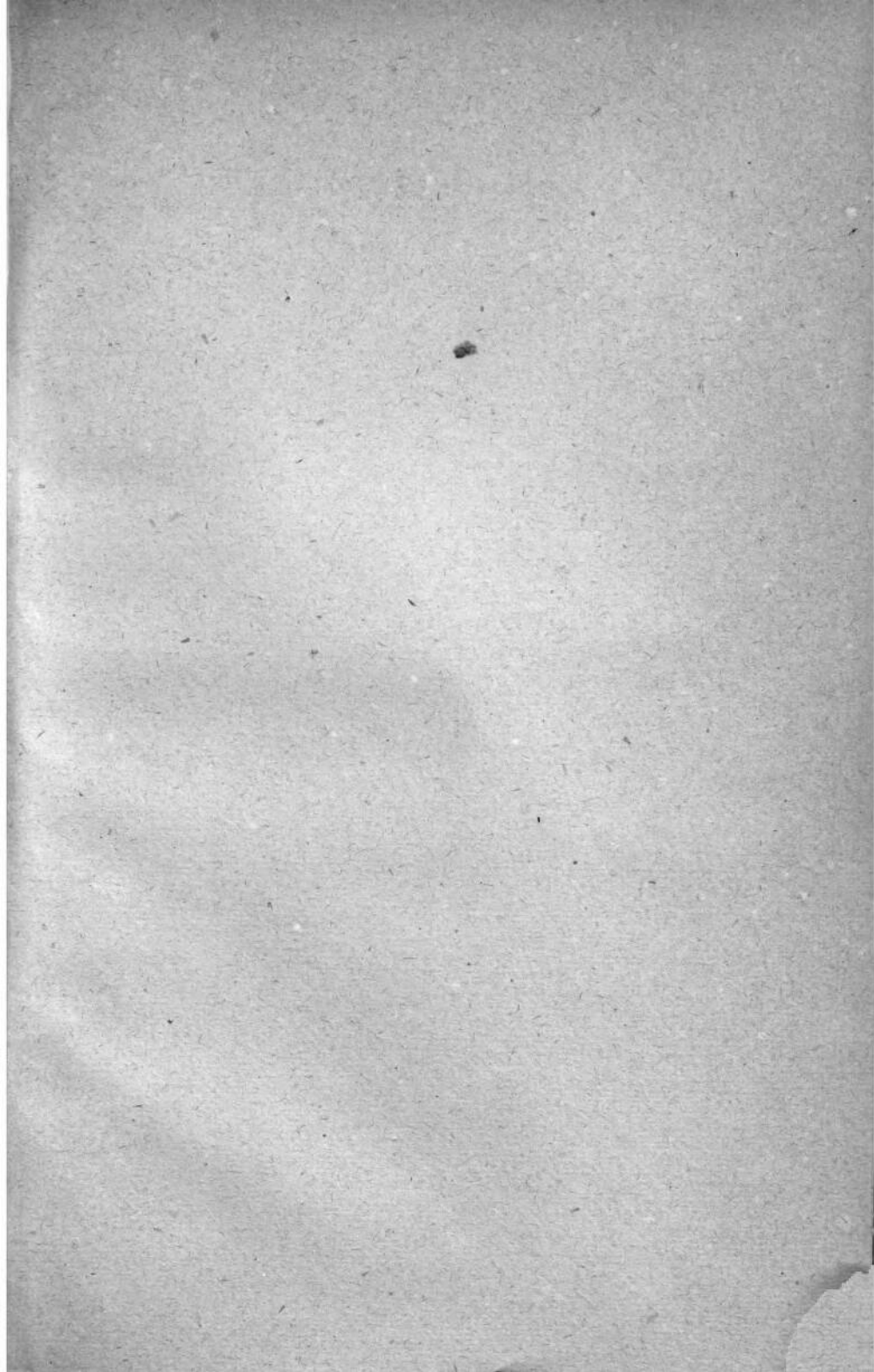
Wagner (Jac.), wűrzburgi prof.	86 96
Walther (Ph. Friedr.), bonni prof.	85
Weber (Jos.)	85
Weiller (Cajetan von)	82 94 95 97
Weise (Ferdinand Christ.), heidelbergai prof.	92
Weisse (Chr. H.), prof.	85 88
Weisz (Chr.)	89 94
Weishaupt (Adam)	81
Wenczel	120
Willich	109
Windischmann (Karl Joseph), bonni prof.	86 97

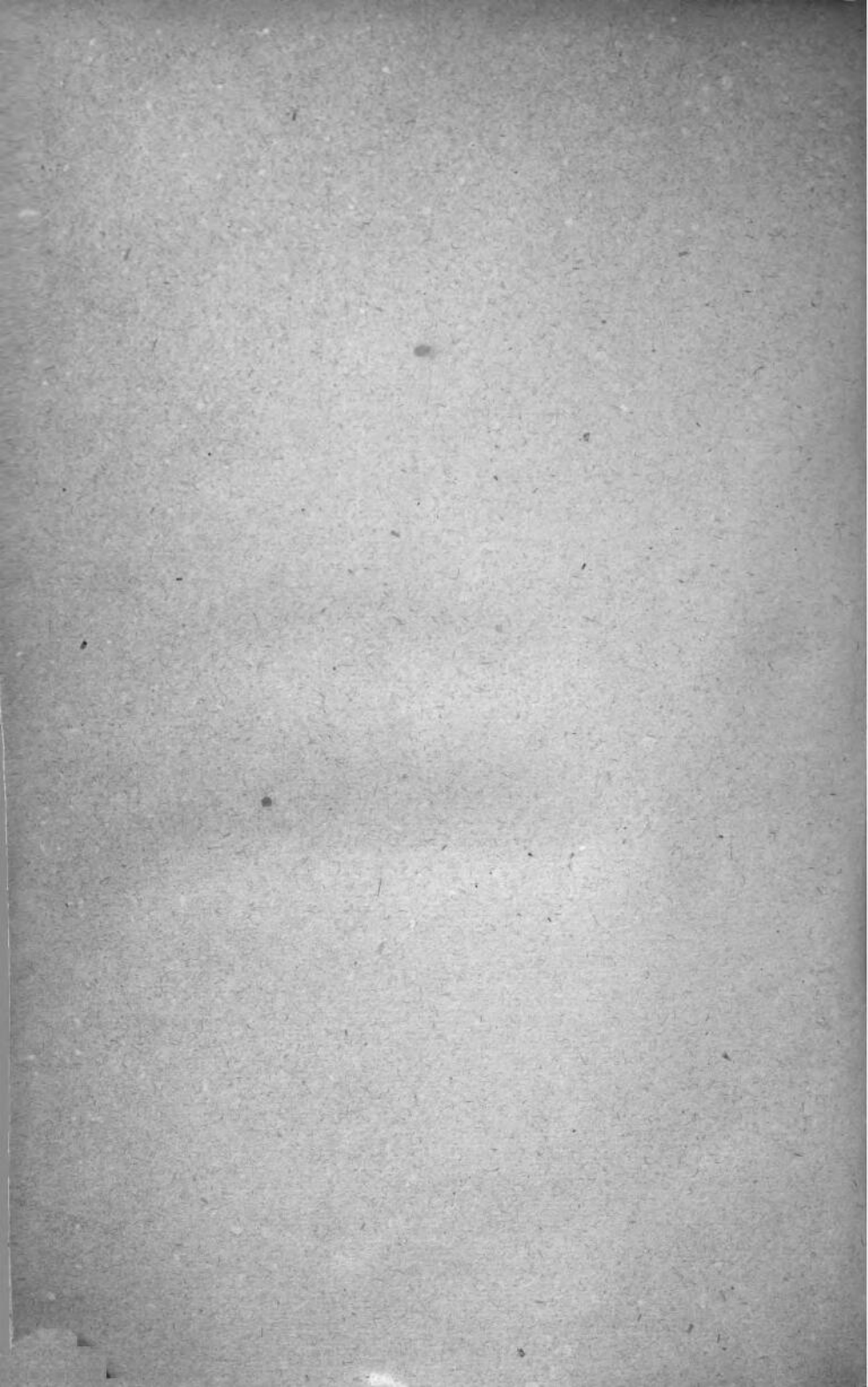
	<i>Lap.</i>
Winkler (Joh. H.)	43
Wirgmann	109
Wisz	96
Wittenbach Dániel	98

Z.

Zabanius Izsák, eperjesi prof.	52
Zamolxis, scytha philosophus	4
Zimmer (B.)	85
Zimmermann (D. F. I.), prof.	93
Zsigmond király	11
Zwanziger Kerestely, lipcaei prof.	62 56

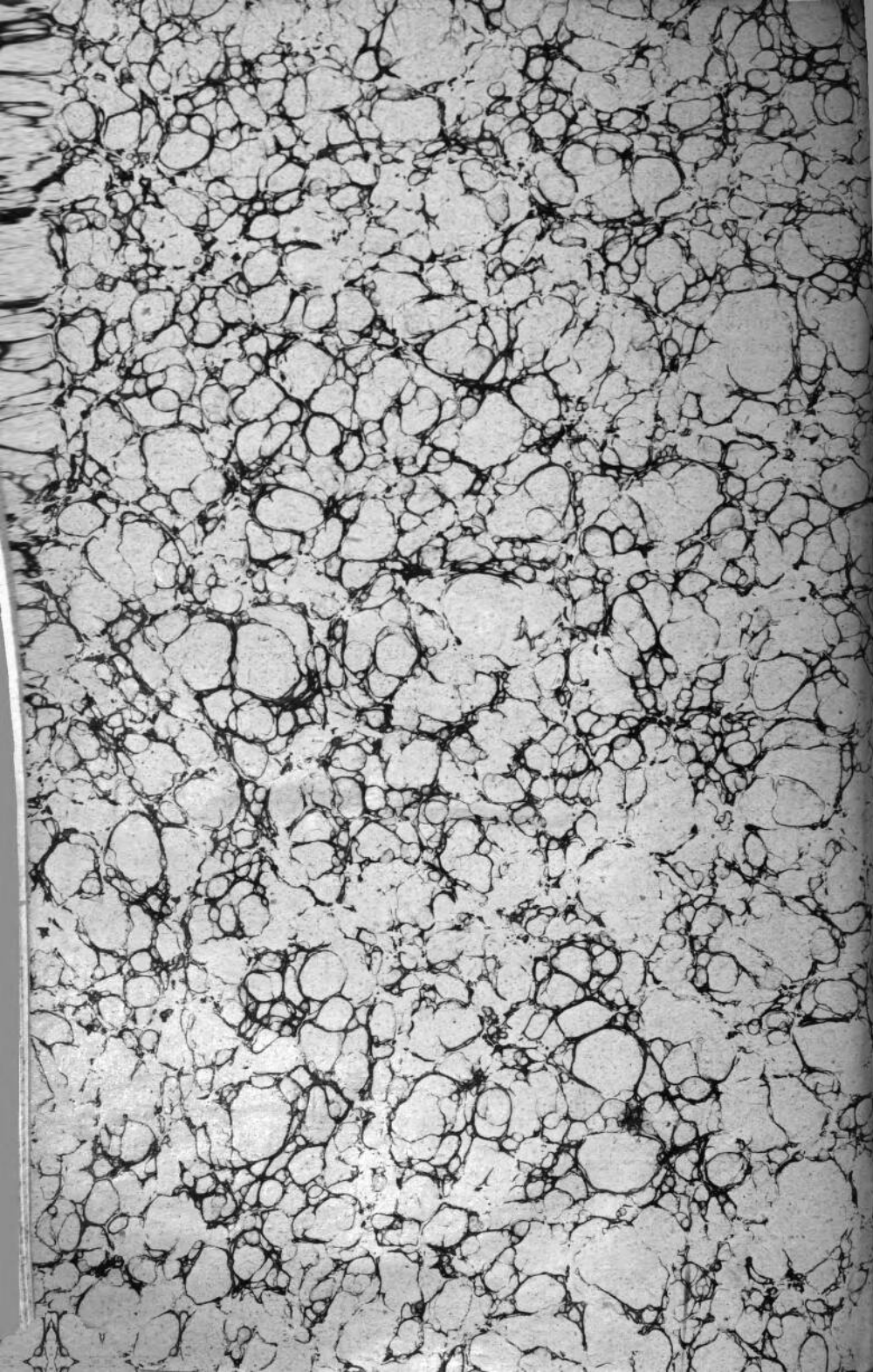

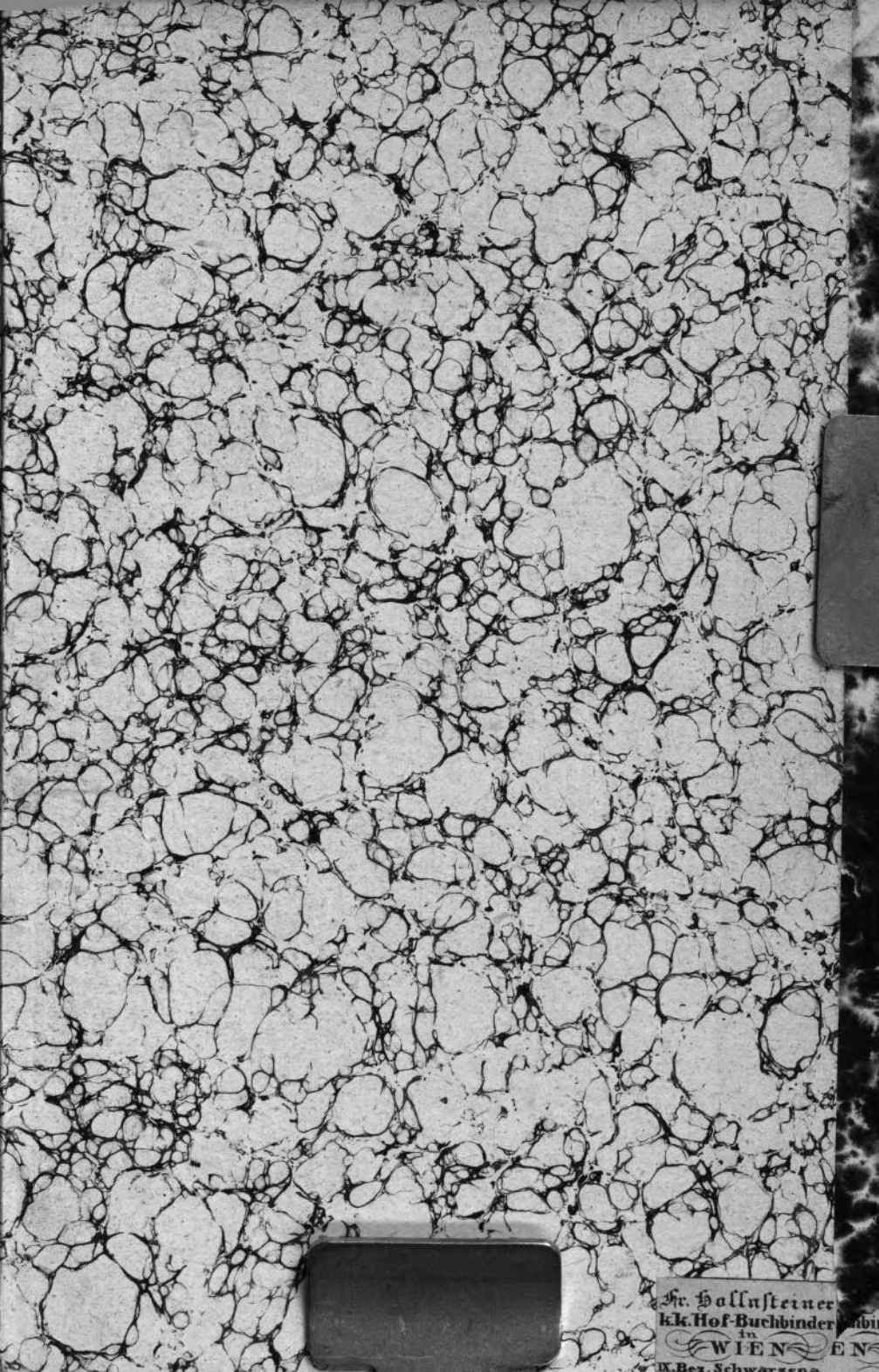

Österreichische Nationalbibliothek

+Z168069400

Mr. Hallsteiner
k.k. Hof-Buchbinder
in
WIEN
IX. Bez. Schwarzenb.

